

Міжнародна асоціація українців
Національна академія наук України
Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського
Український комітет Міжнародної асоціації вивчення слов'янських культур

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Міжнародної асоціації україністів

**Research Papers
of the International Association
of Ukrainian Studies**

Випуск № 6

КИЇВ-2013

ISSN 2307-2040

Засновники

Міжнародна асоціація українців
Національна академія наук України
Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського
Український комітет Міжнародної асоціації вивчення слов'янських культур

Головний редактор

Ганна СКРИПНИК

Відповідальний редактор

Валентина БОРИСЕНКО

Редакційна колегія

Б. Ажнюк, Г. Бондаренко, О. Гринів, В. Даниленко, С. Кульчицький,
В. Марочко, Л. Масенко, В. Масненко, М. Мозер, М. Мушинка,
Л. Мушкетик, В. Назарук, О. Онищенко, Р. Пилипчук, В. Сергійчук,
В. Скляренко, В. Смолій, О. Шевчук

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту мистецтвознавства,
фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України

Наукові записки Міжнародної асоціації українців. Вип. 6 =
Research Papers of the International Association of Ukrainian Studies /
[голов. ред. Г. Скрипник] ; МАУ, НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Риль-
ського. – К., 2013. – 290 с. – ISSN 2307-2040.

Редакція не завжди погоджується з авторами статей

Адреса редакції: 01001 Київ-1, вул. Грушевського, 4
тел. 279-76-50

ЗМІСТ

З ІСТОРИОГРАФІЇ ВИВЧЕННЯ ГОЛОДОМОРУ В УКРАЇНІ

СЕРГІЙЧУК Володимир

Геноцид українства в 1932–1933 роках: причини, перебіг, наслідки 5

СОКІЛ Василь

Голодомори в Україні і Галичина 20

БУРДЕГА Тетяна

Москвофільська та радянофільська преса
про Голодомор 1932–1933 років в Україні 31

КОСТЬ Степан

Західноукраїнська преса початку 1930-х років про Голодомор 41

КУДРІН Олег

Ісаак Бабель про геноцид українців..... 53

РЕЦЕПЦІЇ ТА НАУКОВІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ПРИЧИН І НАСЛІДКІВ ГОЛОДОМОРУ

ЧЕРНЕГА Петро

Голодомор – геноцид 1932–1933 років в Україні
як наслідок комуністичного будівництва в СРСР 65

КОЦУР Юлія

Голодомор 1932–1933 років як чинник деформації традиційної
етнокультури Роменщини..... 84

БУХАНАН Анна-Лена

Украинский Голодомор как геноцид глазами
западноевропейского историка 96

ГРИНІВ Олег

Великий Голодомор 1932–1933 років як геноцид українського народу 112

МАЙБОРОДА Олександр

Наслідки Голодомору та його вплив на суспільну свідомість 127

СЛОБОДЯН Лілія

Морально-психологічні наслідки Голодомору 1932–1933 років..... 137

ТЕЛЕГУЗ Андрій, ТЕЛЕГУЗ Ірина

Суспільно-політичні, економічні та етнопсихологічні наслідки
Голодомору–геноциду української нації в 1932–1933 роках..... 149

ОГІЄНКО Віталій

Меморіальна топографія Голодомору: аналіз візуальних репрезентацій.....157

МАГРИЦЬКА Ірина

Постгеноцидна Україна: осягнення сутності та наслідків Голодомору 165

**ПОСТГЕНОЦИДНА УКРАЇНА: ОСЯГНЕННЯ СУТНОСТІ
ТА НАСЛІДКІВ ГОЛОДОМОРУ**

КРАМАРЕНКО Олександр

Постгеноцидний синдром в Україні..... 170

БРИЦЬКИЙ Петро

Демографічні, соціальні, моральні та психологічні наслідки
голодоморів в Україні у ХХ столітті..... 176

**З АРХІВІВ ТА ПОЛЬОВИХ ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНИХ ЗАПИСІВ
(загальноукраїнський та регіональний контексти)**

ЯРМОЛЕНКО Наталія

Жанрова і сюжетно-тематична систематизація народних оповідей
про Голодомор..... 187

РОМАНЮК Іван

Голодомор 1932–1933 років на Вінниччині за свідченнями очевидців..... 198

СКИБИЦКАЯ Ірина, САМОВТОР Сергей

Сведения о голоде на Кубани в 1932–1933 годах
из архивных документов и материалов периодической печати 210

ПЕТРОВА Наталія

Голодомор 1932–1933 років як чинник деформації
традиційної культури українців Одещини
(за матеріалами досліджень Миколаївського району)..... 231

ТКАЧЕНКО Віктор

Архівні матеріали та спогади очевидців про Голодомор
1932–1933 років 245

БОРЯК Тетяна

Вилучення незернових запасів селян як початок Голодомору:
офіційні документи vs свідчення очевидців..... 256

МИЦИК Вадим

Народні пісні й вірші як джерело вивчення голоду та репресій
в Україні..... 272

З ІСТОРИОГРАФІЇ ВИВЧЕННЯ ГОЛОДОМОРУ В УКРАЇНІ

Володимир СЕРГІЙЧУК

ГЕНОЦИД УКРАЇНСТВА В 1932–1933 РОКАХ: ПРИЧИНИ, ПЕРЕБІГ, НАСЛІДКИ

Коли вживається термін «геноцид», то під цим мається на увазі цілеспрямоване знищення народу або етнічної, расової чи релігійної групи. Це може статися і протягом тривалого часу шляхом координації різних дій, спрямованих на зумисне створення державою умов для поступової втрати власної ідентичності окремими членами національної групи, проти якої і здійснюється цей злочин.

Саме до такого способу знищення українства вдалося царське самодержавство. Ще до Переяславської ради 1654 року воно намагалося заангажувати значну частину українського суспільства в московське шляхом запрошень на освітні програми, найму військової й кваліфікованої робочої сили, зокрема для освоєння нових територій. Скажімо, після походу Сагайдачного на Москву 1618 року його військо догнали під Калугою й загітували 700 козаків на службу в різні міста сучасної Росії. Там наших козаків і слід пропаде, бо досить швидко вони асимілюються.

Маючи намір перетворити у своїх підданих найбільш активну частину українського суспільства – козацтво, цар навіть пропонував, аби Військо Запорозьке повністю переселилося на неосвоєні степові терени. А невдовзі після Переяславської ради 1654 року одним із дієвих інструментів на розчинення українства й втрату ним своєї національної ідентичності стало прискорення процесу штучного створення змішаних шлюбів, через які царська влада розраховувала зрусифікувати частину козацтва, насамперед старшин, тобто провід нації. Першим у такому становищі опинився гетьман Лівобережжя Іван Брюховецький,

якого після підписання ним украй важкого для України Московського договору 1665 року «женили на московской девке»...

А вже на Коломацькій раді в липні 1687 року на вимогу московської сторони «постановлено стараться, чтобы малороссияне с великороссиянами вступали в родство и свойство». А оскільки гетьман Іван Мазепа не допускав до цього «и даже недоволен, когда узнает, что малороссияне с великороссиянами водят хлеб-соль», то це вже падало на нього як злочин, бо «от этого между теми и другими увеличивается удаление и незнакомство» [цит. за: 10, с. 218].

Тож як тільки справа Мазепа була програна, то Скоропадська, ненаситна до наживи й неперебірлива в засобах, зараз же зробилася такою московською патріоткою, що ніяк не могла діждатися повноліття своєї дочки і, як тільки тій сповнилося 15 років, відправила її до Петербурга і віддала заміж за царського улюбленця Петра Толстого [8].

Та найбільш чітко цю лінію проводила імператриця Анна Іоаннівна, яка доручила князю Шаховському в січні 1734 року керуватися в Україні особливо таємною інструкцією: «Уведомились мы, что смоленская шляхта [тобто, білоруська. – В. С.] с малороссийскими жителями в свойство вступает, с обеих сторон сыновей женят и дочерей отдают. Это противно кажется нашему интересу, а гораздо приличнее и полезнее, чтоб малороссийский народ имел охоту вступать в свойство с нашим великорусским народом, вследствие чего повелеваем вам, чтоб вы по вашему искусству секретно под рукою приложили особый труд отводить малороссиян от свойства с смольнянами, поляками и другими зарубежными жителями, а побуждать их искусным образом вступать в свойство с великороссиянами» [цит. за: 20, т. 20, с. 582].

Відтак перелік спільних шлюбів дітей козацьких старшин з великоросіянами зайняв би чимало місця. До речі, й останній гетьман України Кирило Розумовський також був одружений на росіянкці, а його діти вже були, зрозуміло, «руськими». Те ж саме траплялося й з численною плеядою діячів культури й освіти, чиновництва, яких молодими забрали з України до столиці імперії, де вони одружувалися, як правило, на росіянках і працювали на зміцнення російського самодержавства.

Однак такий спосіб не міг дати остаточний результат протягом одного століття, тому Катерина II 1764 року вимагає від князя Вяземського діяти рішучіше: «Малая Россия, Лифляндия и Финляндия суть провинции, которые правятся конфирмованными им привилегиями;

нарушать оные отрешением всех вдруг непристойно б было, однако ж и называть их чужестранными и обходиться с ними на таком же основании есть больше, нежели ошибка, а можно назвать с достоверностию глупостию. Сии провинции, также Смоленскую надлежит легчайшими способами привести к тому, чтобы они обрусели и перестали глядеть, как волки в лесу. К тому приступ весьма легкий есть, если разумные люди избраны будут начальниками в тех провинциях; когда же в Малороссии гетмана не будет, то должно стараться, чтоб век и имя гетманов исчезли, не токмо б персона какая была произведена в оное достоинство» [цит. за: 20, т. 26, с. 340].

І в середині XIX ст. російське самодержавство могло вже торжествувати: воно перетворило на «русских» величезну армію малоросів, які заради кар'єри завзято штовхали вперед імперського воза. Особливо прикметні у цьому плані є доля Миколи Гоголя. Швидко розпізнавши в ньому геніальний талант, його не допускають до викладання історії в Київському університеті, а цілеспрямовано підштовхують до необхідності стати справжнім «русским». Найбільш у цьому старався «неистовый Виссарион», тобто Белінський. І якщо він у 1840 році заявляв, що Гоголь ще «не русский поэт в том смысле, как Пушкин, который выразил и исчерпал собою всю глубину русской жизни...» [2, с. 434], але, мовляв, вже «его начинает занимать Россия, ее участь, он грустит о ней; ибо в последний раз он увидел, что в ней есть люди! А – я торжествую: субстанция общества взяла свое – космополит поэта кончился и уступает свое место русскому поэту...» [2, с. 435].

І тоді ж Белінський захоплено вигукне: «Столь же важный шаг вперед со стороны таланта Гоголя видим мы и в том, что в “Мертвых душах” он совершенно отрешился от малороссийского элемента и стал русским национальным поэтом во всем пространстве этого слова. При каждом слове его поэмы читатель может говорить: “Здесь русский дух, здесь Русью пахнет!” Этот русский дух ощущается и в юморе, и в иронии, и в выражении автора, и в размашистой силе чувств, и в лиризме отступлений, и в пафосе всей поэмы, и в характере действующих лиц...» [2, с. 166].

Проте, крім В. Белінського, за творчістю Гоголя дуже пильно стежили й інші великодержавники. І якщо перший, з огляду на видатний внесок нашого земляка в розвиток російської літератури закривав очі на реальне зображення тамтешніх порядків, то впливові кола пе-

тербурзької знаті досить боляче сприйняли геніальну прозу М. Гоголя. Давня знайома нашого земляка Олександра Смирнова писала до нього 3 листопада 1844 року із Санкт-Петербурга: «У Раstopчиной при Вяземском, Самарине и Толстом разговорились о духе, в котором написаны ваши “Мертвые души”, и Толстой сделал замечание, что вы всех русских представили в отвратительном виде, тогда как всем мало-россиянам дали вы что-то вселяющее участие, несмотря на смешные стороны их; что даже и смешные стороны имеют что-то наивно-приятное; что у вас нет ни одного хохла такого подлого, как Ноздрев; что Коробочка не гадка именно потому, что она хохлачка» [14, с. 124].

А до цієї інформації додалася й інша, Сергія Аксакова: «Я сам слышал, как известный граф Толстой-Американец говорил при многолюдном собрании в доме Перфильевых, которые были горячими поклонниками Гоголя, что он “враг России и что его следует в кандалах отправить в Сибирь”» [цит. за: 19, с. 133].

І після цього Микола Гоголь у листі до О. Смирнової 24 грудня 1844 року починає виправдовуватися ось таким чином: «Скажу вам одно слово насчет того, какая у меня душа, хохлацкая или русская, потому что это, как я вижу из письма вашего, служило одно время предметом ваших рассуждений и споров с другими. На это вам скажу, что я *сам не знаю*, какова у меня душа, хохлацкая или русская...» [6, с. 418].

Саме й цього від нього добивалися великодержавні шовіністи – аби він перестав бути українцем. Відтак не дивно, що й інші малороси, дрібніші за талантом, намагаються видавати себе вже за «істинно русских», тим паче, коли розраховують на матеріальну підтримку від Російської імперії. Мабуть, чи не найпромовистішим тут може бути лист уродженця Полтавщини художника Аполлона Мокрицького з Рима наприкінці 1843 року, в якому висловлюється сподівання, що Академія художеств виділить йому кошти на перебування в Італії: «Здесь много русских, много товарищей по искусству, все они с успехом занимаются делом для пользы и Славы России. И отогреваясь на итальянском солнышке, молят Бога и матушку Академию и за Царя Благодетеля. В этой счастливой семье русских разве я чужой, разве я не русский? Или мне одному здесь, на чужбине суждено быть сиротой и, глядя на веселых довольных детей Руси, глотать горькие слезы...» [18].

Ось таким чином, зрусифікувавши більшу частину еліти українства до середини XIX ст., після смерті Тараса Шевченка царське са-

---

модержавство заявить на весь світ, що українства «не было, нет и не может быть».

Однак воно таки відродиться в роки Першої світової війни. І не тільки відродиться на всіх теренах Російської імперії, а й зніщює початок Великої Лютневої демократичної революції в Петрограді виступом солдатів-українців Волинського полку. А далі українці добилися автономії, потім проголосили незалежну Українську Народну Республіку. Коли ж російські більшовики знищили її, то не змогли спочатку знищити відроджений національний дух українців. І тоді вони придумали нову тактику боротьби з українським національно-визвольним рухом, який не припинявся в різних формах на всіх теренах розселення нашого народу, – дозовану українізацію.

І саме її розмах – від Балтики до Тихого океану – налякав російських більшовиків найдужче. Вони усвідомили, що можуть утратити Україну, без якої не мислився Радянський Союз. А оскільки національно-визвольний рух підтримувався селянством, яке завжди плекало національні традиції, то саме проти нього й було скеровано головний удар, який можна було б виправдати неврожаєм через погані погодні умови.

Картина навіть відкритих більшовиками статистичних матеріалів виявилася вражаючою: за період 1926–1939 років населення СРСР збільшилося на 16 %, РРФСР – на 28 %, БРСР – на 11,2 %, а в УРСР кількість жителів зменшилася на 9,9 % [21, с. 398].

З огляду на масштаби цих втрат, маємо говорити принаймні **про шість ознак злочинних дій більшовицької влади**, що підпадають під Конвенцію ООН щодо геноциду:

По-перше, це непосильні хлібозаготівлі з урожаїв 1931 і 1932 років, що вичерпали всі державні продовольчі запаси і лишки в селянства. Насамперед це пов'язувалося з експортними поставками зерна. Намагаючись завоювати монополію на торгівлю дешевими продуктами, Радянський Союз викидав великі маси зерна на світовий ринок. Плануючи з урожаю 1932 року продати на експорт 4 472 678 т українського хліба із загальної кількості заготівель у 5 831 300 т (загалом по СРСР – 13 809 100 т), більшовицька влада (незважаючи на те що ці плани орієнтувалися не на зібраний урожай, а на біологічні заміри до початку жнив) забрала в українського населення все продовольство, що, відповідно, прирікало його на голодну смерть.

Скажімо, постановою Раднаркому УРСР від 1 грудня 1932 року передбачалося забрати навіть картоплю, яка була видана на трудовні [23].

Крім того, Сталін своєю телеграмою від 8 листопада 1932 року до другого секретаря ЦК КП(б)У Менделя Хатаєвича наголосив, що політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення про те, щоб припинити торговельне забезпечення сільського населення УСРР. До речі, виконуючи цю вказівку Кремля, політбюро ЦК КП(б)У ухвалило 10 листопада ось таку постанову: «Во исполнение директивы ЦК ВКП (б) от 9.XI и во изменение директивы ЦК КП(б)У от 6.XI в связи с совершенно неудовлетворительным ходом выполнения плана хлебозаготовок приостановить полностью отгрузку товаров на село, в том числе целевым назначением» [24, ф. 1, оп. 6, спр. 266, арк. 147].

Особливо ж промовистим свідченням геноциду є запровадження стосовно окремих населених пунктів і навіть районів так званих чорних дощок Кагановича, коли збройною силою оточували поселення й вивозили звідти всі продовольчі продукти з торговельної мережі, а найбільш непокірних владі заарештовували. Такі чорні дошки в основному запроваджувалися і в хліборобських районах поза межами УСРР, де, як правило, переважали українці. Скажімо, систему каральних заходів через «чорні дошки» за рекомендацією Сталіна було запроваджено і в Казахстані. Проте ті села Усть-Каменогорського чи Федорівського районів, яких це стосувалося, виявилися, як правило, українськими. Скажімо, за переписом 1926 року Федорівський район нараховував 28 302 жителів, з яких 25 408 були українцями [4, Казакская АССР, отдел I, с. 146].

До речі, «чорні дошки» для занесення відстаючих у хлібозаготівлі українських господарств вже масово практикувалися в 1931 році на Далекому Сході. Так, у Спаському районі наприкінці листопада на «червону дошку» було занесено села Біла Церква і Зеленівка, де перевионали плани, а на «чорну» – Веселівку, Гайворон і Свягино, де відставали [15].

По-друге, забравши все їстівне в українського населення, влада не дозволила йому роздобути засоби для існування в інших регіонах СРСР. Постанова ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР за підписами Сталіна і Молотова від 22 січня 1933 року про заборону виїзду стосувалася селян України й Кубані, де за переписом 1926 року українців нараховувалося 915 450, тобто більше двох третин від усього населення [4, т. 39, с. 146].

Цим документом, до речі, каральним органам доручалося арештовувати тих «селян України і Північного Кавказу, що пробралися на північ», а після того, коли серед них будуть відібрані «контрреволюційні елементи, повертати інших у місце їхнього проживання». Як свідчить зведення тасмно-політичного відділу ОДПУ СРСР, за грудень 1932 – січень 1933 року із сіл тільки 215 районів України виїхало 85 217 однаків і 9 213 родин: з Київської області 26 344, Харківської – 26 129, Дніпропетровської – 12 421 однаків і 3 845 родин, Донецької – 9 561, Одеської – 3 950 і 4 020, Чернігівської – 5 593 і 837, Вінницької – 5 068 і 511 [13, с. 120].

Однак ці дані можуть бути далеко неповними, оскільки лише із Звенигородського району тодішньої Київської області в різні регіони СРСР розбіглося за 1932 рік понад 10 тис. осіб, як свідчив місцевий лікар П. Блонський [13, с. 125].

Крім того, не можна погодитися з твердженням російського дослідника О. Шубіна, що цю міграцію українського сільського населення, мовляв, поглинула в основному українська індустрія [26, с. 280].

Скажімо, на шахти тресту «Кадіїввугілля», що в Донбасі, у жовтні 1932 року на роботу приймали в основному не голодних українських селян: з України – 118 осіб, Татарстану – 403, Білорусії – 125, Центрально-Чорноземної області – 194, Західної – 14 [24, ф. 1, оп. 20, спр. 5315, арк. 42, 43].

Тут мусимо додати, що коли голодні казахи вдавалися до так званого відкочів'я, тобто перекочувували на якийсь період до районів Західного Сибіру, Киргизії, навіть до Китаю, то стосовно їх ніяких постанов про насильницьке повернення в архівах не виявлено. Тобто, казахам не забороняли шукати продукти харчування за межами своєї республіки. Про це, до речі, свідчать і десятки архівних документів, виявлених нами в Казахстані. Скажімо, в телеграмі керівників Казахстану Мірзояна і Кулумбетова від 29 серпня 1933 року наводяться дані про те, що тільки в Середньо-Волзькому краї Російської Федерації на той час перебувало «влаштованих казахів на різних роботах 15 386 осіб» [1, ф. 141, оп. 1, спр. 5729, арк. 101].

Зрештою, прохання керівництва Казахстану про продовольче забезпечення відкочівників адресувалися до сусідніх регіонів ще з березня 1932 року. Зокрема, про це йдеться в телеграмах першого секретаря крайкому ВКП(б) Голощокіна до його колеги в Новосибірську Ейхе [1, ф. 141, оп. 1, спр. 5194, арк. 60, 65].

І сусідні регіони справді прислухалися до цих прохань, тим паче, що постановою Всесоюзного центрального виконавчого комітету від 10 березня 1932 року передбачалося таку роботу організувати. Зокрема, постанова Башкирського обкому ВКП(б) від 14 жовтня 1933 року підсумовує виконання цієї московської директиви [1, ф. 141, оп. 1, спр. 5763, арк. 230].

Поширену практику відкочування голодних казахів у навколишні регіони підтверджують і російські автори. Скажімо, Віктор Кондрашин стверджує, що казахи мали можливість у Поволжі навіть працювати цілими господарствами в період голодомору. Наприклад, у Сорочинському районі Середньо-Волзького краю в той скрутний час, за свідченнями цього автора, трудилося 81 господарство в кількості 391 особи [9, с. 188].

У Казахстані навіть опубліковано спеціальне дослідження про те, як голодні казахи рятувалися від смерті в Західному Сибіру [12, с. 12].

І тільки стосовно голодного українського населення знаходимо драконівські, за висловом В. Кондрашина, директиви щодо позбавлення його можливості врятуватися від смерті в сусідніх регіонах.

Тобто, 22 січня 1933 року з Москви заборонили виїзд селян України і Північного Кавказу (дислокація постійних і маневрених загороджувальних загонів ОДПУ чітко вказує на те, що блокувалися саме райони з українським розселенням, насамперед Кубань). А ось більшовицька влада Нижньої Волги сама напросилася в Сталіна на блокування свого регіону, про що свідчить шифротелеграма другого секретаря Нижньо-Волзького крайкому ВКП(б) Я. Гольдіна від 16 лютого 1933 року: «Просимо поширити на наш край усі заходи, здійснювані на Північному Кавказі й Україні по боротьбі з масовими виїздами» [13, с. 122].

Відтак того ж дня Політбюро ЦК ВКП (б) зобов'язало «ОДПУ поширити на Нижню Волгу постанову РНК і ЦК ВКП(б) від 22 січня 1933 р. про самовільний виїзд селян із меж своєї області, затриманні їх і примусовому поверненні на старі місця проживання» [13, с. 122].

Однак треба пам'ятати, що там компактною масою проживали українці-хлібороби, зокрема, у Республіці Німців Поволжя – 68 565. В основному вони мешкали в Покровському районі – 74,9 % від загальної кількості. На Нижній Волзі в 1930 році в цьому плані виділялося чотири райони: Владимирський Астраханського округу, де проживало до 90 % українців; Самойловський у Балашовському окрузі – там

мешкало понад 40 тис. українців; Красноярський, у якому за рахунок приєднання окремих населених пунктів Данилівського мало мешкати 45 тис. українського населення; Миколаївський Камишинського округу, де в той час нараховувалося близько 81 % українців [7, с. 235].

Третя ознака свідомого геноциду українства з боку більшовицької влади, на наш погляд, це свідоме замовчування правди про Голодомор перед світовою громадськістю, яка могла б подати продовольчу допомогу голодуючому населенню. Відомо, що в систему дезінформації були втягнуті визначні діячі світової культури – Ромен Ролан, Бернард Шоу, прем'єр-міністр Франції Ерію, котрі після ознайомлення зі спеціально підготовленими об'єктами переконували світ про відсутність голоду в Україні. А підкуплений Сталінін американський журналіст Волтер Дуранті свідомо приховував правду про голод у своїх матеріалах на сторінках «Нью-Йорк таймс».

Більше того, щоб переконати світ у тому, що продовольчої проблеми в країні не існує, уряд СРСР у цей час здійснював широкомасштабний експорт українського хліба до країн Заходу, розраховуючись таким чином за поставлене обладнання. У розмові з уже згаданим Дуранті Сталін 25 грудня 1933 року наголосив: «За останні два роки ми виплатили великі суми – два роки тому назад наші кредитні зобов'язання рівнялися 1 400 мільйонів. Все це ми виплатили...» [3, с. 687].

Четверта ознака – це свідоме недопущення тієї матеріальної допомоги для голодуючих в Україні, яку все-таки організовувала наша еміграція. Навіть грошову допомогу, яку переказували з Німеччини (сам Гітлер здав у фонд допомоги голодуючим німцям України тисячу марок), більшовицька влада насильно забирала собі, прирікаючи тих, кому адресувалися кошти, помирати.

П'ятою ознакою геноциду, на наш погляд, є так зване доприселення, коли на місце вимерлих українців свідомо переселялися мешканці Росії й Білорусі, чим розмивалася суцільність української етнічної території, зокрема, в південно-східних областях України. А вперше це було апробовано стосовно кубанської станиці Полтавської, до якої після її виселення до Казахстану на початку 1933 року вже почали прибувати звільнені в запас червоноармійці й ветерани ОДПУ – по 350 з Ленінградського, Білоруського й Московського військових округів, 250 – з Українського і 200 – з Приволзького. Наприкінці місяця їх уже налічувалося тут понад дві тисячі. У перейменованій на Красноармейську почав виходити бойовий

листок «Красноармейская звезда». На це перейменування крайова газета «Молот» відгукнулася таким пасажем: «Нет больше “черной станицы” Полтавской, а есть цветущая станица Красноармейская». В іншому випуску цієї газети на першій сторінці великими літерами було написано: «Нет больше станицы Полтавской – националистического кулацко-петлюровского гнезда на Кубани! Есть станица Красноармейская – верная опора советской власти и колхозного строя!» [цит. за: 16, с. 124].

Як свідчить В. Чуркін, операція по знищенню українства на Кубані й заселення її вихідцями з російської глибинки планувалася заздалегідь і розроблялася до дрібниць. Так, за тиждень до депортації станиці Полтавської заступник наркома з військових і морських справ СРСР Михайло Тухачевський підписав таємну директиву, якою передбачалося до 10 січня 1933 року здійснити набір «особенно надежных в политическом отношении» серед тих, хто був в армійських рядах, для заселення опустілих хат. При цьому особливо наголошувалося, що «уроженцы Северного Кавказа и Украины вербовке не подлежат» [25, с. 145].

Маємо підстави припускати, що план на розмивання української етнічної території був підготовлений ще раніше. Скажімо, уже 1931 року в селах Терлівка і Горбасів Летичівського району на Поділлі розпочали споруджувати казарми на зразок військових. Наступного року в них уже вселяли демобілізованих червоноармійців-доприселенців різних національностей. Тих, хто перед закінченням строкової служби вже був перевірений «особими отделами», могли зі своїми родинами вселятися до цих новобудов. За свідченням очевидців, «у колгоспі, до якого прибували такі червоноармійці – допереселенці, вони діставали все потрібне для життя: одну корову, свині, кури, город і насіння для городу. Крім того, вони увесь 1932–1933 рік отримували військовий пайок хліба і приварку. Їхнім завданням було стерегти колгоспний хліб від голодних селян, а також працювати в колгоспі як звичайні робітники, бригадири тощо. Хоч не всі вони, та багато з них ходили вдень і вночі з рушницями навколо жита та інших хлібних культур, що саме дозрівали» [22, 31 травня].

І шоста ознака – це духовний геноцид, який призвів до масової відмови від української нації через страх репресій, особливо за межами УСРР. Бо якщо голод поширився на всі регіони й під його смертельну косу потрапили всі народи, як пробує дехто переконувати нині, то виникає одразу ж питання: чому в постанові ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР від 14 грудня 1932 року «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі

і в Західній області» не йдеться про припинення коренізації, скажімо, білорусів, котрих було дуже багато в останній, тобто на нинішній Смоленщині? Чому російські історики й ті, хто йде їхніми слідами, не звертають уваги на ці рядки вказаної постанови, якими чітко пов'язується хлібозаготівельна кампанія із призупиненням національного розвитку тільки однієї нації там, де вона споконвіків проживала, і грубою ліквідацією цього процесу на її етнічному розселенні поза межами УСРР:

«б. ЦК і РНК відзначають, що замість правильної більшовицької політики в ряді районів України українізація проводилася механічно, без врахування конкретних особливостей кожного району, без ретельного підбору більшовицьких українських кадрів, що полегшило буржуазно-націоналістичним елементам, петлюрівцям та інш. створення своїх легальних прикриттів, своїх контрреволюційних ячеек і організацій.

7. Особливо ЦК і РНК вказують Північно-Кавказькому крайкому і крайвиконкому, що легковажна, небільшовицька “українізація” майже половини районів Північного Кавказу, яка не витікає з культурних інтересів населення, при повній відсутності контролю за українізацією школи і преси з боку крайових органів дала легальну форму ворогам радянської влади з боку куркулів, офіцерів, реемігрантів-козаків, членів Кубанської ради і т. д.» [24, ф. 1, оп. 20, спр. 5243, арк. 236].

А з метою «розгрому спротиву хлібозаготівель куркульських елементів і їх партійних і безпартійних прислужників» Москва вдається до низки репресивних заходів, що стосуються розвитку тільки української нації:

«а) Виселити в найкоротший термін у північні райони СРСР із станиці Полтавської (Північний Кавказ), як найбільш контрреволюційної, всіх жителів, за винятком справді вірних радвладі і не замішаних в саботажі хлібозаготівель колгоспників і одноосібників і заселити цю станицю добросовісними колгоспниками-червоноармійцями, що працюють в умовах малоземелля і на невдобних землях в інших краях, передавши їм всю землю і озимі посіви, будівлі, інвентар і худобу виселюваних...

б) Заарештованих зрадників партії на Україні як організаторів саботажу хлібозаготівель, колишніх секретарів райкомів, голрайвиконкомів, зав. райзу, голкрайколгоспсоюзів... судити, давши їм від 5 до 10 років ув'язнення в концентраційних таборах.

в) Усіх виключених за саботаж хлібозаготівель і сівби “комуністів” виселяти в північні райони нарівні з куркулями.

г) Запропонувати ЦК КП(б) і РНК України звернути серйозну увагу на правильне проведення її [українізації. – В. С.] вигнати петлюрівські й інші дрібнобуржуазні елементи з партійних і радянських організацій, ретельно підбирати і виховувати українські більшовицькі кадри, забезпечити систематичне партійне керівництво і контроль за проведенням українізації.

д) негайно перевести на Північному Кавказі діловодство радянських і кооперативних органів “українських” районів, а також усі газети і журнали з української мови на російську мову як зрозумілішою для кубанців, а також підготувати й до осені перевести викладання в школах на російську мову. ЦК і РНК зобов’язують крайком і крайвиконком терміново перевірити й поліпшити склад працівників шкіл в “українізованих” районах» [24, ф. 1, оп. 20, спр. 5243, арк. 237].

Такого комплексу репресивних заходів щодо українства до жодної іншої нації Москва тоді не застосувала. Відтак, якщо за переписом 1926 року українців на теренах майбутнього Краснодарського краю було 1 580 895 осіб, то в 1939 там їх виявилось лише 143 744 (розраховано російськими дослідниками [4; 5]).

Дослідники з Кубані визнають, що «перш за все це наслідки колективізації, репресій, голоду, коли скорочення місцевого населення (переважно українського) компенсувалося масовими міграційними потоками з південноросійських і центральних областей Росії, з Ростовської області і Ставропольського краю для того, щоб заселити опустілі станиці. У своїй масі і цей міграційний потік в етнічному плані був російським» [17, с. 52].

Кубанські дослідники також визнають, що швидке зростання кількості росіян і відповідне зменшення чисельності українців у 30-х роках минулого століття у цьому регіоні пов’язується зі зміною останніми національної самосвідомості. А чи не під впливом цілеспрямованих антиукраїнських репресій це сталося, починаючи з сумнозвісної постанови Кремля від 14 грудня 1932 року?

Сьогодні, до речі, у нинішньому Краснодарському краї визнали себе українцями 131 774 особи (2,57 % від усього населення), у той час коли на відповідній території 80 років це була найбільша етнічна група в абсолютному вираженні. Під впливом чого зникли кожні десять з одинадцяти українців тільки на Кубані – хіба не цілеспрямований геноцид саме українства спричинив до таких жахливих наслідків?

Ця цілеспрямована репресивна політика більшовицької влади щодо українства на всіх теренах СРСР підтверджена була 15 грудня 1932 року, коли Сталін і Молотов підписують нову постанову Кремля про припинення українізації на Далекому Сході, у Казахстані, Сибіру, Поволжі, Центральньо-Чорноземній області...

Доповідаючи ЦК ВКП(б) про виконання цієї постанови, керівники ідеологічного відділу Казахстанського крайкому більшовицької партії 9 червня 1933 року зазначали, що з 96 українських шкіл у Східно-Казахстанській, Алма-Атинській, Південно-Казахстанській і Актюбинській областях на російську переведено лише 44, а «в таких найголовніших українських районах, як Акбулакський і Федорівський, переведено тільки 3 школи. Переведені на російську мову Атбасарський і Акбулакський педтехнікуми. Всього в краю було 3 українські газети (“Більшовицький штурм” у Федорівському районі, “Прапор колгоспу” – Атбасарському р-ні і “За соц. Будову” – Акбулакському р-ні), вони всі зараз переведені на російську мову» [1, ф. 141, оп. 1, спр. 5827, арк. 119].

То чи не це вплинуло на те, що після страшного голодомору 1932–1933 років перепис 1939 року в Казахстані з урахуванням міграційних процесів показав, наприклад, удвоє зменшену кількість українців?

А скільки таких українців, що відхрестилися від українства, можна тоді було зустріти в Москві й Ленінграді! Наш великий геній Сергій Корольов, навчаючись у 1925 році в КПІ, вважався українцем. А в повоєнний час, вступаючи до КППС, уже після Колими й зеківських КБ, напише в анкеті власною рукою, що він – «русский».

Рафаель Лемкін, який уперше вжив термін «геноцид», зазначав, що «між 1926 і 1939 роками частка українців в населенні України знизилася з 80 до 73 відсотків. Внаслідок голоду і депортації українське населення зменшилося в абсолютних числах з 23,2 мільйона до 19,16 мільйона, тоді як неукраїнське населення зросло на 5, 6 мільйона. Якщо взяти до уваги, що колись Україна мала найбільший рівень приросту населення в Європі, приблизно 800 тисяч річно, то можна легко побачити, що російська політика досягла свого» [11, с. 41].

Варто зазначити, наголошував цей автор, що «спроби цілковитого знищення українців, як-от німці чинили з євреями, не було. І тим не менше, якщо радянська програма досягне успіху, якщо інтелігенцію, священників і селян вдасться ліквідувати, Україна загине так само, наче було б убито усіх без винятку українців, бо вона втратить ту частину

народу, що зберігала і розвивала її культуру, її вірування, її об'єднаних ідей, які прокладали їй шлях, давали їй душу, тобто, зробили її нацією. А не просто населенням» [11, с. 41].

Однак при цьому додавав: «Те, про що я хочу говорити, – це, мабуть, класичний приклад радянського геноциду, його найдовший і найширший експеримент русифікації – винищення української нації» [11, с. 37].

Жаль, що цього не хочуть бачити окремі зарубіжні дослідники, які останніми роками зачастили до нас. Ідеться насамперед про австралійського дослідника С. Уїткрофта, який на Міжнародній конференції в Астані (Казахстан) заявив: «З точки зору використання Конвенції Організації Об'єднаних Націй, я не думаю, що слово “геноцид” має бути застосоване до СРСР на початку 1930-х, оскільки я не бачу ніяких доказів про намір спеціально вбити багато людей». С. Уїткрофт не думає, що Сталін чи держава хотіли свідомо вбити значну частину українського населення в 1933 році. Мовляв, Радянська держава була неспроможна зробити тоді те, що вона зробила в 1937 році «у відомих етнічних кампаніях проти поляків, німців, прибалтів та інших національностей».

Як бачимо, С. Уїткрофт не бачить ознак геноциду українського народу під час Голодомору 1932–1933 років. Як і американський фізик Марк Таугер, який пробує довести, що голод в Україні стався через непогоду і те, що врожай поїли миші...

Водночас, виступаючи на багатолюдній протестаційній маніфестації у Нью-Йорку восени 1953 року, Рафаель Лемкін заявив, що «вбивство одної нації означало б убивство людства». Проте він висловив тверде переконання і упевненість, що «Москві не пощастить завершити злочину над українським народом та що той нарід досягне своєї мети – вільного життя в своїй незалежній державі, до якої він так героїчно змагає» [22, 22 жовтня].

Він мав рацію: українці вибороли свою волю, бо змогли пройти через таке сплановане пекло, як геноцид у 1932–1933 роках.

ЛІТЕРАТУРА

1. Архів Президента Казахстану (Алмати). – Ф. 141, оп. 1, спр. 5194, арк. 60, 65; ф. 141, оп. 1, спр. 5729, арк. 101; ф. 141, оп. 1, спр. 5763, арк. 230; ф. 141, оп. 1, спр. 5827, арк. 119.
2. Белинский о Гоголе. – М., 1949.

3. Внешняя политика СССР. Сборник документов (1925–1934 гг.). – М., 1945. – Т. III.
4. Всесоюзная перепись населения 1926 года. – М., 1928; 1930. – Т. 39.
5. Всесоюзная перепись населения 1939 г. Основные итоги. – М., 1992.
6. *Гоголь Н.* Полное собрание сочинений. – М., 1952. – Т. 12. Письма 1842–1845.
7. Известия Нижне-Волжского крайисполкома. – 1930. – № 19/20.
8. IP НБУВ. – Ф. XI, спр. 136, арк. 8.
9. *Кондрашин В.* Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни. – М., 2008.
10. *Костомаров Н.* Мазепа. – М., 1992.
11. *Лемкін Р.* Радянський геноцид в Україні. – К., 2009.
12. *Малышева М., Познанский В.* Казахи – беженцы от голода в Западной Сибири. 1931–1934 год. – Алматы, 1999.
13. Отечественные архивы. – М., 2009. – № 2.
14. Переписка Н. В. Гоголя : в 2 т. – М., 1988. – Т. 2.
15. Приханкайська правда (Спасск-Дальний), 1931. – 24 листопада.
16. Проблеми історії України. Факти, судження, пошуки / міжвідомчий збірник наукових праць. Спец. випуск. До 75-х роковин голодомору-геноциду в Україні. – К. : Інститут історії Національної академії наук України, 2008.
17. *Ракачев В.* Украинцы на Кубани: особенности демографической истории // Кубань-Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия. – Краснодар, 2006. – Вып. 1.
18. РДІА. – Ф. 789, оп. 1, ч. 2, спр. 2843, арк. 3.
19. Русская старина. – 1888. – Т. X.
20. *Соловьев С.* История России с древнейших времен. – М., 1959. – Т. 20; 1965. – Т. 26.
21. Український хліб на експорт: 1932–1933. – К., 2006.
22. Українські вісті. – Новий Ульм, 1953.
23. ЦДАВОВУ. – Ф. 27, оп. 13, спр. 1221, арк. 38.
24. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 6, спр. 266, арк. 147; ф. 1, оп. 20, спр. 5243, арк. 236; ф. 1, оп. 20, спр. 5243, арк. 237; ф. 1, оп. 20, спр. 5315, арк. 42, 43.
25. *Чуркин В.* Неизвестная война // Дон. – 1991. – № 7.
26. *Шубин А.* Великая депрессия и будущее России. – М., 2009.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ:

IP НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

РДІА – Російський державний історичний архів.

ЦДАВОВУ – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.

ЦДАГОУ – Центральний державний архів громадських об'єднань України.

ГОЛОДОМОРИ В УКРАЇНІ І ГАЛИЧИНА

Галичина як історико-географічний край займала важливе місце в націєтворчих процесах України, проблема не втратила своєї актуальності і в ХХ ст., оскільки українське населення відзначалося високою етнічною свідомістю. Тут сформувалася потужна наукова еліта навколо Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові, що тривалий час виконувало функції Всеукраїнської академії наук. Воно було в тісних контактах з представниками Наддніпрянської України, навіть у міжвоєнну добу ця співпраця продовжувалася, адже стала можливою завдяки зусиллям М. Грушевського, К. Студинського, інших національно свідомих галицьких діячів того періоду. Особлива роль у питанні голодоморів належала греко-католицькій церкві, передусім її митрополитові Андрею Шептицькому. Після Другої світової війни істотну роль відіграла ОУН та УПА. Про все це свідчать архівні документи, епістолярій, публікації в тогочасних часописах.

У важкий період голоду 1921–1922 років комуністична влада намагалася використати у своїх цілях так званий «галицький елемент», зокрема, заручитися підтримкою колишнього голови, дійсного члена НТШ у Львові, професора М. Грушевського. Так, на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У від 10 лютого 1922 року було заслухано питання про відрядження представництва до Америки. В ухвалі записано: «Зважаючи на значну кількість в Америці і Канаді українців і галичан, що туди емігрували, висловитися принципово за посилення місії в Америку і Канаду з метою підняти серед українських і галицьких робітників посилену кампанію за сприяння допомоги голодуючим України. Головою місії назначити тов. Затонського із залишенням його Головою Кооперативної Ради.

Вважаємо за можливе включити у склад місії проф. Грушевського» [26, с. 27].

До речі, М. Грушевський перебував на той час за кордоном у так званому другому московському засланні. Про цей період він писав

К. Студинському з Бадена 4 квітня 1923 року, що «от уже повних чотирьох років свого заграничного життя (не еміграції, бо ні хвили не вважав себе емігрантом, тільки закордонним робітником на нашій національній ниві)» [16, с. 92]. Там М. Грушевський з усією силою проявив свій організаторський хист, чітку громадянську позицію в питанні допомоги голодуючій інтелектуальній еліті України, а через них і майбутньому нації – молоді. Це підтверджує його тогочасний епістолярій. Так, у листі до К. Студинського від 22 грудня 1922 року читаємо:

«На засіданнях Союзу “Гол[одним] Укр[аїни]” рішили ми зробити такі висилки:

на ім'я Новицького – 100 дол. спеціально для шкіл захоронок і бурс, а 100 – для культурних робітників;

100 – на Чечеля спеціально для шкіл;

50 – на Волошина до Одеси, головно для шкіл (між ин. тут одержаний лист п[а]ні Буше, з дому Решетилівич, з Галичини, про дитячий городок на 5 станції Середньо-Фонтанської дороги, де – просить помочи для себе і для більше 100 укр[аїнських] дітей в тім городку – ми поручаємо увазі Волошинова сю колонію і просимо відомостей);

50 – для Полтави;

20 – для шкіл в Лубнях;

30 – для сільських шкіл в районі Мелітополя» [16, с. 63].

У Львові активно діяв Крайовий комітет допомоги голодній Україні. У вказівках до нього за підписом М. Грушевського наголошувалося, що акція має на меті збір коштів для цієї справи. Вона проводилася з 1 по 15 червня 1922 року. Щоб привернути увагу громадськості, 3 червня було оголошено Днем національного посту. Крім цього, у зазначений період читалися спеціальні доповіді, реферати, влаштовувалися вечори та ін. з «принагідними збірками». Зібрані суми грошей передавалися через членів крайового комітету для допомоги голодній Україні. Так, з 13 червня по 19 вересня 1922 року цей комітет передав значну суму польських марок. У відомостях зазначалися прізвища тих людей, через яких переказували фінанси. Серед них були відомі особистості, наприклад:

«13/6 проф. Огієнко – 250000 МП [марок польських. – В. С.]

1/VII проф. Огієнко – 2000000 МП

5/XVIII проф. Огієнко – 300000 МП

22/6 проф. Білецький – 530000 МП

10/VII проф. Білецький – 50000 МП
13/VII проф. Білецький – 400000 МП
15/VII проф. Білецький – 255000 МП
17/VII проф. Білецький – 150000 МП
26/VII проф. Білецький – 100000 МП» [10, арк. 3].

Аналогічні комітети з допомоги голодуючим в Україні, які діяли скоординовано, були створені також у Відні, Празі та Берліні. Від імені союзу «Голодним України» М. Грушевський повідомляв Львівський комітет у листі з Відня 13 жовтня 1922 року, що «ми одержали через п. Юрія Студинського [сина професора Кирила Студинського. – В. С.] 100 (сто) доларів, як рівно ж від п. д-ра Дмитра Левицького еквівалент м[арок] п[ольських] 3000000 (трьох мільонів), зложених Вами на ім'я добродія Шеховича. Для решти ухвалених Вами для нас грошей д-р Дмитро Левицький на разі не має покриття, тому просимо Вас знайти якийсь инакший спосіб переслати нам ту решту» [16, с. 24]. В іншому листі конкретизувалося, що гроші використовувалися на закупівлю їжі, одягу, білизни тощо.

М. Грушевський постійно наголошував на допомозі галичан. «Що гроші йдуть з Галичини від Львів[ського] комітету, – писав він з Відня 18 вересня 1922 року до К. Студинського, – се ми зазначаємо і в офіціальних, і приватних листах. Я все підчеркую, що гроші йдуть від галичан, чи то з краю, чи то з Америки, і рекламу се як маніфестацію солідарності» [16, с. 42]. Високо оцінюючи цю важливу акцію, М. Грушевський наголошував: «З Гол[одним] Укр[аїни] зробили-сьте роботу велику і записали своє ім'я в пам'яті Укр[аїни] золотими буквами» [16, с. 78]. А в листі від 29 березня 1923 року до того ж адресата він резюмував: «Зробили-сьте з поміччю “Гол[одним] Укр[аїни]” діло велике і вічно пам'ятне» [16, с. 90].

Ще з більшою силою ширився рух у Західній Україні проти спланованого радянською владою Голодомору 1932–1933 років на Великій Україні. Активну діяльність у цій справі повів створений у середині липня 1933 року Громадський комітет рятунку України у Львові, який очолив адвокат і громадсько-політичний діяч Д. Левицький. Згідно з відозвою («комунікатом»), комітет «взиває українське громадянство в цілі переведення одноцільної масової і успішної акції в краю негайно оснóвувати повітові громадські комітети» [13]. На появу цього ділового комітету схвально відгукнувся відомий громадсько-політичний

діяч, історик, голова Еміграційної ради в Парижі О. Шульгин. У листі до Д. Левицького від 8 серпня 1933 року він писав: «Високоповажаний Пане Голово, широко вітаємо Вашу ініціативу щодо створення “Громадського комітету допомоги страждальній Україні”. Ця нова установа в високій мірі може сприяти зближенню між собою всіх частин українського народу, оскільки вона зуміє знайти той шлях, по якому в цю тяжку для нас годину ми всі мусимо йти. Разом з тим повідомляємо Вас, що ми зверталися вже через нашого постійного представника в Женеві до Міжнародного Червоного Хреста з мотивованим проханням організувати поміч Україні та видали апель, копію якого при цьому прикладаємо.

Оскільки Ви одвели місце для українських емігрантських установ в Вашому Комітеті, ми сподіваємося, що відповідне порозуміння буде встановлено між Вами та Головною Еміграційною Радою, що об’єднує переважаючу більшість української еміграції та українських емігрантських установ» [14].

Одним з перших про Голодомор 1932–1933 років ударив на сполох греко-католицький єпископат Галицької церковної метрополії. У день святої Ольги, 24 липня 1933 року, митрополит Андрей Шептицький, станіславський єпископ Григорій Хомишин, перемиський єпископ Йосафат Коциловський та інші духовні особи підписали й видали у Львові звернення «Український католицький єпископат Галицької церковної провінції в справі подій на Великій Україні до всіх людей доброї волі». У ньому наголошувалося, що населення України вмирає з голоду, а колись багатий край зараз перетворився на руїну. «Нехай перед страшною смертю серед лютих страждань голоду, – йшлося далі, – буде для них хоч малою потіхою гадка, що їх брати знали про їх страшну долю, над ними боліли і терпіли, за них молилися» [27, с. 2].

5 липня 1933 року за підписом понад тридцяти громадських, релігійних, культурно-просвітницьких, кредитно-фінансових, господарських, спортивних та інших організацій з’явився заклик «Бийте у великий дзвін на тривогу», у якому йшлося: «Український народо! Де б ти не жив, чи на власній землі, чи на еміграції, чи в Європі, чи за океанами, ставай одноставно в суцільні лави боротьби з насильством. Мобілізуй опінію світа проти всіх комуністичних страхіть на Великій Україні. Допмагай своїм братам на Великій Україні чим можеш і як можеш. Львівський Громадський Комітет поведе масову рятункову акцію в краю та

за кордоном [...]. Повний віри в успіх початого діла, Комітет кличе до дружної співпраці всіх українців, що щиро хочуть з'єднатися в болю зі своїми гнобленими наддніпрянськими братами» [1, с. 2].

Масові хвилі обурень проти голоду прокотились усією Галичиною. Велике віче щодо насильства червоної Москви над Україною відбулося 19 серпня 1933 року в Станіславі, на якому було засуджено спеціально сплановане вимирання людей «голодовою смертю». На кінець віча учасники «відспівали національний гімн “Ще не вмерла Україна”» [24, с. 6]. Подібні акції пройшли в Дрогобичі, Стрию, інших містах і селах. Галицька преса повідомляла про голод на Великій Україні від безпосередніх очевидців з тих теренів, називаючи його «пеклом», а також подавала голоси чужинців, які мали можливість спостерігати ці страхіття.

У знак протесту проти голодомору члени Наукового товариства ім. Шевченка у Львові Кирило Студинський, Філарет Колесса, Василь Щурат, Михайло Возняк відмовилися від звання академіків АН УРСР та зарплатні, яку вони отримували як дійсні члени. А вже 6 жовтня 1933 року з'явилося повідомлення, що зазначені вчені усунуті з членів Академії наук УРСР. Так, 9 жовтня 1933 року харківський часопис «Колгоспне поле» помістив постанову Президії ВУАН, згідно з якою їх звинувачували в інтервенції проти Радянського Союзу: «Зважаючи на це, Президія ВУАН постановляє: академіків Возняка, Колессу, Студинського, Щурата виключити зі складу Академії і позбавити звання академіків як ворогів трудящих мас України» [22, с. 155]. Є інформація, що з причини засудження голодомору відмовився від радянської пенсії і В. Стефанік. Він підтримував пасторський лист А. Шептицького 1933 року проти створення штучного голоду в Україні, а також наступне його звернення – «прегарне посланіє до українців проти комунізму» [15, с. 323].

Галичани намагалися активно протидіяти виморенню голодом їхніх співвітчизників на східних теренах. Організація українських націоналістів вдалася до крайніх засобів політичного протесту, навіть ціною життя. На такий крок зважився студент природничого факультету Львівського університету Микола Лемик. 21 жовтня 1933 року він убив начальника канцелярії консульства СРСР у Львові О. Майлова. «Микола Лемик перед наглим судом» [18], – сповістили газети. На відкритому судовому процесі він дав світові знати причину свого вчинку – знак протесту проти штучно організованого радянською владою

голоду 1932–1933 років в Україні. Його засудили до смертної кари, яку через деякий час замінили на довічне ув'язнення. На початку Другої світової війни його звільнили, і він став одним із організаторів Похідних груп ОУН. У жовтні 1941 року М. Лемика арештувало гестапо і його було розстріляно в Миргороді [9, с. 66; 13, с. 401–402].

Згідно з розпорядженням Львівського громадського комітету рятунку України, 29 жовтня 1933 року було оголошено Днем національної жалоби і протесту. Тоді відбулися богослужіння в наміренні українського народу, що проживає під комуністичною диктатурою, пахахиди за померлих від голоду, виголошені проповіді про лихоліття українців [20, с. 1]. За свідченням архівних матеріалів, в акції того дня лише в Бучацькому та Золотопогіцькому повітах на Тернопільщині взяли участь 6140 чоловік, зібрано допомогу голодуючим у сумі 985.49 золотих [8, арк. 425, 447]. Тоді ж масово писали протести з усіх куточків Західної України – із Заліщиків, Костополя, Скольного, Сенічола та ін. Зі Стебника люди висловили обурення щодо «виголодування наших братів на Україні через московських сатрапів. Не в силі вам помочи, но щиро співчуваємо з вами, а молитви наші занесені в День жалоби перед трон Всевишнього, нехай стануть тим тараном, котрий розіб'є кайдани та принесе луччу долю-волю!» [8, арк. 529]. Дні жалоби і протесту відбулися в Болгарії, Харбіні (Маньчжурія), на американському континенті – Бостоні, Нью-Йорку, Детройті та ін., про що повідомляли різні видання.

Доповідачі на зібраннях виголошували реферати, основою для яких послужили книжечки Василя Мудрого «Лихоліття України» та «Рятунок акція Великої України», яку поширили місцевим комітетам за кордоном та в краю. Планувалось і видання «Чорної книги голоду на Великій Україні» групи авторів, обсягом 5 друкованих аркушів. Основний зміст її такий: 1. Переднє слово чужинця. 2. Вступ від видавців. Розділ I. Що таке Україна. Розділ II. Політичні причини України. Розділ III. Економічні причини. Розділ IV. Аграрна політика совітів і голод на Україні. Розділ V. Страхіття голоду на Україні. Розділ VI. Наслідки голоду. Розділ VII. Українська рятувальна акція. Закінчення (новий заклик до світу) [23, арк. 107–109].

Завдяки старанням галичан народи різних континентів були поінформовані про страшне лихо на Великій Україні. Про нього повідомила Мілена Рудницька, делегат від західних українців до Ліги Націй

у Женеві. У вересні 1933 року відбулося таємне засідання з приводу Голодомору. 2 жовтня 1933 року в протоколі засідання комітету рятунку України констатували: «Делегати зложили на руки передсідника Ліги Націй меморіал про положення на Великій Україні і передсідник пообіцяв поставити цю справу на Раді Союзу народів» [2, арк. 333]. Щоправда, прийняті рішення мали декларативний характер. До компетенції Ліги Націй належала опіка над емігрантами. Емігрантське бюро, очолюване визначним норвезьким ученим і дипломатом, лауреатом Нобелівської премії Ф. Нансеном, надавало допомогу політичним емігрантам з Наддніпрянської України.

Крім того, питання голоду в Україні було винесено на Міжнародну інтерконфесійну конференцію, яка відбулася у Відні 16–17 грудня 1933 року. На ній Львівський громадський комітет рятунку України відрядив заступника Мілену Рудницьку та посла Зеновія Пеленського. На ній п. Рудницька заявила, що «ходить о життя цілої [української. – В. С.] нації». Комітет рятунку України висловив подяку їй, Зеновію Пеленському, а також єпископові Микиті Будці за гідне представлення питання на конференції.

Шукаючи порятунку, чимало людей зі східних та південних областей України у 1946–1947 роках їздили в західноукраїнські землі і там купували хліб, вимінювали його за певні речі. В інформації Львівського обкому партії ЦК КП(б)У про прибуття колгоспників зі східних областей України та РРФСР від 11 червня 1946 року зазначалося, що за останній час збільшилася кількість приїжджих колгоспників у райони Львівської області з Харківської, Дніпропетровської, Херсонської, Полтавської, Вінницької, Тамбовської, Орловської, Курської, Брянської, Калінінської та інших областей. І далі в документі йшлося: «Особливо великий наплив має місце в районах, що розташовані неподалік залізнодорожних ліній. Так, у Краснянський район щодня прибуває 300–400 людей, головним чином жінок, у Жовківський – 80–100 людей, Глинянський – 100–150 людей, Городецький – 40–50 людей...» [6, с. 31].

Сюди їхали люди із зазначених територій тому, що голод торкнувся Західної України меншою мірою. Однією з причин було домінування в укладі їхнього життя одноосібних господарств, що давало можливість селянам більш самостійно розпоряджатися продуктами своєї праці. Тут процес колективізації здійснювався досить повільно (станом на 1 січня 1948 року було усупільнено лише 5,4 % селянських госпо-

дарств). Де він проходив швидшими темпами (Чернівеччина – 22,2 %, Ізмаїльщина – 56,7 %), там голод був відчутнішим [3, с. 252].

Формування колгоспів виявилось аналогічним до 1932–1933 років на Великій Україні, оскільки здійснювалося насильницькими методами, чинились репресії, депортації людей до Сибіру. Лише з осені 1939 р. по осінь 1940 р. у Західній Україні репресовано й депортовано до Сибіру 10 % населення: вислано 312 тис. сімей загальною кількістю 1 млн 173 тис. чоловік [3, с. 252].

Однак радянська влада, щоб не допустити туди приїзду голодуючих, сформувала на залізничних станціях оперативні групи співробітників транспортної міліції. Вони знімали людей з поїздів, відправляли назад, забирали хліб, штрафували. Так, згідно з доповідною запискою сільгоспвідділу ЦК КП(б)У від 21 серпня 1947 року в червні органами транспортної міліції було знято тільки з товарних поїздів 62 тис. 400 чоловік, а за дві останні декади липня – 97 тис. 633 чоловік [3, с. 53].

Лише в Галичину прибуло близько 300 тис. чоловік зі східних областей України та Бессарабії. Багатьох з них у Львові на станції «Підзамче» зупинили війська НКВС. Частина людей, яких тоталітарний режим називав «мішочниками», померла від голоду, холоду і хвороб, частину депортували до Харкова, решту розстріляли відповідно до інструкції: «Здорових товарним поїздом відправити до м. Харкова, хворих утилізувати на місці». У 2005–2008 роках на території станції були проведені розкопки, під час яких виявлено 602 жертви. 28 листопада 2009 року, в День пам'яті жертв Голодомору, на Личаківському цвинтарі (поле № 76) відбулося перепоховання останків [28]. А на будівлі станції «Підзамче» встановлено меморіальну дошку з написом: «Схиляли голову в скорботному мовчанні. Рятуючись від голоду зі східної України та Бессарабії в 1946–1947 роках у Західну Україну прибули тисячі людей. Війська НКВС за вказівкою ЦК КП(б)У їх ловили та відправляли назад, а тих, котрі були кволі та безсилі, “локалізували” на місці. Вшануй пам'ять невинних жертв комуністичного терору».

Протидію репресивним заходам у західних областях України чинили Організація українських націоналістів та Українська повстанська армія. Вони не дозволяли радянській владі забирати в людей продукти харчування. Завдяки цьому населення Західної України було з хлібом і тому могло дотримуватись однієї з християнських чеснот – бути милостивими, тобто нагодувати голодного. Жити, працювати, самостійно

розпоряджатися результатами – такою бачили Україну борці за її волю. В одній з листівок УПА зверталася: «Брати з-над Дніпра! Вас гонить голод в Західну Україну з надією, що вдасться тут здобути дещо харчів. Голодова смерть заглядає вам у вічі. Нещастя ваше таке безмірне, що докорів робити вам не можемо. Але знайте, що в Західній Україні народ не пухне ще дотепер з голоду тільки тому, що збройним і пасивним опором не дозволив видерти з себе всього врожаю. Ми тут, в західних областях, наплювали на “першу заповідь – хліб державі” і всіма можливими способами, жертвуючи в багатьох випадках життям і проливаючи кров, відбирали в більшовицьких грабіжників “свій не свій” хліб.

Брати з-над Дніпра, не давайте хліба більшовицькій державі. Не дозволяйте вивезти хліба з України, бо хліб сьогодні – це бути чи не бути всього народу, цілої нації» [3, с. 254].

У 1946–1947 роках на теренах Західної України було зафіксовано понад тисячу акцій УПА, вогневі сутички з відділами МВС–МДБ, озброєними партійними і радянськими чиновниками, які забирали хліб у селян. Режим жорсткими військовими методами намагався боротися з формуванням УПА і підпіллям ОУН, щоб забезпечити виконання державних завдань з хлібопостачання. Так, Тернопільський обком КП(б)У в одній доповідній записці інформував С. Хрущова: «Були вжиті заходи посилення оперативної діяльності оперативного складу райвідділів МВС, підрозділів військ МВС і винищувальних батальйонів у місцях знаходження зсіпних пунктів, складів заготзерно, МТС, радгоспів і колгоспів і т. д.

Вище вказані об’єкти були взяті на спеціальний облік, вивчені населені пункти і місцевість, у районах цих об’єктів і на шляхах руху хліба до зсіпних пунктів райвідділами МВС разом з гарнізонами практикувались засади. Крім того, здійснена перевірка особового складу, озброєння і боєздатності охорони МТС, радгоспів, токів і глибинних пунктів.

Внаслідок виконання вище перелічених заходів на території області з початку збиральної кампанії було здійснено чекістсько-військових операцій – 619, засад – 739, вбито бандитів – 170, затримано бандитів і ОУНівців – 171, ліквідовано бандбоївок – 7, ОУНівських організацій – 8» [2, с. 181]. У такий жорстокий, людиноненависницький спосіб забиравалося зерно, залишаючи народ на голодну смерть.

Як видно з викладеного, передова громадськість Галичини у Львові, зокрема, та за кордоном, організації, політичні та релігійні діячі

допомагали голодуючим Великої України у всіх трьох голодоморах ХХ століття. Це була підтримка фінансова, матеріальна, духовна. Вона засвідчила всеукраїнське єднання на політичному, духовному та національному ґрунті, оскільки людьми керувала Божа благодать – любов до ближнього, допомога скривдженому – і все це вселяло віру в життя.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бийте у великий дзвін на тривогу // Діло. – 1933. – 14 серпня; 1933. – 20 серп. – С. 2.
2. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ. 1943–1959 / упоряд. А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко. – К.; Торонто, 2002. – Кн. 2. – 574 с.
3. *Веселова О. М.* Подібність та відмінності голодоморів в Україні 1932–1933 і 1946–1947 років / О. М. Веселова // Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Київ, 15 листопада 2002 р. – К., 2003. – С. 250–258.
4. Відозва Українського Громадянського комітету рятунку до українського народу від 25.07.1933 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/12285/>.
5. Голод на Україні // Свобода. – 1933. – Чис. 36. – С. 4.
6. Голод в Україні 1946–1947: Документи і матеріали. – К. ; Нью-Йорк, 1996. – 240 с.
7. *Грушевський М.* Український студент голодуючій Україні: вказівки // Центральний державний історичний архів у Львові. – Ф. 361, оп. 1, спр. 37, арк. 1.
8. Діяльність повітових комітетів ГКРУ // Архів Українського горожанського комітету рятунку України (Центральний державний історичний архів у Львові). – Мікрофільм № 68894, ч. I, арк. 447, 529.
9. *Дем'ян Г.* Бандерівці / Г. Дем'ян. – К. : Українська Видавнича Спілка, 2000. – Кн. 1. – 130 с.
10. До Львівського комітету «Голодній Україні» на руки Високоповажаного проф. К. Студинського // Центральний державний історичний архів у Львові. – Ф. 362, оп. 1, спр. 37, арк. 3.
11. *Калиник О.* Що несе з собою комунізм: документи про російсько-комуністичний терор в Україні. – Мюнхен ; Торонто : Вид-во Спілка визволення України, 1954. – 112 [31] с.
12. Комунікат громадського комітету рятунку України у Львові [Електронний ресурс] // Електронний архів Українського визвольного руху. – Режим доступу : <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/12904/>.

13. Лемик М. // Довідник з історії України (А–Я) / за ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-е вид. – К. : Генеза, 2001. – С. 401–402.

14. Лист Голови Головної еміграційної ради у Парижі до Громадянського комітету рятунку у Львові від 17.08.1933 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/12907/>.

15. Листи Василя Стефаника до Андрія Шептицького / підгот. О. Купчинський // Записки НТШ. – Л., 1990. – Т. 221. – С. 308–325.

16. Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / упоряд. Г. Сварник ; автор передм. Я. Дашкевич. – Л. ; Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коць, 1998. – 266 с., V–VII с.

17. Микола Лемик перед наглим судом // Новий час. – 1933. – 1 листоп.

18. Мовчан С. Ліга Націй / С. Мовчан // Довідник з історії України. – К. : Генеза, 2001. – С. 416–417.

19. Мороз М. Матеріали до хронології діяльності Наукового товариства ім. Шевченка (1873–1944 роки / М. Мороз // З історії Наукового товариства імені Шевченка: збірник допов. і повідомлень наукових секцій і конференцій у Львові. – Л., 1998. – С. 260–319.

20. Мудрий В. День національної жалоби і протесту / Мудрий В., Гижа І. // Мета. – 1933. – Чис. 42. – С. 1.

21. Оголошення про панакхиду 29.X.1933 // Архів Українського горожанського комітету рятунку України (Центральний державний історичний архів у Львові). – Мікрофільм № 68894, ч. I, арк. 443.

22. Пахаренко В. Віті єдиного дерева: Україна Східна і Західна в апокаліпсисі ХХ століття / Василь Пахаренко. – Черкаси : Брама-Україна, 2005. – 304 с.

23. План «Чорної книги голоду на Україні» // Архів Українського горожанського комітету рятунку України (Центральний державний історичний архів у Львові). – Мікрофільм № 68894, ч. I, арк. 107–109.

24. Протест Станіслава проти насильства червоної Москви над Україною // Свобода. – 1933. – Чис. 33. – С. 6.

25. Протокол засідання комітету рятунку України від 2 жовтня 1933 // Архів Українського горожанського комітету рятунку України (Центральний державний історичний архів у Львові). – Мікрофільм № 68894, ч. I, арк. 333.

26. Сергійчук В. Як нас морили голодом / Володимир Сергійчук. – Вид. 2-е, доповнене – К. : Українська Видавнича Спілка, 2003. – 252 с.

27. Шептицький А. Український католицький єпископат Галицької церковної провінції в справі подій на Великій Україні до всіх людей доброї волі / А. Шептицький, Г. Хомишин, Й. Коциловський, Н. Будка, Г. Лакота, І. Бучко, І. Лятишевський // Христос наша сила. – 1933. – Чис. 13. – С. 2 [додаток до «Мети»].

28. У Львові перепоховали останки 602 жертв голодомору [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.Ankontr.Lviv.ua>.

Тетяна БУРДЕГА

МОСКВОФІЛЬСЬКА ТА РАДЯНОФІЛЬСЬКА ПРЕСА ПРО ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ В УКРАЇНІ

У 1920–1930-х роках москвофільство у Галичині вже ледве жило, хоча формально й існувало. Інша річ, що з'явився ще один вид русофільства – радянофільство. Набагато впевненіше почували себе москвофіли на Закарпатті. Тут москвофільство виникло ще раніше, ніж у Галичині. На думку С. Ріпецького, воно появилось наприкінці XVIII – на початку XIX ст., а особливого поширення набуло після перебування російських військ в Угорщині 1805 року. Зрозуміло, що за умови існування потужної москвофільської течії (а з іншого боку, – ще й мадярофільської) процес національної ідентифікації для закарпатських українців був складним, тривалим і болісним. Ось чому, коли після визвольних змагань москвофільський рух у Галичині став політичним «трупом», а промосковська, русофільська орієнтація трансформувалася в радянофільську, на Закарпатті москвофільські позиції були міцними. Основним політичним представником москвофільства (русофільства) була Карпаторуська трудова партія на чолі з А. Гагатком. У програмі цієї партії було повалення більшовицької влади, приєднання Закарпаття до Росії (вже не більшовицької), запровадження на Закарпатті російської мови. Основою партії були російські білоемігранти, як правило, українофоби. У пресі закарпатських москвофілів не йшлося про голод в Україні, якщо й були повідомлення на цю тему, то автори мали на увазі «Південь Росії». Однак Голодомор став рубіжною датою і для москвофільського руху на Закарпатті, який зазнав відчутних втрат, а А. Волошин, лідер українського життя на Закарпатті, навіть визнав за доцільне і можливе співпрацювати з тими москвофілами, які ще не втратили віри у свій народ.

Москвофільські партії та організації зазнали значних змін на початку 1920-х років – розколи та внутрішні суперечності позначилися на

подальшому функціонуванні цієї політичної сили в Галичині і змінили структуру та ідейно-концептуальні засади москвофільської преси.

«Кооперативний вісник» (1928–1939) – орган «Русского ревізійного союзу» (із червня 1933 р. – орган «Ревізійного союзу русских кооперативів»). Мету місячника редакція вбачала в тому, щоб поширювати в доступний і зрозумілий спосіб ідею кооперації, давати рекомендації щодо заснування кооперативів, діловодства тощо. Водночас редакція заявляла, що кооперація – то боротьба селянсько-робітничих мас з визиском і її ціль – творити новий суспільний лад, в якому інтереси праці будуть над інтересами політики (Кооперативний вісник. – 1928. – Чис. 1). Можна лише припустити, що цей реверанс у бік соціалістичних концепцій було зроблено не без впливу колишніх москвофільських «соціалістів»-«воленародівців», які на той час намагалися захопити «Сельроб».

У числі 2 «Кооперативного вісника» редакція заявляла про себе як про суто економічне видання. Справді, журнал виконував своє завдання: пропагував ідею кооперації, давав практичні поради, ознайомлював своїх читачів із основами економіки, із законодавством про кооперативний рух, розповідав про його розвиток у краї і за кордоном. У цьому розумінні позитивну роль «Кооперативного вісника» заперечити не можна. Проте журнал виконував і функції політичного видання, бо не стояв осторонь боротьби з українським національним табором. На сторінках видання періодично публікувалися матеріали, які слугували своєрідним ідеологічним паролем, за їх допомогою журнал позиціонував себе в політичному сенсі. Так, автор статті «Один народ – один язык» повторював давню москвофільську тезу про те, що малорос-галичанин і великорос-сибіряк «...говорять на однім і тім же рускім язиці і подавляюще більшість слів во всій Русі одно і теже, а тільки розлично виворюються. Наряду з тим у них єсть один обшій книжний язык, котрий об'єднєє всіх русских людей в одну націю» [4, с. 6–7]. Автор звертає увагу на відмінність у поняттях «русский» (рос.) і «російський» (укр.), бо останнє стосується не національної, а державної належності. Про українську мову – це «чудовищна українська тарабарщина», «їх мова [тобто українців. – Т. Б.] являється несомніним признаком виворуження самостійництва і єго гибелі» [4, с. 6–7]. «Кооперативний вісник» протестував проти самої назви «українець» чи «український». Посол до сейму О. Й. Яворський ставив знак рівності між «русинами»

і «русскими», у цьому ж виступі із сеймової трибуни заявив, що нема москвофільських читалень, а «тільки рускі з прекрасним девізом: “учитися, молитися, трудитися, трезвитися”» [1]. Про політичне обличчя «Кооперативного вісника» чи не найпромовистіше свідчить той факт, що на його сторінках не було публікацій про Голодомор 1932–1933 років, хоча про жертви Талергофа редакція писала. Редакція привітала уряд автономної Прикарпатської Русі, у лавах якої переважали москвофіли, вороже ставилися до уряду А. Волошина і з радістю сприйняла, як і всі інші галицькі москвофіли, поразку Карпатської України.

Публікації «Русского голоса» й «Землі і волі» кінця 20-х років минулого століття про Радянський Союз – це ще одна важлива ідейно-змістова модель, що відображала ідеологію галицького москвофільства і його політичну еволюцію. Більшовицьку державу галицькі москвофіли сприймали як «Росію» або, принаймні, «радянську Росію», у чому переконують відповідні рубрики. Якщо українська національна, патріотична преса критично ставилася до держави «робітників і селян» (у деяких солідних виданнях вчасно минув період радянофільських ілюзій), то у пресі москвофільській оцієї критичності, звинувачувальності не було, хоча на публікації про злочини, репресії, терор більшовицької влади також натрапляємо на її сторінках. Однією з характерних публікацій є стаття В. Кареніна «Вокруг сокальського кордона», в якій він зазначає: «... Русь родила понятие России. Ныне в лице Советского Союза мы видим в сущности ничто иное, как попытку русского народа создать универсальное, всемирное государство. Таким образом, понятия “Русь”, “Россия” и нынешний СССР являются как бы вехами на пути шествия русского народа от ... национальной державы до универсальной государственности» [3], а крім цього В. Каренін уважає, що поєднати галицькі (західні) вартості з російськими нескладно, він закликає «русских галичан» об’єднатися з «русскими россиянами» в культурному розумінні. На його думку, Галичина – це аванпост західного імперіалізму проти Росії, а нерозуміння цього і перетворило її у фортецю «малорусского сепаратизма». Як бачимо, москвофіли були просто зобов’язані дійти висновку, що Росія і СРСР – одне й те саме.

На початку липня 1933 року, коли вже українське село вигасало від голоду, «Земля і воля» запевняла, що скоро український сепаратизм, чужий «русскому народу» згине, хоча й не пов’язувала це прямо із Голодомором. У цьому ж контексті «Земля і воля» сприйняла й смерть

Скрипника [2]. Припинення ненависної «українізації», репресії проти української інтелігенції, Голодомор – у цьому вбачали москвофільські публіцисти «Землі і волі» чинник загибелі сепаратизму в радянській Україні, хоча про це не писали відверто, але, не приховуючи задоволення, газета відзначала, що вже і комуністам набрид український сепаратизм [6], нарешті після помилок (ідеться про «українізацію» й існування, хай і формальне, української держави у складі СРСР) більшовики перейшли до правдивої національної політики [6].

Про те, наскільки некритично галицькі москвофіли сприймали тодішню радянську дійсність, свідчить стаття «Уступка диктатора». Ідеться про виступ Сталіна на з'їзді колгоспників у лютому 1933 року, коли він сказав у своєму виступі, що радянський селянин може жити життям ситого і задоволеного господаря, як колись у давні часи. Редакція зазначає: «у цих словах заключалася повна капітуляція комуністичного диктатора перед руским селянством» [7] (це після Голодомору і запровадження паспортної системи, що закріпачила радянських селян до середини 1960-х років).

«Земля і воля» не лише думала радянськими категоріями, але й намагалася впливати на аудиторію, вдаючись до випробуваних методів більшовицької пропаганди. У статті «Під кінець першої п'ятирічки» редакція зазначала, що «Земля і воля» пройшла шлях від маленької агітаційної газети до поважного селянського тижневика: «В ній зачалася систематична пропаганда селянського класового руху рівночасно з пропагандою рускої національної ідеї» [5]. Оця «русська національна ідея» (це міг бути, як в інших публікаціях, «русский мир», «русское дело», «русское культурное и национальное единство» чи й «Святая Русь») або, інакше кажучи, культ Росії та безкомпромісний антиукраїнський дискурс і визначали справжню політичну позицію «Землі і волі». Д. Яблонський, один із провідних москвофільських публіцистів, бачив ситуацію так: «Будучність руского народа в границях Польщі зависит в значній степені від того, що побідит в народі: український сепаратизм чи руска об'єдинительна ідея» [8]. Щоправда, такої альтернативи і раніше не було, а після Голодомору 1932–1933 років авторитет москвофілів зовсім занепав. «Земля і воля» репрезентувала радше наявність можливого політичного руху, але не реальну політичну силу.

Преса КПЗУ була досить розгалуженою, хоча сама партія не була масовою (якихось дві тисячі чи трохи більше членів); все пояснюється

фінансовою допомогою Москви чи Комінтерну – не має значення, на яке джерело вказати – це були своєрідні синоніми, а найближче галицьким комуністам було до радянського консульства у Львові.

Чутки про голод по той бік Збруча поширювалися серед населення Західної України ще 1930 року, задовго до Голодомору. Але преса КПЗУ на ці чутки не відгукнулася жодним чином. Скажімо, у червні 1930 року з'явився журнал «Освіта». У числі 1 є огляд «Покарані і безкарні», в якому йдеться про реакцію української преси, яка багато писала про судовий процес над СВУ. У наступних числах «Освіта» писала про успіхи першої п'ятирічки. У березні 1931 року починає виходити журнал «Кооперативні вісті». Його основна проблематика – критика кооперативного руху, який у журналі інакше як буржуазним не називали; ішлося про українських «націоналістів», які керують кооперативами; були розповіді про бурхливий розвиток Радянського Союзу, про зростання добробуту радянських людей.

У березні 1930 року почала виходити «Наша земля», ще один орган КПЗУ. Звичайно, це були важкі часи світової економічної кризи, і редакція використала це сповна. Спекуляція на біді, заклик до класової боротьби, критика всього, що мало український національний підтекст – постійні теми «Нашої землі». Зрештою, треба погодитися з тим, що газета слушно писала про колонізацію західноукраїнських земель з боку Польщі, про лихоліття українського шкільництва. Проте в ім'я яких ідеалів редакція порушувала не лише ці, а й інші складні соціальні, економічні проблеми? Разом із цим – пропаганда марксизму-ленінізму і, звичайно, рубрики «З Радянського Союзу», «Радянська Україна», у публікаціях яких ішлося про небували економічні успіхи більшовицького соціалізму та про щасливе життя українців на схід від Збруча. І жодного слова про голод, про насильство і репресії, якими супроводжувалася колективізація.

Інше комуністичне видання – газета «Сила» почала виходити на початку січня 1930 року. Газета не грішила проти істини, коли розповідала про злидні і експлуатацію українського населення, про свавілля польської влади, про «пацифікацію». А водночас – рубрики «Радянська Україна» і «По той бік Збруча» з оптимістичними розповідями про економічні успіхи Радянського Союзу, про розквіт української культури.

Була ще одна спільна для всіх комуністичних видань тема – захист СРСР від можливої воєнної інтервенції капіталістичних держав. Зви-

чайно, цю тему інспірувала Москва, щоб відвернути увагу від провалу економічної політики, від соціальних проблем (від неспроможності і небажання їх розв'язати), для виправдання репресій проти «ворогів» радянської влади, для виправдання своєї політики в Україні.

Публікацій про голод в українській пресі Галичини в зарубіжних виданнях побільшало у 1932 році. Наприклад, коли громадськості стало відомо, що тих українців, які, рятуючись від голоду, хотіли перебраться через Збруч, убивали радянські прикордонники, газета «Сила» переконувала читачів, що, навпаки, ці втікачі намагалися перейти на територію СРСР, а застрелили їх при спробі втечі румунські прикордонники («Видумали “голод” на Радянській Україні» у чис. 22 за 1932 рік, «Правда про постріли на Дністрі» у чис. 14 газети «Сила» за 1932 р.). «Сель-Роб» улітку 1932 року, намагаючись спростувати чутки про голод у радянській Україні, переконував галицьких українців у тому, що львівська преса, повідомляючи про катастрофічну ситуацію по той бік Збруча, використала образ зубожілих галичан, а не радянських українців («Голод на Україні» у чис. 283 за 1932 р.).

У вересні 1932 року польська влада заборонила легальні комуністичні й радянофільські організації та їхню пресу. Так, було заборонено «Вікна», «Силу», «Кооперативні вісті», «Нашу землю», «Сель-Роб», «Народну трибуну», «Нові шляхи». КПЗУ перебувала на нелегальному становищі й робила спроби відновити мережу періодичних видань, які б не лише пропагували комуністичну ідеологію, а й популяризували успіхи СРСР у здійсненні ідеалів комунізму на практиці. Так, у лютому 1933 року почала виходити «Ілюстрована газета», а в жовтні – «Гарт». Як це було прийнято в комуністичних виданнях, обидві газети багато писали про експлуатацію трудящих, про їхнє «злиденне» життя, про класову боротьбу, про «злочинну» діяльність українських «буржуазних» націоналістів. «... Боротьба з небезпекою імперіалістичної і протирадянської війни залишається і надалі головною проблемою робітничо-селянського руху на західноукраїнських землях», – писала газета «Гарт».

Проте ці видання нічого не повідомляли про голод. Відновлена комуністична чи прокомуністична преса на публікації інших газет (українських і зарубіжних) про Голодомор відповідала замовчуванням трагедії і звинуваченнями української громадськості та її лідерів (ідеться про Галичину) у наклепах на Радянський Союз. Щоправда, у червні

1933 року, коли вже приховувати правду про Голодомор було неможливо, «Люстрована газета» визнала існування продовольчих труднощів у Радянському Союзі, хоча й ці повідомлення вважала перебільшенням. Дещо згодом, у липні 1933 року, «Гарт», критикуючи українську пресу за публікації про голод, писав: «Вони [тобто журналісти українських видань у Галичині. – Т. Б.] поміщують “автентичні” листи з описом всяких жахів. Всі ті газети забувають додати, що оскільки ті листи не є фабриковані всякими петлюрівськими агентствами, то це листи кулаків, котрих дійсно безпощадно нищать на Радянщині за їх злочинну роботу. Коли цього року були деякі труднощі з хлібом, то це вина кулаків, що не тільки не засіяли великих просторів, але також нищили збіжжя колективів. Українська буржуазна преса включно з радикальною старалися представити справу так, що на Радянщині нищать не тільки кулаків, але всіх селян, до того ще нібито за те, що українці. Це явна брехня. Проти кулаків бореться не тільки радянська влада, але широкі маси селян і робітників, що будують у колективах новий суспільний лад на селі».

«Гарт» послідовно захищав Радянський Союз. Оскільки в Галичині почалася активна кампанія проти Голодомору, «Гарт» намагався перешкодити цьому, хотів відвернути увагу української громадськості від трагедії на схід від Збруча. Навіть у вересні 1933 року газета заперечувала факт голоду в радянській Україні.

КПЗУ постійно робила спроби захопити інші політичні й громадські організації, щоб розширити сферу свого впливу, соціальну базу комуністичного руху. Так сталося з Українським селянським об'єднанням, легальною організацією, і його друкованим органом «Народна трибуна». Після того як УСО і його газета потрапила під вплив КПЗУ, вони почали вести прорадянську політику: популяризували успіхи соціалістичного будівництва в Радянському Союзі, захищали його від «наклепів». Щоб відвернути увагу від Голодомору в Україні, керівництво УСО у вересні-жовтні 1933 року організувало допомогу постраждалим від повені галичанам, а на противагу створеному Українському громадському комітету рятунку України (УГКРУ) було створено Центральний комітет боротьби з голодом і допомоги жертвам повені. Підтекст появи цього «ЦК» був очевидний. Після заборони «Народної трибуни» УСО видавала «Боротьбу». Ця газета продовжувала прорадянську політику своєї попередниці. Почала вона виходити у травні 1933 року. Газета писала про концтабори, про репресії і катування, але

не в Радянському Союзі, а в Німеччині. Газету заборонили наприкінці жовтня 1933 року, і тоді комуністи захопили газету «Праця», яка була друкованим органом Української партії праці. Вона виникла як ідеологічне продовження так званої незалежної групи Української трудової партії. УПП підтримувала закордонний уряд ЗУНР Є. Петрушевича і водночас у політичному плані орієнтувалася на радянську Україну, тобто дотримувалася радянофільського напрямку. «Праця» почала виходити ще в 1927 році і функціонувала навіть після формального зникнення з політичної арени УПП, після чого вже стала органом УСО, яке було під впливом комуністів.

Комуністам удалося захопити й інші видання. Так, у Львові з 30 жовтня 1932 року з'явилася газета «Нове слово», видавцем і головним редактором якої був відомий журналіст, критик, історик-краєзнавець, мистецтвознавець, учасник визвольних змагань М. Голубець. «Нове слово» було тижневиком для всіх. У зверненні (чис. 1) видавець заявляв: «Як пресовий орган всеукраїнського національного характеру видвигає “Нове слово” клич об'єктивності й безпартійності в реєстрації подій та явищ українського життя». Таким було «Нове слово» протягом перших трьох чисел. Skorиставшись фінансовими труднощами редакції, комуністи захопили видання, М. Голубця усунули, і дуже швидко зміст і напрям «Нового слова» змінився. Основна проблематика – пропаганда успіхів Радянського Союзу, передруки з радянської преси, неперекірлива полеміка з політичними опонентами, публікації про важке життя робітників і селян в умовах капіталізму, про революційну боротьбу трудящих. Немає тут жодного слова про Голодомор.

Подібна доля спіткала й «Українську думку», яка також потрапила під вплив комуністів. У кількох публікаціях газета повідомляла про репресії нацистського режиму проти своїх політичних опонентів (газета перейшла до рук комуністів на початку січня 1933 р.). Серед цих публікацій була й стаття чеського журналіста, письменника Е. Кіша, який теж побував у в'язниці. Проте всі ці автори не знали, яке пекло, який терор панує у Радянському Союзі. Не могли журналісти «Української думки» передбачити, що прийде пора – і Радянський Союз видасть німецьких комуністів нацистам.

Ми назвали легальні комуністичні видання. Нелегальні відрізнялися лише ще більшою войовничістю (журнал «Наша правда», газети «Комсомолец ЗУ» та «До наступу»).

Окремо слід згадати такі відомі журнали, як «Вікна» і «Нові шляхи». Формально «Вікна» (1927–1932) не були друкованим органом КПЗУ, але це був літературно-художній і громадсько-політичний журнал, що виходив за радянські гроші. Редагував його В. Бобинський, колишній січовий стрілець. Друкувалися там О. Гаврилюк, С. Тудор, Я. Галан, П. Козланюк. Дослідник Й. Цьох зазначає, що не все у «Вікнах» було досконалим в ідейному і художньому відношеннях, не все витримало перевірку часом.

За редакцією А. Крушельницького у 1929–1932 роках виходив ще один радянофільський журнал – «Нові шляхи». Якщо «Вікна» орієнтувалися на пролетарську літературу і на відповідну аудиторію, на робітників, то «Нові шляхи» – на інтелігенцію. І «Вікна» і «Нові шляхи» перешкоджали консолідації українського суспільства в Галичині, вони не писали про Голодомор, і своїм мовчанням з цього приводу виправдовували антиукраїнську політику Москви.

Вплив комуністичної і радянофільської преси зменшився після самогубства М. Скрипника (7 липня 1933 р.), одного з організаторів українізації. Восени 1933 року вже важко було приховати правду про Голодомор. Правда ставала щоразу більш явною, і це спричинило кризу в комуністичному й радянофільському середовищі. Не бажаючи нести моральної відповідальності за Голодомор в Україні, застрелився секретар радянського консульства у Львові М. Стронський (теж колишній січовий стрілець). Голодомор в Україні спричинив кризу в КПЗУ. Після самогубства М. Скрипника колишній член ЦК КПЗУ і депутат сейму від «Сель-Роба» С. Волинець написав «Слово до друзів». Цей відкритий лист вийшов окремою брошурою, автор негативно оцінив політику Москви щодо України. Тоді ж редактор «Української думки» Ю. Танчаківський на сторінках «Діла» заявив, що припиняє видавати цю газету. Під враженням подій в Україні і на знак протесту відмовилися від радянофільства і кілька колишніх співробітників «Вікон». Українці залишають КПЗУ, там починають переважати поляки і євреї. І якщо в середині 20-х років КПЗУ завдяки наявності у своїх лавах значної кількості українців, завдяки солідарності з ідеалами наддніпрянських націонал-комуністів відкинула ідею автономії західноукраїнських земель у складі Польщі і захищала ідею української державності, то тепер КПЗУ повернулася до ідеї автономії.

Отже, заперечення з боку КПЗУ Голодомору в Україні результату, потрібного Москві, не дало. Воно спричинилося до кризи КПЗУ, до втрати і так незначного впливу на українців. М. Стахів, один з лідерів і провідних публіцистів Української соціалістично-радикальної партії, констатував, що комуністичний рух тепер (у середині 1930-х років) не має і десяти відсотків того впливу, який він мав у 20-х роках (Громадський голос. – 1936. – Чис. 21).

ЛІТЕРАТУРА

1. В обороні нації, культури і кооперації / [Без автора] // Кооперативний вісник. – 1935. – Чис. 2.
2. Вже і комуністам обрид український сепаратизм / [Без автора] // Земля і воля. – 1933. – Чис. 48.
3. *Каренин В.* Вокруг сокальського кордона / В. Каренин // Русській голось. – 1929. – Чис. 52.
4. Один народ – один язык / [Без автора] // Кооперативний вісник. – 1930. – Чис. 7. – С. 6–7.
5. Під кінець першої п'ятирічки / [Без автора] // Земля і воля. – 1933. – Чис. 44.
6. По ошибках до правдивої національної політики / [Без автора] // Земля і воля. – 1933. – Чис. 49.
7. Уступка диктатора / [Без автора] // Земля і воля. – 1933. – Чис. 10.
8. *Яблонський Д.* Під тягарем історичної відповідальності / Д. Яблонський // Земля і Воля. – 1934. – Чис. 22.

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА ПРЕСА ПОЧАТКУ 1930-х РОКІВ ПРО ГОЛОДОМОР

Бажання українців Галичини, Буковини, Волині, Закарпаття допомогти українцям, яких виморювали голодом у радянській Україні, було зумовлене не лише звичайним, людським чи християнським співчуттям до біди і страждання ближнього (недоречно було б казати про якісь політичні міркування, політичні інсинуації і вигоди в цьому контексті). Це бажання було зумовлене і відчуттям єдинокровності, що формувалося впродовж багатьох сотень років, навіть тисячоліття. Ідея соборності невіддільна від української історичної долі, колективної свідомості і навіть ментальності, так само як і ідея державності. Образно кажучи, бажання допомогти своїм братам по той бік Збруча – це був поклик крові. Треба зважити й на те, що ситуація українського селянства на західноукраїнських землях на той час також була нелегкою.

У другій половині липня – на початку серпня 1933 року газета «Свобода» дала велику публікацію М. Рудницької «Боротьба за правду про Великий Голод». М. Рудницька зазначала: «Уже протягом цілого 1932 року ходили у Львові вперті чутки, що на підсоветській Україні – голод. Але ніхто, мабуть, тоді не усвідомлював, наскільки ситуація трагічна й загрозлива. Щойно звістка про самогубство Скрипника стала для всіх доказом, що за Збручем твориться щось несамовите, і власне ця звістка спонукала до активного виступу поцейбічну суспільність в обороні zagrożеного життя українського народу». М. Рудницька лише частково мала рацію. М. Скрипник застрелився 7 липня 1933 року, коли в Україні минув пік Голодомору. Західноукраїнська преса почала писати про голод в Україні значно раніше.

На сторінках «Діла» ще з кінця 20-х років, особливо у зв'язку із судовим процесом над Спілкою визволення України (СВУ), з'явилися публікації про злиденне життя українців у підрадянській Україні – такі публікації були регулярними. Подібні аналітичні матеріали траплялися не часто, що й зрозуміло – журналістам ішлося не стільки про

наукове дослідження, скільки про те, щоб інформувати і свою, і зарубіжну громадськість про жахливі події, які більшовики намагалися приховати. А тому навряд чи можна погодитися з І. Вдовичиним, який стверджує, що українська преса Галичини «не тільки сповіщала світ про голодомор, аргументовано аналізувала його причини і наслідки. Було обґрунтовано доведено: голод – свідомий геноцид українського народу, здійснюваний Москвою» [1, с. 110], бо лише тепер можна сказати, що доведено і справжні причини Голодомору, і його штучність, і мету. Та й не могла преса доводити на початку 30-х років, що голод – це геноцид українського народу, оскільки й термін «геноцид» з'явився в 1944 році. Не лише 1932 року, а навіть узимку 1932–1933 рр., навесні–влітку 1933 року, коли вже справді шаленів Голодомор і жертви його сягали кількох мільйонів, – навіть тоді журналісти Галичини не знали про масштабність Голодомору. У першому півріччі 1933 року «Діло» про голод повідомляло значно менше, ніж попереднього року. М. Марунчак зазначає у своїй монографії «Нація в боротьбі за своє існування: 1932 і 1933 в Україні і діяспорі»: «Хоча голодова облога України прибирала вже на селах вже в перших місяцях 1933 року, та про це мало писалось у світовій пресі. Здавалось багатьом, що після збору збіжжя осінню 1932 року проблема голоду на Україні буде розв'язана. Першу більшу вістку про трагічний стан подав кореспондент “Манчестер Гардіян” Мальком Магерідж, який без дозволу уряду переїхав Україну і Кубань і там стрінув жалюгідний стан. Скрізь стрічав людей, опухлих від голоду. В малих містечках і селах народ був стероризований і не радо інформував кореспондента про ситуацію. Все збіжжя було забрано урядом. Хліба не було ніде. Був це лише початок 1933 р.» [2, с. 26].

Галицьких українців не треба було переконувати в тому, що Москва – одвічний ворог української державності. Але й вони (навіть найбільш проникливі) не могли зрозуміти відразу, що суть проблеми – не в неврожай, не у стихійному лихові, не в нестачі продуктів харчування. І світ, і цивілізована Європа також не могли (і не хотіли) повірити, що вимирають мільйони, а зерно, хліб є, але його вивозять за кордон, експортують.

Зрозуміло, що публікації про Голодомор у пресі були найоперативнішою формою реакції на нього, на жаль, тривалий час – чи не єдиною, бо вміли більшовики приховати, замовчати проблему, бо добре воло-

діли вмінням «ховати кінці в воду». Аж у липні 1933 року і в Галичині, і в середовищі української еміграції відбуваються збори представників різноманітних українських організацій, на яких обговорювали одне питання – голод в Україні. Це було наслідком того, що 24 червня 1933 року Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО) і Українська соціалістично-робітничка партія (УСРП) ухвалили спеціальні резолюції, в яких засудили політику більшовиків щодо України і закликали до боротьби з радянським режимом. У резолюції УНДО, зокрема, сказано: «Під господарським оглядом московські комуністи ведуть на Україні політику повного визиску... У сільськогосподарській ділянці довели колективізацію до занархізування хліборобства та повели неперемірливу в засобах і наскрізь грабункову політику, яка спричинює в тій найбагатшій і найплодовитішій країні Східної Європи постійний голод і невидану в світі нужду в українському селі. Така господарська політика комуністів довела до того, що маси українського населення вмирають з голоду» («Діло» від 1 липня 1933 р.). Принципово не відрізнялася і резолюція іншої масової партії – УСРП, яку опублікував «Громадський голос».

З ініціативи Української парламентарної репрезентації (УПР) (українські депутати у варшавському сеймі і сенаті) 16 липня 1933 року у Львові відбулася попередня нарада представників українських установ та організацій з приводу голоду в Україні. На цій нараді було вирішено створити відповідний громадський комітет і вибрано комісію, яка мала підготувати це питання. 24 липня УПР скликала другу нараду, в якій взяли участь представники 44 українських політичних, культурних, культурно-освітніх, господарських установ, організацій, товариств. На цій нараді і було створено Український громадський комітет рятунку України (УГКРУ), «який, – пише М. Рудницька, – став немов централею для всієї політичної й харитативної акції в зв'язку з Голодом» [4, с. 406]. УГКРУ звернувся до українського народу з відозвою, яку підписали представники майже всіх товариств і організацій, що брали участь в установчій нараді. Цю відозву опублікували провідні львівські газети – «Діло», «Новий час», «Нова зоря».

До складу комітету не ввійшли УСРП і УСДП (Українська соціал-демократична партія), які створили окремих Спільний комітет УСРП (І. Макух і М. Стахів) і УСДП (Л. Ганкевич і І. Квасниця), до них приєдналася і Західна делегація УСДРП (на чолі з І. Мазепою і

П. Феденком). Вони також звернулися з відозвою, в якій писали про «безоглядний економічний визиск українського народу більшовицькою диктатурою, яка вважає Україну своєю колонією». З відозвою «До братів-селян галицької, волинської, поліської й холмської землі» виступила й Українська селянська партія («Нове слово» від 30 липня 1933 р.). Ще перед появою в пресі відозви УГКРУ Українська греко-католицька церква на чолі з митрополитом А. Шептицьким оприлюднила звернення. Воно починається так: «Україна в передсмертних судорогах! Населення вмирає голодовою смертю. Оперта на несправедливості, обмані, безбожництві та деправації, людоїдна система державного капіталізму довела багатий донедавна край до повної Руїни. Днесь бачимо наслідки поступування большевиків: положення з кожним днем стає страшніше. Вороги Бога і людства відкинули релігію – основу суспільного ладу, відібрали свободу – найбільше добро людини, зі свобідних горожан-селян – зробили невільників...» («Правда» від 30 липня 1933 р.).

Унаслідок цих закликів протестна акція охопила всі чотири воєводства: Львівське, Тернопільське, Станіславське й Волинське. Діловий комітет видав низку обіжників і комунікатів з інструкціями, як створювати повітові громадські комітети, як збирати й надсилати до УГКРУ у Львові листи з радянської України, як оформляти протоколи розмов з утікачами з радянської України, як організувати збір грошей, збіжжя, одягу, як збирати літературу про Голод і матеріали про діяльність комітетів (брошури, летючки, резолюції зборів тощо).

УГКРУ видав дві брошури: «Лихоліття України» В. Мудрого, в якій автор проаналізував національну й економічну політику Москви, що призвела до Голодомору в Україні, та «Рятункова акція для Великої України» А. Жука (тут зроблено огляд діяльності Комітетів рятунку України). 12 жовтня 1933 року УГКРУ оголосив комунікат з приводу проведення 29 жовтня дня національної жалоби. Передбачалося, що цього дня відбудуться панахиди, а потім – збори, на яких мали бути виголошені доповіді з приводу Голодомору в Україні й прийняті відповідні резолюції, ішлося в комунікаті і про збір грошових пожертв.

Польський уряд заборонив проводити масові заходи, серед них і день національної жалоби, проте в багатьох містах панахиди і збори все ж відбулися. Проведення цих масових заходів мало ще й локальну політичну мету – боротьбу з радянофільством.

Це був перший напрям діяльності УГКРУ: організація повітових комітетів, координація їх діяльності, організація протестних і допомогових акцій, інформування громадськості. Інший аспект діяльності УГКРУ – формування світової громадської думки, співпраця з українськими політичними й громадськими структурами в Європі й на американському континенті.

У Луцьку українські політики, що підтримували Безпартійний блок співпраці з урядом, разом із представниками інших українських організацій Волині створили Волинський громадський комітет допомоги голодуючим. Це було 17 жовтня 1933 року, а на початку листопада в газеті «Українська нива» було вміщено заклик до українців Волині приєднатися до допомогової акції. ВГКДГ мав свої відділки в кількох містах Волині. Треба зазначити, що вирішальну роль у створенні ВГКДГ відіграло Волинське українське об'єднання (ВУО). Створення комітету підтримав і єпископ православної церкви Полікарп.

У Чернівцях 7 серпня 1933 року було створено Громадський допомоговий комітет рятунку України, який очолив сенатор В. Залозецький. Про голод писала українська преса, що виходила в Чернівцях – «Самостійна думка», «Час», «Народна сила», «Нове життя». За допомогою цих газет Громадський допомоговий комітет рятунку України призначив на 28 серпня демонстрацію в Чернівцях на знак протесту проти голоду в Україні. Румунська влада заборонила не лише демонстрацію, а й службу Божу. І все ж кілька тисяч українців зібралися біля кафедрального собору в Чернівцях, і панахида відбулася. Доречно нагадати, що румунська влада заборонила і вихід газети «Час» на 28 серпня, бо саме це видання ще з 1929 року правдиво писало про життя в радянській Україні, про голод також.

На Закарпатті діяльність щодо голоду в Україні була зосереджена в ужгородській «Просвіті».

Чи була результативною діяльність УГКРУ, чи врятувала вона від смерті не мільйони, а хоч би тисячі українців? На жаль, лише тих, кому вдалося втекти, перейшовши кордон. М. Рудницька писала у статті «Акція рятунку голодної України на міжнародному терені»: «Коли дивитись на перспективи і висліди праці Рятункових Комітетів під кутом фактичної допомоги страдаючому і вигибаючому від голоду населенню України, нас огортає жах і руки опадають у почутті безсилля» («Діло», чис. 5 від 7 січня 1934 р.). Причина одна – Москва

категорично заявляла про те, що голоду в Україні немає, що це антирадянська пропаганда. Зрештою, міжнародний Червоний Хрест теж не проявляв належної наполегливості. Був ще один варіант допомоги – через «Торгсин», але Червоний Хрест не мав стільки коштів, щоб допомогти мільйонам голодних українців. Звичайно, ситуація могла б бути й іншою, можна було допомогти Україні реально, якби держави Європи в тій чи іншій формі змусили більшовицьку Москву прийняти допомогу голодуючим українцям.

Активно працював Союз українок (його очолювала М. Рудницька). Він звернувся з відозвою «До жіноцтва культурного світу», з тексту якої жінки різних держав змогли дізнатися про величезні жертви українців у результаті терору і Голодомору – про смерть на будівництві Біломорсько-Балтійського каналу, про Соловки, про винищення інтелігенції. У відозві зазначено, що все це діялося в умовах мовчання цивілізованого світу, що лише щойно стали помітними в християнських колах деяких європейських країн рух протесту і бажання допомогти, що керівники держав лояльно мовчать. І десять жіночих організацій відгукнулися! Вони надіслали відповідні меморандуми в справі Голодомору голові Ради Ліги Націй Й. Мовінкелю.

В УГКРУ закордонну акцію доручили вести М. Рудницькій і З. Пеленському. На початку вересня 1933 року вони виїхали до Женеви. Перед ними стояло завдання – зв'язатися з українськими комітетами допомоги голодним у європейських столицях і взяти участь у роботі Конгресу національностей, зацікавити міжнародні гуманітарні установи голодом в Україні, а найголовніше – добитися, щоб питання Голодомору було обговорено на сесії Ліги націй.

8 вересня 1933 року УГКРУ ухвалив звернення «До культурного світу», в якому змалював ситуацію України в більшовицькій імперії і просив допомогти голодним, що вмирали на українських землях: «Вимирає з голоду на очах Європи великий, багатомільйонний український народ. Вимирають доведені до краю насильницьким визиском завойовника – червоної імперіалістичної Москви – Радянська Україна й інші південні області Радянського Союзу – Кубань і Донщина, які творять Північно-Кавказький край, а заселені також переважно українцями... Комітет звертається з закликом до суспільностей культурних народів світу – протестувати проти грабежів, поневолення й фізичного винищення українського народу більшовицькою Москвою...» («За Україну»

від 1 жовтня 1933 р.). Проте шансів на допомогу з боку «культурного світу» практично не було. Європейські держави не хотіли псувати стосунки з Радянським Союзом. Тому успіхом можна вважати навіть те, що на закритій нараді керівного органу Ліги Націй 29 вересня 1933 року все ж таки йшла мова про ситуацію в Україні. «Українську проблему» було порушено і на Конгресі національностей. Це сталося 16 вересня, тобто раніше, ніж це питання розглядалося в Лізі Націй. На конгресі виступила М. Рудницька. Про це вона згадувала так: «Нічого не примовчуючи, нічого не пом'якшуючи, я з'ясувала і голодове лихоліття українського народу, і злочинну політику Москви, яка це лихоліття спричинила, і політику великодержав, які заради добрих взаємовідносин з советським урядом прижмурюють очі на його злочини в Україні і таким чином стають за них співвідповідальними. Голова зборів мене не перебивав, але після моєї промови президент і секретар висловлювали жаль, що дискусія перейшла на політичні рейки... Нашої мети ми досягли, бо міжнародна преса підхопила основні українські тези про Голод і Конгрес схвалив у цій справі окрему резолюцію, доручаючи президії передати її особисто президентові Ради Ліги Націй. Правда, ця резолюція нас зовсім не задовольнила, все ж у ній говорилося, що “прилюдна опінія всього світу повинна вважати за свій елементарний обов'язок підтримати акцію в користь жертв жахливої голодової катастрофи в Советському Союзі, особливо ж в Україні”» [4, с. 423–424]. М. Рудницька оцінила ситуацію гостро, але справедливо: «Моральна відповідальність за те, що світ по-пілатівськи обмив свої руки і дав мільйонам українських селян згинуть в голодових муках, падає не тільки на уряди західних держав, але також на широкі кола їхніх громадян... На найгостріший осуд заслуговують продажні й несумлінні журналісти, які своїми кореспонденціями з Москви свідомо обманювали світову громадськість. За ними йдуть різні категорії п'ятиколонників у вільному світі, які виконували службу платних большевицьких агентур; ... мільйони “нейтральних”, які твердили, що це – “внутрішня справа іншої країни”; мільйони “благородних людей”, які заспокоювали своє сумління і нерви, кажучи, що “ці відомості перебільшені”, що “це – неможливо”... Трагедія була не в тому, що не було автентичних відомостей про Голод. Трагедія була в психологічній настанові культурного світу. Громадянства західних країн психічно не сприймали інформації про Голод, бо ця інформація розвивала їх рожеві ілюзії про країну “геніального” експерименту.

Доводиться, далі, констатувати, що чверть століття тому українське громадянство, що проживало поза владою Москви, бій за правду про Великий Голод програло» [4, с. 431–432].

Усі добре розуміли – незважаючи на самовіддану роботу УГКРУ і Ділового комітету реально, фактично допомогти українцям, яких більшовицька влада винищувала голодом, дуже важко. З цього приводу на сторінках «Діла» М. Данько писав у статті «Протиголодова акція на міжнародному терені»: «Великим успіхом треба вважати, що протиголодову акцію, яка є національною українською справою, світ через Союз Народів визнав загальнолюдською, гуманітарною справою». Шкода, але М. Данько видавав бажане за дійсне. Це, щоправда, не применшує заслуг і галицьких українців, і української діаспори, які намагалися привернути увагу до народобвиства в Україні.

Якісно новий період висвітлення Голодомору почався в «Ділі» (а також у «Свободі», в «Новому часі») після згаданої резолюції УНДО і УСРП у червні 1933 року.

Самогубство М. Скрипника (послідовний і наполегливий прихильник «українізації»), що сталося 7 липня 1933 року, теж зумовило інтерес з боку міжнародної громадськості до подій в Україні. Наприкінці липня «Діло» друкує статтю Е. Амменде «Голод на Україні», регулярно вміщує огляди європейської преси («Англійська преса про голод», «Відчуття голоду на радянській Україні в європейській пресі», «Відчуття голоду на радянській Україні в німецькій та бельгійській пресі»). З одного боку, це було більш-менш надійне джерело інформації, з другого, – слугувало як аргумент в обґрунтуванні важливості й актуальності проблеми.

Було кілька важливих напрямів у висвітленні Голодомору: розповіді про Голодомор в Україні (завдяки спогадам і свідченням очевидців), показ реакції світу на Голодомор (і відповідно намагання вплинути на міжнародну громадську думку), висвітлення роботи Українського громадського комітету рятунку України, висвітлення процесу над М. Лемиком, який убив високопоставленого чиновника із радянського консульства у Львові (22 жовтня 1933 р.), питання голоду в Україні на форумі Ліги Націй.

До проблеми голоду в радянській Україні преса УНДО зверталася і в наступні роки – «Японці про голод на Україні» («Діло» від 9 червня 1934 р.), «Повна безнадійність будучого» («Діло» від 29 березня 1934 р.), «Чи СРСР справді загрожує голод» («Діло» від 9 червня 1934 р.).

Якщо узагальнити ті основні думки, що їх висловлювала преса УНДО, то можна виокремити такі: більшовицька Росія – ворог української державності; Україна – це традиційна житниця, а тому вона не може голодувати, голод організовано, він штучний, мета його – зламати спротив українського селянства; дещо несподіваним було визнання причин Голодомору – їх, на думку «Діла», не можна зводити до політичної та економічної системи більшовизму, адже частину вини українському народу треба взяти і на себе, бо «не прагнув весь нарід до власної державності, не хотів нести для неї жертви, такої невеликої в порівнянні з числом жертв московсько-більшовицького панування на Україні. Ті думки такі ясні, такі елементарні повинні глибоко запасти у свідомість української маси, щоб колись не повторилася стара історія» («Діло», чис. 259 за 1933 рік). Ще одну принципову думку висловила «Свобода»: «До повної господарської руїни і до самоз'їдання довів мільйонові маси – соціалізм, переведений з книжок у життя. Соціалісти-комуністи виконали соціалістичну теорію економіки й державності до останньої найвищої точки: відібрали в громадян все майно і продукти праці, знищили усі приватні верстати, сколективізували селянські господарства. Зробили громадянина соціалістичним коліщатком у машині і кріпаком на ріллі. І від цього переведення в життя соціалізму маємо весь цей жах, все це пекло на землі» (чис. 33 за 1933 р.).

Ось чому складною була позиція тих політичних партій, які сповідували соціалістичні ідеї й ідеали. Ідеться про Українську соціалістично-радикальну партію і Українську соціал-демократичну партію (ми назвали ті соціалістичні партії, що функціонували в Галичині, оскільки в Європі українська еміграція теж мала кілька соціалістичних партій). Не випадково після Голодомору в «Громадському голосі» з'являються статті, в яких публіцисти й лідери УСРП намагаються пояснити читачам, що таке соціалізм, у чому його перевага тощо. Серед найпомітніших публікацій – стаття М. Стахова «До джерел нашої сили. Замітки до основних думок програми УСРП («Громадський голос» від 11 квітня 1936 р.). М. Стахів коротко й популярно викладає історію соціалістичного руху в Європі. Він, зокрема, наголошує на тому, що УСРП (як і увесь попередній український соціалістичний рух, починаючи від М. Драгоманова) стоїть на позиціях ідеалістичного соціалізму, а не історичного матеріалізму. М. Стахів пише про ті основні ідеї, на яких ґрунтується соціалістичний рух, і підкреслює, що УСРП бореться за

визволення трудящих з пут і націоналізму, і державно-капіталістичної більшовицької диктатури, і фашистської диктатури. Зрозуміло, що цю статтю потрібно розглядати в контексті Голодомору, бо він відкрив очі багатьом як прихильникам соціалістичних ідеалів, так і радянофілам. На жаль, М. Стахів не зумів показати не лише принципову різницю між європейським соціалізмом і практикою російського більшовизму, а й аморальну, нелюдську суть останнього.

Зрозуміло, що преса УСРП писала про жахи Голодомору, посилаючись на ті джерела, які були доступними тоді для української преси на західних землях. Щоправда, частотність появи цих публікацій менша, ніж у «Ділі» – «Громадський голос» (як і «Свобода» УНДО) був тижневиком, а газета «Вперед» (орган УСДП) узагалі дуже рідко виходила впродовж 1932–1933 років, вийшло всього кілька її чисел.

Щодо преси ОУН, то протягом 1932–1933 років виходили такі органи: журнали «Розбудова нації», «Сурма», газети «Український голос» (наприкінці 1932 р. перестав виходити, оскільки на лаві підсудних опинився весь редакційний колектив), «Наш клич» (1933), «Наш фронт» (1933), «Студентський шлях» – друкований орган СУСОП (українського студентства). Трагічну ситуацію в Україні ОУН розглядала на Берлінській конференції 1933 року. Делегати конференції засудили антиукраїнську політику Кремля, що спричинила голод. ПУН (Провід українських націоналістів) приєднався до тих антирадянських акцій протесту, що їх ініціювала українська громадськість у Європі й на американському континенті, він через свої структури й канали всіляко сприяв поширенню інформації про Голодомор, щоб здобути підтримку і прихильність світової громадськості. У зв'язку з цим ПУН вважав за можливе співпрацювати навіть з тими українськими політичними силами, які критикували українських націоналістів. Проте позиція ОУН у краї була дещо іншою. Та преса ОУН, що виходила в Галичині («Наш клич», «Наш фронт», «Студентський шлях», бо «Розбудову нації», «Сурму» видавали за кордоном і нелегально ввозили), вважала заходи легальних галицьких і волинських партій недостатніми, не досить ефективними, оскільки їхня діяльність не привела до розв'язання проблеми порятунку тих, хто вмирав від голоду. Я. Папуга вважає, що крайова ексекютива взялася до традиційних, кардинальних заходів, а найбільшого внутрішнього й міжнародного розголосу отримав здійснений 22 жовтня 1933 року студентом Львівського університету

М. Лемиком замах на високопоставленого чиновника у радянському консульстві у Львові [3]. Це не цілком повне й коректне тлумачення появи терористичного акту серед акцій протесту проти Голодомору. Молоде керівництво ОУН в краю (С. Бандера зокрема) теж не сподівалося, що успішний терористичний акт (чи два й більше) спричинить розв'язання проблеми голоду в підрадянській Україні. Річ в іншому. Для молодих українських націоналістів і висвітлення Голодомору в пресі, й інші легальні акції й заходи (навіть масові, навіть ефективні) все ж залишалися лише словами. Ідеологія націоналізму вимагала дії, вимагала жертвності, вона володіла умами й серцями молодих українських націоналістів міжвоєнної доби. Голодомор в Україні давав можливість продемонструвати молодим українським націоналістам і свою ненависть до російського більшовизму як найнебезпечнішого ворога України, і свою любов до неї, і довести це не пишномовною патріотичною риторикою, а чином. А крім цього, терористичний акт мав не лише привернути увагу світової громадськості – він був наслідком втілення концепції перманентної революції, яку сповідувало тоді керівництво ОУН.

Ще одна гілка західноукраїнської преси – газета Української селянської партії «Нове село». Партію було створено лише на початку 1933 року, серйозної ролі в політичному житті вона не відігравала, але до висвітлення теми голоду в Україні приєдналася. В одній з вагомих публікацій тижневика «Нове село» – «Рятуймо наших братів за Збручем перед голодовою імперією» (липень 1933 р.) автор не лише описав трагічну ситуацію підрадянських українців, а й висловив думку про необхідність привернення уваги світової громадськості. Він наголошував: «Розкриймо перед цілим культурним світом нахабства та звірськість Москви і кличмо усіх на поміч проти них». Згодом «Нове село» продовжувало тему голоду; газета засуджувала і дуже різко критикувала радянські, а найбільше комуністів, критикувала українські партії за відсутність єдності в організації акцій протесту.

Слід згадати ще одне періодичне видання – газету «За Україну». Вона вийшла 1 жовтня 1933 року як позапартійне видання, на сторінках якого виступали діячі, що належали до різних політичних партій. Але світ побачило лише декілька чисел. Публікації про Голодомор були в кожному числі. Так, у чис. 3 газета видрукувала велику статтю А. Жука «Рятунок акція для Великої України».

Отже, на захід від Збруча занадто пізно дізналися про справжні масштаби голоду в Україні. Незважаючи на всі зусилля, західноукраїнській громадськості не вдалося допомогти конаючій від голоду Україні; зрештою, більшовицька влада всіляко перешкождала спробам їй допомогти, мотивуючи це тим, що голоду немає, що це антирадянські вигадки. Спроби західноукраїнської громадськості знайти підтримку в Лізі Націй бажаного результату не дали – західні держави, маючи докладну та об'єктивну інформацію про голод, з корисливих міркувань і з огляду на політичну доцільність не зробили нічого, щоб урятувати мільйони українців від голодної смерті. Зaslугою українців, українських діячів і публіцистів Галичини є те, що вони почали важку і нерівну боротьбу за правду про Великий Голод. Ця боротьба триває й досі.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Вдовичин І.* Преса Галичини про Голодомор в Україні 1932–1933 рр. // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики / І. Вдовичин. – Л., 1994. – Вип.1. – С. 71–77.
2. *Марунчак М.* Нація в боротьбі за своє існування: 1932 і 1933 в Україні і діяспорі / М. Марунчак. – Вінніпег : Українська Вільна Академія Наук у Канаді, 1985. – 140 с.
3. *Папуга Я.* Західна Україна і Голодомор 1932–1933 років: морально-політична і матеріальна допомога постраждалим / Я. Папуга. – Л., 2008. – 248 с.
4. *Рудницька М.* Боротьба за правду про Великий Голод / М. Рудницька // Статті, виступи, інтерв'ю. – Л., 1998. – С. 380–433.

ІСААК БАБЕЛЬ ПРО ГЕНОЦИД УКРАЇНЦІВ

Недавно вийшла книжка спогадів Антоніни Пирожкової, цивільної дружини (та вдови) видатного письменника Ісаака Бабеля [3]. Вона писала їх багато років після описуваних подій, однак зберегла рідкісну ясність і зіркість пам'яті. Поміж іншого спогади цінні тим, що чітко, в кількох фразах дають незаперечні свідчення геноциду українців. Саме геноциду, і насамперед українців. Та ще й із психологічним фоном, обґрунтуванням, що випливає з подробиць навколишнього життя. Антоніна Миколаївна, чарівна, добра, порядна жінка, була талановитим інженером та й годі. І ось тут ця її гуманітарна, етична та естетична незайманість «технаря» дуже важлива. Тому що в спогадах про той час, ту епоху вона нічого не продукує сама, а лише «світить місячним світлом», є немов відбитком яскравого гуманітарного сонця-таланту Бабеля. Її мемуари гранично чесні й точні, оскільки вона прагнула донести неспотвореним усе, що було пов'язано з коханою людиною.

Із вересня 1932 року по серпень 1933 року, у найстрашніші місяці голодомору, Ісаак Бабель був за кордоном, у Франції та Італії. Читаєш його листи звідти з описом вишуканих марципанів і аж млосно стає, коли згадаєш, яким у ті ж дні був стіл українського селянства, хоча б у тій же Великій Стариці, що в ній так часто гостював Бабель. Та Бог з ним, тут він без провини, бо за тисячу кілометрів був...

І ось вересень 1933 року. Після закінчення путівки в сочинському будинку відпочинку Бабель з Пирожковою поїхали за маршрутом Сочі–Гагри–Сухумі–Туапсе–Нальчик. Недалеко від кабардино-балкарської столиці Нальчика в очікуванні поїзда, щоб на нього пересісти, їм довелося ніч і ранок провести у станиці Прохолодна. Антоніна Миколаївна згадує:

«Ніч була тепла, світла від місяця, тополі сріблилися, пахло пилом і коровами. Коли зійшло сонце, ми вирушили на базар.

– Обличчя міста чи села – його базар, – казав мені Бабель. – По базару, по тому, чим і як на ньому торгують, я завжди можу зрозуміти, що це за місто, що за люди, який їхній характер. Дуже люблю базари,

і, куди б не приїхав, я завжди насамперед вирушаю на базар. – На базарі було вже чимало народу, багато коней, торгували зерном, худобою. Вся пташина на продаж – жива. Ми купили гарячих коржів, пшонки (варені кукурудзяні качани) і пішли на вокзал.

– Нема колишнього достатку, дається взнаки голод на Україні та розорення села, – говорив Бабель.

За кілька годин ми були в Нальчику, зупинилися в готелі і замовили чаю. Я лягла спати, а Бабель відправився до Бетала Калмикова, першого секретаря обкому партії Кабардино-Балкарії...» [3, с. 208].

Свідчення зовсім коротке і на перший погляд трохи дивне. Де Кабардино-Балкарія з її Нальчиком, і де Україна? Як голод на Україні (до речі, Пирожкова вже бачила його наживо, коли була в Харкові на початку 1933 р.) міг позначитися на бідності базару десь під Нальчиком. Нелогічно. Але докладніше про це нижче.

А поки про інше. Що найбільше дивує в цих словах – це їхня констатаційна неемоційність, відсутність будь-яких оцінок. Чи, може, Бабель і Пирожкова завжди такі відсторонені, холодні? Ні, аж ніяк. Про арешти творчих людей і функціонерів, «чесних комуністів», Пирожкова, як відбите світло Бабеля, повідомляє зовсім інакше. Ось поїздка на зйомки «Веселих хлопців»:

«Ще в Сочі Бабель казав мені, що для нього особливо приємні дві зустрічі в Гаграх – з Ердманом і Утьосовим. Звістка про арешт Ердмана просто приголомшила його <...>

Але маленька кімнатка Ердмана під сходами щойно звільнилася, і її дали мені. Бабель оселився в кімнаті Утьосова. У кімнаті Ердмана на столику біля ліжка ще лежали розгорнута книжка і коробка цигарок <...>

Всі були пригнічені. Актрисі Марійці Стрілецькій хотілося плакати, але було неможливо, заважали довгі наклеєні вії. Похмурим ходив і Олександр Миколайович Тихонов (Серебров)» [3, с. 203–204].

А ось як сказано про зустріч з чудовим Нестором Лакобою (про якого так багато йдеться в автобіографічних оповіданнях Фазіля Іскандера):

«У Гаграх Бабель захотів зустрітися з головою ЦВК Абхазії Нестором Лакобою <...> Побачення з Лакобою тривало близько години <...> На зворотному шляху Бабель сказав, що Нестор Лакоба «найпримітніша людина в Абхазії» <...>.

З листа родича Нестора Станіслава Лакоби, отриманого мною в 1984 році, я дізналася, що Берія отруїв Нестора 26 грудня 1936, коли Лакоба знаходився в Тбілісі. Отруїв за допомогою своєї дружини під час вечери, підливши отруту в келих з вином... 31 грудня Нестора з пошаною поховали в Сухумі біля входу в Ботанічний сад. Але через деякий час оголосили «ворогом народу», викопали тіло і знищили.

Усіх його рідних розстріляли» [3, с. 207].

Погодьтеся, зовсім інший настрій. Є горе, відчувається біль. Утім, нічого нового в цьому немає. Смерть однієї людини, добре знайомої, – трагедія; смерть безвісних мільйонів – статистика. І не мною зазначено, що для великої частини радянської інтелігенції справжнє горе, що зворушує, – 1937 рік (дата як символ, бо реально для багатьох «37-й» розпочався набагато раніше), щодо 1932–1933-го, та й 1929 року – то це для них скоріше сумний ексцес, а то й сумна необхідність.

Утім, і жалощі до свого соціального прошарку також не безмежні. Подиву гідна така фраза: «Звістка про арешт Ердмана просто приголомшила його [Бабеля]. Він був дуже засмучений... Але маленька кімнатка Ердмана під сходами щойно звільнилася, і її дали мені».

Арешт приголомшив. Бабель дуже засмучений. Але, в сенсі «зате», маленька кімнатка арештованого звільнилася! І в неї відразу в'їхала супутниця Бабеля. Справді, а чого тут комплексувати?.. Кімната вільна, багато днів наперед сплечена, навіщо добру пропадати. Схожим чином повівся Бабель через багато років, коли в'їхав у переделкінську дачу, що звільнилася після арешту Льва Каменєва. А от Леонід Леонов перед тим відмовився. На тій самій дачі незабаром Бабеля й було заарештувано ОГПУ. Леонов же помер від старості, через багато років. Може, це такий езуїтський тест Йосипа Віссаріоновича, гра в дурника на порядність?

Проте повернімося в Кабардино-Балкарію. Бабель зачарований її колоритним керівником Беталом Калмиковим. Колишній партизан, більшовицький патерналістський чільник. Пам'ятаєте слова про відсутність на базарі колишнього достатку у зв'язку з голодом і руйнуванням? А тут...

Кабардино-Балкарія в 1933 році видавалася областю незбагненого достатку. Там вражали базари, ситі коні, численні стада корів і овець.

З Нальчика Бабель писав своїй матері: «Я все ношуся по області (Кабардино-Балкарській), перлині серед радянських областей, та ніяк не натішуся тим, що прийшов сюди.

Врожай тут не тільки величезний, але й зібраний чудово – і жити, нарешті, у нашому російському достатку приємно» [3, с. 212].

Тож на станиці терських козаків Прохолодна «голод на Україні», незважаючи на осінній врожай, усе ж позначився. А в Кабардино-Балкарії в цілому – ні, тут достаток. І знову це дивує. Але скоро, вже зовсім скоро отримаємо розв'язку.

Ось Бабель зі щирим захопленням описує політичну творчість Бетала Калмикова. Звертаємося знову до спогадів Пирожкової:

«Розповіді Бабеля про Бетала тривали. Запам'яталася ї така:

– Бетал скликав дівчат Кабардино-Балкарії і сказав їм: “Коня або корову купити можна, а дівчину – не можна. Не дозволяйте своїм батькам брати за вас викуп, продавати вас. Одружуйтесь, як захотіть”. Тоді вийшла одна дівчина і сказала: “Ми не згодні. Як це так, щоб нас можна було взяти задарма? Ми повинні приносити прибуток своїм батькам. Ні, ми не згодні”. Бетал розсердився, скликав юнаків і сказав їм: “Ідьте на Україну і вибирайте собі наречених там, українські дівчата набагато краще наших, вони повногруді і хороші господині”» [3, с. 219].

І знову нічого не зрозуміло. Ні, ну тобто чесноти українських наречених, ясна річ, в очі лізуть. Але ж з Кабардино-Балкарії до України далеченько. Про що ж ідеться?

А ось про що! Пирожкова передає слова Бабеля, котрий переказує Бетала Калмикова: «І послав юнаків у найближчі станиці, щоб вони звідти привезли дружин. Тоді делегація дівчат прийшла до Бетала і оголосила: “Ми згодні”» [3, с. 219].

Ось тепер усе зрозуміло. Виявляється, «за українськими дівчатами», «на Україну» – не означає їхати в Україну, ні, мається на увазі – у найближчі станиці, населені етнічними українцями! Так-так, на мовах гірських народів, «на Україну» – це і є в «українські станиці».

А Бабель лише повторював російськомовну кальку зі слів Калмикова та інших горців. Але якщо так, то наскільки ж огидний, расистський вигляд усе це має.

Базар Прохолодної тому бідненький, що в тому районі багато українців. Або, як сказано про це у Бабеля: «дається взнаки голод на Україні». Що ж до «...і розорення села», то це, найімовірніше, стосується і неукраїнських сіл після колективізації. Розорення – теж погано, проте це все ж не голод.

Але мудрий Бетал Калмиков – орел! Щоб подолати опір упертих кабардино-балкарських дівчат, які не бажають одружуватися безкоштовно, без калиму, він (добре, що сам без етнічних забобонів – дружина росіянка) відправляє залиціальників до українських станиць, які є і в самій Кабардино-Балкарії, і в сусідньому Ставрополлі. Спробували б ці женихи поткнутися туди в звичайні часи, а не людоїдські радянські. Де там, віддали б станичники чужинцям своїх чудових наречених, пишногрудих господарочок!

Але ж тут осінь 1933-го. Українські станиці приголошені голодом. Ті, кому вдалося вижити, залякані, розуміють, що в цій країні чекати можна на все. І віддають дівчат чужинцям тих народів, що їх голодом не мордують.

При всьому тому, чи відчуваєте ви засудження в словах Бабеля, дбайливо переданих Пирожковою? Хоча б на краплю? Я – ні. Бачу тільки захоплення хитромудрістю гірського вожда.

Та вже й Бетал Калмиков сам по собі красень. Голод «України», тобто українських станиць – для нього просто даність. Так партія наказала. Це як явище природи, з яким годі сперечатися, його, хіба що, можна використати в своїх цілях. І Бетал використовує. Впізнали суто технологічну психологію епохи? «Кімнатка після арешту звільнилася, та я її відразу зайняла».

Чи завжди дивовижний Калмиков така нелюдь? Знову ні. В патерналістських турботах він страхає своїх помічників – більшовицьких шейхів. Мовляв, якщо будете ховати правду, все одно якийсь старий вийде, скаже, та я про все дізнаюся.

Приблизно так одного разу й сталося. Бідно одягнена жінка з дитиною на руках не побоялася підійти до нього і сказати кабардинською: «Бетал, ми колгоспники, та ми голодуємо. Нам видали на трудовні десять кілограмів насіння. Мій чоловік хворий, у нас нема чого їсти».

Уже завтра Бетал був у цьому будинку. І Бабель, чи то пописьменницьки, чи то по-шакалячи чуйний на чужі смерть і горе, з ним разом. Ось його розповідь у викладі Пирожкової:

«Ми під'їхали до маленької, похилої хати, зайшли у двір, суцільно порослий бур'яном, потім до будинку. На ліжку лежав чоловік тієї жінки, укритий дранням, і агонізував [саме це слово – «агонізував» – ужив Бабель. – *О. К.*]» [3, с. 217]. (Як добре тут помітно несамостійність

вражень та уявлень Пирожкової, вона ж сама все бачила, але знов-таки говорить словами коханого.)

Так, дуже сумно. Схвильованість Бабеля та вжите ним сильне дієслово виправдані. Перебуваючи в жаклих умовах, людина помирає від хвороби. Так, тут усе зрозуміло, все слушно. Незрозуміло інше. Де сильні дієслова Бабеля, коли він констатував «голод на Україні»?

Що було далі, здогадатися не важко. Калмиков надавав усім добрячих стусанів, облагодіяв сім'ю хворого колгоспника. І ось після цих благодіянь відразу дається розповідь про наречених з голодних українських станиць. Пирожкова сама не розуміє, який двозначний вигляд має з морального погляду таке сусідство. Хоча, з іншого боку, чи для неї, чи для Бетала, чи для Бабеля ніякої двозначності скоріше за все немає. Адже українців наказано морити голодом. І відповідний наслідок – сумлінне виконання наказу. А кабардинців, навпаки, цей наказ не стосується. Отже, негаразди сім'ї хворого колгоспника – несумлінність, недбальство.

Ні Бабель, ні Пирожкова не помічають, як облудно звучать у цих умовах слова Калмикова, що критикує своїх помічників: «Невже ваші серця затоплено жиром? Адже ця жінка обійшла всіх вас, перш ніж до мене піднятися». І трохи згодом: «Яка різниця між мною і вами? Ви будете їхати через міст, буде тонути дитина – і ви повз проїдете, а я зупинюся і спасу її. Невже ваші серця затоплено жиром?!» [3, с. 217].

А яким було серце Калмикова, коли потопали в голоді українські станиці?

А яким жиром затоплено серця Бабеля і Пирожкової у цих спогадах? Адже вони добре бачили під час подорожі сліди голоду українців на Північному Кавказі. Не могли не знати й про голод селян Великої України. Знають про тих, хто не пережив останню зиму 1932–1933. Знають. Але це зовсім не заважає під час подорожі багато й смачно говорити про чудову їжу. Та ніде, ні разу не відчувається докорів совісті перед тими, хто померли, бо в них просто забрали останні крихти. Ні-ні, оповідання про їжу знову відсторонені та ні на які інші думки не наштовхують.

«Ми спустилися з гір, коли вже стемніло, й були страшенно голодні. У першому ж ліпшому духані замовили харчо та їли його з білим, свіжим, пухнастим хлібом. Здавалося, що смачніше цього нічого не може бути <...>».

Вечорами в Гаграх ми ходили до перса Курбана – пити чай під платанами. Чай був дуже міцний, гарячий, із кизилловим варенням <...>.

У місті всюди смажилися шашилки: і на базарі, і прямо на головній вулиці, в якихось нішах будинків, що були спеціально для цього обладнані. Місто було наповнене запахом смаженої баранини. Вечорами ми зустрічалися на набережній та пили в чайній міцний чай з бубликами» [3, с. 206–208].

Утім, ні, одного разу наші мандрівники все ж таки пошкодували щодо обмеженості їстівного. Це у випадку із заарештованим драматургом Ердманом: «По дорозі в Сочі, коли автобус зупинився, йому дозволили купити виноград, і це було єдине його харчування до самого вечора». Але часи репресій проти інтелігенції тоді ще не набрали обертів, і від голоду заарештований не постраждав: «Проте в поїзді він був винагороджений. Співробітники НКВС, що супроводжували його до Москви, пригощали чорною ікрою, сьомгою, шинкою і навіть коньяком».

Тут, до речі, дуже корисно ознайомитись із раціоном енкаведистів під час відрядження. (Здається, Пирожкова не випадково так докладно привела ці пізніші спогади Ердмана про той арешт, певно, їй все ж було трохи незручно, що вона жила в його кімнаті, і ця «чорна ікра» – певна компенсація за легкі докори сумління).

Проте ось закінчився північно-кавказький вояж Пирожкової. Антоніна поїхала в Москву, на роботу. А письменник зостався: «Залишаючи Нальчик, Бабель задумав перекочувати в колгосп, у станицю Пришибську, де хотів збирати матеріал аби писати».

Не важко здогадатися, що матеріал там був багатий і страшний. У листах з Пришибської Бабель писав у такому дусі, що, мовляв, не просто тут було в роки колективізації. Враховуючи цензуру, визнання досить відверте. І після цього Ісаак Еммануїлович вирішив наприкінці 1933 року поїхати в Україну. Але куди? Може, в село Велика Стариця, де він уже був 1929 року, складнощі колективізації в якій описано в оповіданнях «Гапа Гужва», «Коливушка». Погодьтеся, це було б логічно. Після українського голоду на Північному Кавказі дізнатися, що ж було в споконвічній Великій Україні. Тим більше з його бабелівською письменницькою любов'ю до сильних пристрастей, страждань і смерті. Але ж ні. Бабель обрав принципово світоглядно інший пункт призначення.

«А незадовго до Нового року я отримала листа, в якому Бабель пи- сав: “Я людина забобонна і неодмінно хочу зустріти Новий рік з вами. Зачекайте, не влаштовуйтеся на роботу, краще приїздіть 31-го до Горлівки, буду зустрічати”» [3, с. 234].

Горлівка, Донбас. Індустріальна база СРСР. Сюди намагалися втекти найрозумніші і найдалекоглядніші з селян, що їх мордували колективізацією та голодом. Найважча та найнезвичніша праця краща, ніж голодна смерть.

«Бабель зустрів мене в Горлівці в дубленому овчинному кожуш- ку, хутряній шапці та валянках і повіз до Веніаміна Яковича Фуре- ра, секретаря Горлівського міськкому, у якого зупинився», – пише А. Пирожкова.

Фурер був відомою людиною, про нього багато писали. Прославив- ся він тим, що створив прекрасні на ті часи умови життя для шахтарів і навіть дорогу від їхнього гуртожитку до шахти обсадив трояндами. Бабель казав: «Важку та брудну працю шахтарів Фурер зробив поче- сною, шанованою. Шахтарі – перші в клубі, їх хвалять на зборах, їм дають премії та нагороди; вони найвигідніші женихи, і кращі дівчата охоче на них одружуються [3, с. 225].

Який вражаюче несподіваний переключ з Північним Кавказом! Тільки там було етнічне підґрунтя, а тут соціальне, класове. Там ви- гідними женихами були не українці, а кабардинці й балкарці. Тут – не селяни, а робітники-шахтарі.

І знову – ні краплі осуду з приводу цієї нелюдської, ніцшеанської логіки. Та яке там засудження... Великий письменник надзвичайно за- доволений місцем, що його обрано для новорічних канікул.

З Горлівки 20 січня 1934 року Бабель писав своїй матері: «Дуже правильно зробив, що побував у Донбасі, край цей знати необхідно. Іноді вдаєшся у розпач – як подужати художньо незмірну, кур’єрську, небувалу цю країну, що зветься СРСР. Дух бадьорості та успіху в нас тепер сильніше, ніж за всі 16 років революції» [3, с. 227–228].

І не треба, читаючи цього листа за кордон, згадувати щось про цен- зуру. Захоплення письменника цілком щире. Бабель у розпачі, але не від того, що відбувалося в цих та сусідніх краях рік тому, а від того, як важко художньо подужати такі вражаючі масштаби. Хто ж стане спе- речатися, після Голодомору, коли селянство або знищене, або залякане, або пролетаризоване, «дух бадьорості та успіху» в СРСР сильніший, ніж коли б то не було.

І знову не можна сказати, що Бабель з Пирожковою завжди безжальні. Ні. Тільки їхні співчуття дістаються лише жертвам 1937-го, але не 1932–1933 років.

«А якийсь час по тому, певно вже в 1937 році, Бабель повідомив мені про арешт Бетала: “Його викликали в Москву, в ЦК, і коли він увійшов до однієї з кімнат, на нього накинулося чотири або п’ять чоловік. При його фізичній силі не ризикували заарештувати звичайним способом, його зв’язали, обеззброїли. І це Бетал, який міг перенести будь-який біль, але тільки не насильство над собою! <...> Бетал загинув. І залишився ненаписаним цикл оповідань Бабеля про Кабардино-Балкарію”» [3, с. 221–222].

Так, насильство над Беталом огидне. А над українською частиною Терського козацтва?

«Але незабаром отримала від Бабеля лист з Одеси, в якому він писав: “Сьогодні дізнався про смерть Ф. Як жахливо!” <...> Коли ж звістка про смерть Фурера дійшла й до мене, я зрозуміла, що розмовляла з ним в останній раз напередодні його самогубства. Це було в суботу, а в неділю він поїхав на дачу, де застрелився. Від Бабеля я пізніше дізналася, що Сталін, дуже засмучений з цього, вимовив: “Хлопчисько! Застрелився і нічого не сказав”. Людина надто молода, аби належати в минулому до будь-якої опозиції, нічим не заплямована, на відмінному рахунку числилася, – зрозуміти чинник арешту, що йому загрожував, було просто неймовірно. А я тоді все ж шукала чинник, наївно вважаючи, що без нього заарештувати людину не можна» [3, с. 229].

Яка чарівна радянська етика – етика первісного дикуна! Належність до опозиції, виходить, достатня підстава для арешту? Так! А зведене зі світу вільне селянство було в економічній опозиції до колгоспів? Так! Отже, його багатомільйонна смерть цілком законна (врешті-решт, не така жахлива, як самогубство молодого партійного начальника). Про розстріли 1929 року Бабель розповідав приятелеві Багрицькому так: «Чи повірите, я тепер навчився спокійно дивитися на те, як розстрілюють людей» [2, с. 589]. (Звідки це «чи повірите» зрозуміло, адже він, Бабель – ветеран-конармієць і багато чого бачив.)

Треба було мати винятковий талант – і поетичний, і особливий талант совісності, такий, наприклад, як у Мандельштама, аби сказати про це інакше. Сказати з абсолютною точністю – не тільки поетичною, моральною, а й географічною:

Природа вже не впізнає свого лица,
України та Кубані – тіні жовто-білі...
На повстяній землі селяни зголоднілі
Калитку стережуть під вежею кільця *.

Але яка ж технологія цієї дегуманізації, розлюднення? Вона добре зображена в спогадах «В спокусах кривавої епохи» іншого великого поета Наума Коржавіна (вродженого Манделя; як перегукується: Мандель–Мандельштам, просто такий собі М2 – штамп порядності). Восьмирічним піонером він побачив на вулицях рідного Києва жінку, що вмирала з голоду. Викликали міліцію. Коли та приїхала, тіло кинули у вантажівку, де під брезентом уже лежала ціла купа таких же обтягнутих шкірою кістяків.

«Приємно було б мати сьогодні право сказати, що з того часу я зненавидів цей ворожий людині лад, зрозумів його звірячу природу, – пише Н. Коржавін. – Але такого права в мене немає, бо не зненавидів і не зрозумів. Навпаки, підсвідомо зайвий раз переконався, що таке трапляється з якимись, в чомусь не такими, як треба, людьми, а не з такими, як я» [1, с. 61].

Наслідком цього нового знання для Коржавіна, як і для тієї частини країни, що залишилася живою, було, по-перше, загострене, психологічно компенсаторне відчуття, що є й інше життя, світле та радісне, яке будується, заради якого всі ці жертви (бабелівський «дух бадьорості та успіху»). По-друге – «прихований, неусвідомлений страх потрапити в категорію цих “інших”, з якими можна поводитись так, яких не шкода». Це друге – по-дитячому відверта думка поета – дуже важливе. Ось і вся радянська інтелігенція, і чесні партійні функціонери в колективізацію та Голодомор були так по-ніцшеанські піднесені і спокійні, бо вважали, що вони особисто в безпеці, «нічим бо не заплямовані, бо числилися на відмінному рахунку». Але з 1937 року великий керманіч уже масово почав показувати всім, що це не так. Звідси – підвищена лють щодо 1937 року і холоднокрівність до 1932–1933 років, звідси – підвищена людяність щодо жертв 1937 та майже байдужість до жертв 1932–1933 років. Байдужість, коріння якої в тих самих роках.

Драматург Олександр Костянтинович Гладков згодом дивувався, як він міг спокійно щодня проходити повз площу Курського вокзалу,

* Переклад авторський.

поспішаючи на цікаві диспути та вистави, коли, заповнивши всю цю площу, валялися і вмирили на ній українські селяни (з дружинами та дітьми) із Запорізької і Дніпропетровської областей, котрі марно намагалися знайти порятунк у столиці. О. К. Гладков був доброю та порядною людиною. Проте – проходив. Не до того було. А може, підсвідомо відчував, що зупинитися та замислитись у той момент – означає і самого себе приректи на таке ж зникнення... [1, с. 62–63]. (І знову – який сумно-іронічний перегук із картаннями Калмикова: «Ви повз проїдете, а я зупинюся і спасу».)

Сьогодні нікому нічого не загрожує. Але й зараз не всім вистає сміливості, аби, як Гладков, визнати гріх – свій чи своїх батьків. А грішні майже всі, адже ті, хто живуть сьогодні – це нащадки саме тих, хто «повз проходив», оскільки у тих, кого кинули у вантажівку, нащадків немає. Звідси витоки запеклого опору темі Голодомору та темі геноциду. Ці теми намагаються пригасити різноманітними засобами. У тому числі й лукавою тезою «Голодомор був, а геноциду не було». Прикро, що подібних поглядів часом дотримуються й люди кришталево чесні, на кшталт того ж Коржавіна. Він заперечує геноцид українців на тій підставі, що серед виморених голодом селян Української РСР були люди різних етносів (ось і та жінка, смерть якої він бачив, виявилася юдейкою). Інші твердять, що голод тією чи іншою мірою був і поза територією УРСР.

Наївні й хибні доводи. Щоб переконатися в цьому, достатньо уважно прочитати Статтю II «Конвенції про попередження злочину геноциду і покарання за нього», прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН 9 грудня 1948 року. У цій Конвенції геноцидом вважаються такі дії, вчинені з наміром знищити, повністю або частково, яку-небудь національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку: а) вбивство членів такої групи; б) заподіяння серйозних тілесних ушкоджень або розумового розладу членам такої групи; в) навмисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, що розраховані на повне або часткове фізичне знищення її [4].

Зверніть увагу: «національна» та «етнічна» подані через кому, хоча в нас ці слова вважають за абсолютні синоніми. Але Nationality в англійській мові означає «громадянство». «Національність», «нація» давно вже трактуються як політична нація – народ країни. На відміну від етносу! І в цьому розумінні Голодомор 1932–1933 років був гено-

цидом українців, з одного боку, як політичної нації (національний), з другого, – як етносу (етнічний).

Голодомор здійснювався на території **всієї** Української РСР, в її територіальних межах, по яких тоді було виставлено військові кордони. І нещасна селянка, що її бачив маленький Наум, також є українкою – громадянкою Української РСР **. Ось і сам Коржавін пише: на площі в столиці вмирали «українські селяни із Запорізької та Дніпропетровської областей». «Українські» в даному випадку він уживає саме як визначення політичної нації, а не етносу. З іншого боку, понад 90 % селян України справді становили етнічні українці. І за межами Української РСР голод було зорганізовано саме в українських селах, тобто за етнічним принципом.

Важливо також зазначити, що визнання Голодомору геноцидом українців (національним, етнічним) не означає відмови від можливості визнання геноциду, скажімо, казахів (і казахстанців), інших етносів і політичних націй СРСР. Просто потрібно в цьому розбиратися, вивчати джерела й робити відповідні висновки.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Коржавин Н.* В соблазнах кровавой эпохи: Воспоминания: в 2 кн.– М. : Захаров, 2005. – Кн. 1. – 816 с.
2. *Липкин С.* Квадрига. – М. : Аграф; Книжный сад, 1997. – 640 с.
3. *Пирожкова А.* Я пытаюсь восстановить черты: о Бабеле и не только о нем. – М. : АСТ, 2013. – 605 с.
4. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.hrweb.org/legal/genocide.html>.

** У 1920-х – на початку 1930-х років УРСР ще не була такою звироднілою квазі-державою, як пізніше, адже більшовики й відвернули українців від Петлюри саме завдяки обіцянкам повноцінної державності.

РЕЦЕПЦІЇ ТА НАУКОВІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ПРИЧИН І НАСЛІДКІВ ГОЛОДОМОРУ

Петро ЧЕРНЕГА

ГОЛОДОМОР – ГЕНОЦИД 1932–1933 РОКІВ В УКРАЇНІ ЯК НАСЛІДОК КОМУНІСТИЧНОГО БУДІВНИЦТВА В СРСР

Геніальний поет, пророк, блискучий аналітик історії і соціальної драми українського народу Тарас Шевченко у комедії «Сон» неймовірно правдиво і гостро відобразив життя у своїй «любимій убогій Україні, безталанній вдові» доби колоніального гноблення у складі Російської імперії:

Он глянь, – у тім раї, що ти покидаєш,
Латану свитину з каліки знімають,
З шкурою знімають, бо нічим обути
Княжат недорослих; а он розпинають
Вдову за подушне, а сина кують,
Єдиного сина, єдину дитину,
Єдину надію! в військо оддають!
Бо його, бач, трохи! а онде під тином
Опухла дитина – голоднее мре,
А мати пшеницю на панщині жне [39, с. 177].

Становище українського народу, особливо селян, було не кращим і в радянській імперії у 1920 – першій половині 1950-х років – в період форсованого будівництва комунізму в СРСР.

Шевченко, будучи ровесником К. Маркса – одного з основоположників комуністичної держави, не мав можливостей ознайомитися з його ідеями, проте пророчий дар генія застерігав українців, що лише боротьба за «святую волю», за життя в «сім'ї вольній новій», уславлення свободи є неодмінними передумовами людського добробуту й щастя:

Бо де нема святої волі,
Не буде там добра ніколи [39, с. 320].

Три голодомори в Україні, організовані комуністичним режимом у 1921–1922, 1932–1933 і 1946–1947 роках, тотальна русифікація і масові заходи партійних і радянських органів політичного й господарського характеру, спрямовані на розчинення українського народу в російському, яскраво підтвердили пророцтва поета.

Навмисне організований сталінським режимом у 1932–1933 роках голодомор в Україні належить до найжорстокіших і найбільших актів геноциду, які знало людство. Які ж передумови цього злочину Комуністичної партії Радянського Союзу як ядра диктатури пролетаріату, засобами якої її лідери здійснювали будівництво держави-комуни, «авторитарного комунізму», чи «державного соціалізму», як визначив цей устрій М. Бакунін.

Ідея загальної рівності, щастя століттями володіла й володіє думками людей. В усіх «Утопіях» (з грецької – неіснуюче місце) було багато протиріч, які людство так і не вирішило. Утопісти рішуче відкидали приватну власність, але залишали рабів, диктаторів і наглядачів. Навіть Томас Мор заходив у безвихідну ситуацію: «...нікогда нельзя жить богато там, где все общее. Каким образом может получиться изобилие продуктов, если каждый будет уклоняться от работы, так как его не вынуждает к ней расчет на личную прибыль, а, с другой стороны, твердая надежда на чужой труд дает возможность лениться? А когда людей будет подстрекать недостаток в продуктах и никакой закон не сможет охранять как личную собственность приобретенное каждым, то не будут ли тогда люди по необходимости страдать от постоянных кровопролитий и беспорядков?» [34, с. 98]. Народ втратить всяку повагу до влади, яка організувала таке суспільне життя, стверджував автор.

Без сумніву, негативний досвід утопістів знали основоположники марксизму. Натомість продовжили боротьбу з приватною власністю. Тези К. Маркса про «ідіотизм селянського життя» і Ф. Енгельса «про несумісність соціалізму з парцелярним [невелике приватне земельне володіння. – П. Ч.] господарством були використані Леніним і Сталіним для обґрунтування комуністичного сільськогосподарського виробництва.

Аналізуючи причини голодоморів в Індії (1866 р.) та Алжирі (1868 р.), Маркс робить висновок, що «соціальна революція», справжній прогрес – це великі жертви, гостра боротьба між різними верствами суспільства, навіть між країнами, саме за продовольство. Енгельс продовжить розвивати ідеї Маркса і 1893 року у зв'язку з кризою поміщицьких землеволодінь і необхідністю аграрних перетворень у Росії і напише М. Данієльсону: «Процес зміни близько 500000 поміщиків, близько 80 млн селян новим класом буржуазних земельних власників може бути здійснений лише ціною страшних страждань і потрясінь..., через гори трупів» [21, с. 33–34].

Лист Енгельса М. Данієльсону був добре відомий російським марксистам, ще 1908 р. його опублікували у другому номері журналу «Минувшие годы». Для здійснення соціальної революції Маркс пропонував: концентрацію засобів виробництва в руках держави й націоналізацію землі; створення чистого нетоварного безринкового суспільства, що базується на загальнонародній формі власності; запровадження прямого товарообміну; встановлення абсолютного директивного планування зверху, а все це неминуче приведе до централізації і концентрації влади, як і трапилося в СРСР, у руках КПРС, вірніше її керівництва.

Відамо належне Марксу, який у листі до російських читачів, опублікованому в журналі «Отечественные записки», заявив, що його з Енгельсом погляди на відмінність майбутнього некапіталістичного суспільства від суспільства сучасного «являються точними выводами из исторических фактов и процессов развития и вне связи с этими фактами и процессами не имеют никакой теоретической и практической ценности. Конструирование будущего и провозглашение раз и навсегда готовых решений для грядущих времён не есть наше дело» [20, с. 364].

З гострою критикою ідеології державного соціалізму Маркса виступав прихильник соціалістичної ідеї, анархіст, один із головних його опонентів М. Бакунін, який боровся за визволення людини від насильства будь-якої влади: політичної, економічної, духовної. Він засудив ідею диктатури пролетаріату, за якою робітничий клас мав керувати селянством, тому що він більше організований і освічений. А чому не буржуазія – вона більш організована й цивілізована, відповідав Бакунін Марксу. Передбачаючи можливі дії соціалістів-державників, Баку-

нін писав: «Они попробовали бы навязать коммунизм крестьянам, они подняли бы и вооружили против себя всю крестьянскую массу и чтобы подавить крестьянский бунт, они принуждены были бы прибегнуть к громадной вооруженной силе...». А мілітаризація держави і зміцнення її могутності для боротьби з селянством привели б, за Бакунінім, до появи «державного машиніста – диктатора, імператора». Відомий учений також описав на сторінках праці «Анархия за Прудоном» і картини майбутньої колективізації. Комуністична держава, стверджував він, поставить себе на місце вільних землеробських асоціацій і займеться централізованим адмініструванням праці землеробів. Ця держава «поручит своей бюрократии заведовать обработкой земли, выплачивать заработок крестьянам, что приведёт к ужаснейшей безурядице, к плачевному расхищению и к гнуснейшему деспотизму» [12].

Як у воду дивився великий борець з російським самодержавством, письменник і вчений-соціолог М. Бакунін. Але привид, а правильніше – примара комунізму вже блукала Європою, і не так Європою, як просторами Російської імперії. Ленін і більшовики, стверджує М. Бердяєв у праці «Русский коммунизм», «об'єднали Маркса зі Стенькою Разінім». Вони відкинули детерміністичний, еволюційний науковий бік марксизму, а прийняли лише месіанський, міфотворчий релігійний, який допускав екзальтацію революційної волі, що висувала на передній план революційну боротьбу пролетаріату на чолі з партією проти буржуазії і селянства, яке вони назвуть пізніше останнім капіталістичним класом. Бердяєв зробить пророчий висновок, «що матеріалістичний і атеїстичний комунізм або приречений на невдачу і загибель, або на створення суспільства, подібного механізму, в якому неможливо вже буде розрізнити людський образ» [2, с. 43].

Загрозу марксистської ідеології еволюційному демократичному розвитку людства викрив наш геній Іван Франко. Критикуючи марксистську соціальну доктрину людського поступу він переконливо доводить, що в «народній державі» К. Маркса і Ф. Енгельса людське життя опинилось би під владою чиновників від коліски до гробової дошки, що «люди виростали б і жили би в такій залежності, під таким доглядом держави, про який тепер у найабсолютніших поліцейських державах нема й мови. Народна держава стала б величезною народною тюрмою» [36]. З перших днів колективізації і до смерті тирана Сталіна політвідділи МТС і радгоспів, озброєні оперуповноважені (росіяни за

походженням), які були в усіх українських селах, контролювали кожний крок і дію селянина, як інші каральні органи весь народ.

Натомість саме таку соціальну доктрину в майбутній революції сповідував молодий марксист В. Ульянов у голодному 1891 році., перебуваючи на засланні в Самарі. Він рішуче виступив проти діяльності Особливого комітету допомоги голодуючим. На зауваження свого друга О. Белякова В. Ульянов відповів: «что последствия голода – рождение промышленного пролетариата, этого могильщика буржуазного строя, – явление прогрессивное, ибо содействует росту индустрии и двигает нас к конечной цели, к социализму, через капитализм... Но именно только последствия голода создают прогрессивное явление, а не самый голод» [6]. Звичайно, голод приносить лише великі страждання і смерть людям, але молодий марксист, захоплений маніакальною ідеєю побудови комунізму в усьому світі, не звертав на це уваги.

Ідеї зросійщеного тоталітарного марксизму перемогли. Примара комунізму з перших днів будівництва нового суспільства привела з собою голод. Організатором голоду на теренах поваленої Російської імперії виступили більшовики на чолі з В. Ульяновим (Леніним). Людина, яка ніколи фізично не працювала, не була в наймах, не знала сільського господарства, фабрично-заводського середовища і виробництва, «майстер політичного крутіїства, дурисвітства і канібальської жорстокості», пише Микита Шаповал у статті «На смерть тирана» 23 січня 1924 року, – стала «будувати нове суспільство» від імені пролетаріату, висловлювати його «волю», «думки», «вимоги». «Це і є прикмета вроджених до панування. Він так міг би говорити іменем інших груп населення», – стверджує автор [38].

Автор книги «Ленин и его семья (Ульяновы)» Г. Соломон – більшовик, який товаришував з «вождем», запитав у нього з приводу подій після Жовтневого перевороту в Росії: «Що тут відбувається? Невже це ставка на соціалізм, на острів “Утопія”, тільки у величезних розмірах?» Ленін різким, владним голосом відповів: «Никакого острова “Утопия” здесь нет. Отныне Россия будет первым государством с осуществленным в ней социалистическим строем». А взагалі, продовжував він: «Дело не в России, на нее, господа хорошие, мне наплевать – это только этап, через который мы проходим к мировой революции...» [6].

«Злодійський геній Леніна» (так його охарактеризував товариш по партії меншовик О. Потресов) одразу ж після Жовтневого перевороту

запроваджує в Москві, Петрограді й інших містах, де перемогли більшовики, елементи політики воєнного комунізму: воєнний, судовий, репресивний примус, інститут заручників загальну трудову мобілізацію й повинність; створює трудові армії, продовольчі загони для впровадження політики прямого товарообміну. Це була політика державного терору – основного засобу побудови комуністичного суспільства на руїнах імперії.

У травні 1918 року Ленін на Всеросійському з'їзді рад народного господарства заявив, що «нам треба зовсім по-новому організувати найглибші основи людського життя сотень мільйонів людей» [18, с. 356]. Конкретною метою соціально-економічних перетворень було привласнення державою (одержавлення) промислового і сільськогосподарського виробництва, заготівля й розподіл усіх видів сільськогосподарської сировини і продуктів (продрозкладка), ліквідація товарно-грошових відносин і створення на руїнах ринкової економіки централізованого планового комуністичного господарства. Програма будівництва комунізму була прийнята VIII з'їздом РКП(б) у березні 1919 року.

Ленін усвідомлював, що комуністичні перетворення знайдуть підтримку тільки в нечисленних «свідомих робітників, вся інша маса, буржуазія і дрібні хазяйки, проти нас, вони не вірять в новий порядок» [18, с. 348], а тому є природними ворогами комун і комунізму. А ці вороги становили 9/10 населення колишньої Російської імперії, і найбільше їх було в Україні.

Будівництво нової держави більшовиками засобами політики «воєнного комунізму», комуністична організація сільського господарства призвели до громадянської війни і страшного голоду 1921–1923 років в Україні й окремих регіонах Росії, і Ленін визнав цей факт. Більшовики вивезли з України з урожаю 1921 року близько 30 млн пуд. зерна (з них 1 млн пуд. – з фонду допомоги голодуючим). Таке ж пограбування вони здійснили і наступного року. Голод охопив не лише селян, а й населення міст. Комуністична влада оголосила селянам війну. Проте ця трагедія не зупинила тирана, який продовжував неодноразово повторювати, що «последний и решительный бой» буде проти них у 1931 році і «бой с ними будет такой, которого еще не видел мир» [19, с. 401–404].

Загроза поразки в боротьбі за владу примусила більшовиків тимчасово відмовитися від комуністичного штурму і запровадити рішенням X з'їзду РКП(б) у березні 1921 року нову економічну політику. Ленін,

а після його смерті Сталін неодноразово заявляли, що це був вимушений відступ, для того щоб зібратися з силами у боротьбі з селянством і продовжити будівництво авторитарного комунізму. Він услід за Леніним оголосив заможних селян найзвіршими, найдикішими експлуаторами, вампірами, кровопивцями, павуками й злодіями [29, с. 319].

Криза хлібозаготівлі 1928–1929 років і перехід більшовиків до політики ліквідації заможних селян (куркулів) як класу, про що Сталін оголосив 27 грудня 1929 року у доповіді на науковій конференції аграрників-марксистів, знову поставила на порядок денний воєнно-комуністичні методи господарювання [22, с. 180]. Наслідком репресій нової влади лише протягом 1928–1931 років стало скорочення кількості селянських дворів на 352 тис. У 1917 р. їх було близько 4224 тис. [37, с. 55]. Насправді кількість розорених селянських господарств була значно більшою, а так звані куркулі були ліквідовані більшовиками ще протягом 1918–1919 років.

Причини Голодомору – геноциду українського народу 1932–1933 років мають доктринальний характер і виходять із програмних засад марксизму-ленінізму. Головна причина – це аграрна політика більшовиків на зламі 20–30-х років. Без сумніву, ідея колгоспного будівництва витікає з продрозверстки, з ідеології і практики воєнного комунізму, застосуванням якої більшовики розв’язали проблему утримання влади і боротьби з контрреволюцією. Ідея створення колгоспів і радгоспів, скаже Сталін, була запущена ними ще в період Жовтневого перевороту: «Партія передбачала їх необхідність і це знайшло відображення у програмі РКП(б), прийнятій на VIII з’їзді у березні 1919 р.» [17, с. 64].

Реальний контроль над сільськогосподарським виробництвом більшовики встановили з перших днів захоплення влади засобом створення земельних відділів, комітетів бідноти й комун. Центральний орган РКП(б) газета «Правда», коментуючи резолюцію з’їзду названих вище органів і господарств «Про колективізацію землеробства» (січень 1919 р.), повідомляла, що нові форми «неминуче приведуть до єдиної комуністичної організації всього сільського господарства» [15, с. 73]. Більшовики добре знали історію управління суспільством за допомогою пограбування й розподілу продуктів харчування.

І це не дивно, адже продовольча проблема стала головною з перших днів радянської влади. Селянин не хотів безкоштовно віддавати хліб,

працювати виключно на хлібозаготівлю. Інша річ – праця в колгоспі під командою бригадира й голови та наглядом каральних органів. Результати такої праці були колгоспними (державними) і могли централізовано вивозитися за межі артілі. Таким чином, усупільнення сільськогосподарського виробництва партія визнала основним і найдієвішим методом стягнення продрозкладки і загалом хлібозаготівлі.

У тоталітарній системі більшовицької влади не було місця самостійності як категорії людської поведінки. Селянин-власник, селянин-виробник був самостійним, він годував сім'ю і державу. Він стояв на шляху колективізації, щоб його знищити, потрібно було організувати голод.

Голодомор в Україні був спланованою акцією чи посталою необхідністю пограбування селян для вилучення коштів на індустріалізацію? Не тільки це! Родюча українська земля і працююче багатомільйонне селянство, надзвичайно вигідне для створення нової радянської імперії геополітичне і стратегічне положення України були для Сталіна головною передумовою й реальним доказом, у разі її приборкання, перемоги його варіанту соціалізму, могутньою базою матеріальних і людських ресурсів для побудови радянської імперії і наступного втілення ідеї світової пролетарської революції.

Індустріалізація була вагомим складником ленінського плану будівництва комунізму, а селянство, за Леніним, було його основним ворогом, «дрібнобуржуазною стихією». Селянин є реакційним і відсталим, неодноразово повторювали у своїх заявах лідери більшовиків. «Селянське море стихійне, – казав Сталін, – і в масовому масштабі породжує капіталізм, а тому його необхідно знищити». У 1928 р. Сталін і його поплічники вирішили форсувати індустріалізацію країни за рахунок селян: знижують закупівельні ціни на хліб і паралельно стрімко піднімають ціни на промислові товари, що постачаються в село; швидко зростали непомірні й різноманітні податки на селян, підприємців і ремісників; маса промислових товарів зменшилася, а ціни значно підвищилися.

Уже з 1928 року селяни почали голодувати, вони стали приховувати хліб від держави. Перед режимом став вибір: або війна з селянством, або загнати його у колгоспи й радгоспи і там забрати хліб. Шляхом відчуження від землі, від розподілу виробленої продукції селян намагалися перетворити на кріпаків радянської влади. Українське село згідно з Законом про єдиний сільськогосподарський податок на 1930–31 рр.

було обкладене найбільшим в СРСР податком за визначеною владою шкалою прибутковості. Норми прибутковості 1 га землі: ріллі, засіяного поля і луків для України становили відповідно 40, 58 і 26 крб. А для Російської РСФР – 37, 46 і 16 крб.

Норми прибутковості від худоби (в крб.) [16] становили:

Територія	Кінь	Віл	Велика рогата худоба
Росія	20	11	15
Україна	26	20	20

В окремих областях України вони були значно більшими.

Закріпачення селян державою відбулось у найкоротші строки. ЦК ВКПб постановою від 5 січня 1930 р. планував завершити колективізацію восени 1930 р. або навесні 1931 р., а перший секретар ЦК КП(б) У Косіор прийняв «зустрічний план» – завершити цю справу до осені 1930 р. Україна стала на порозі громадянської війни. За даними ГПУ, лише з 20 лютого до 2 квітня 1930 р. відбулося 1716 масових виступів селян, з них 15 збройних, проти колективізації. А протягом року їх було вже понад 4 тис. за участю понад 1,2 млн людей [35]. Їхнім головним гаслом була вимога відновлення самостійної української держави і ліквідація комуністичних господарств у селі.

Комуністична влада жорстоко придушувала опір повсталих селян України. Державне політичне управління у 1932–1933 роках заарештувало близько 200 тис. осіб, яких судили, відправили до тюрем і в заслання до східних регіонів СРСР [6]. Павло Штепа, посилаючись на працю В. Голуба «Конспективний нарис історії КПУ», стверджує, що одразу після скасування нової економічної політики у 1929 р. і в роки колективізації сталінський режим репресував і депортував з України 1,2 млн так званих куркулів, а в українські міста і села лише у 1932 р. завіз понад 200 тис. комуністів, комсомольців і працівників силових органів з центральних і західних областей Росії [40, с. 217]. Всесоюзний переселенський комітет РНК СРСР до кінця 1933 р. відправив на спустошені голодомором землі України 329 ешелонів майна, худоби 21856 господарств і 117149 членів їх сімей з Горьковської, Іванівської та інших областей [10, с. 642].

Аграрна політика більшовиків знекровила продуктивні сили сільськогосподарства України. У 1930 році з 22,9 млн т зібраного зерна у селян було вилучено 7,8 млн т хліба. Наступного 1931 року зібрали 17,6 – млн т, а вивезли 6,9 млн т. З валового збору 1932 року, що становив 12,8 млн т, забрали 7 млн т. Залишилося лише насіннєве зерно. Українське село залишилося без хліба. Протягом 1932–1933 років СРСР вивіз у Західну Європу понад 2,8 млн т зерна, переважно українських селян [3, с. 94].

Сталінський режим продовжує формувати державний продовольчий фонд у натуральній формі (зерно, овочі, фрукти, соління, тощо) шляхом примусу, пограбувань і репресій. Восени 1932 року в Україну направили 112 тис. партійних, радянських активістів і працівників НКВС для примусового вилучення у селян продуктів харчування. Близько 50 % награбованого діставалося їм.

Селяни у відповідь виходять з колгоспів. Лише в першому півріччі 1932 року кількість колективізованих господарств в Україні скоротилася на 41,2 тис. За січень цього ж року до міст втекли близько 127 тис. людей. До 40 % колгоспної ріллі в 1932–1933 роках так заросло бур'янами, що вони заглушували жито, пшеницю та інші зернові культури [8].

Влада скорочує до мінімуму присадибні ділянки колгоспників, щоб примусити їх шукати засоби проживання виключно у праці на колгоспному лану. Перший секретар ЦК КП(б)У П. Постишев, один з головних виконавців волі верховного ката Сталіна, у лютому 1933 року заявив: «Кращим мірилом якості керівництва сільським господарством були і є хлібозаготівлі» [16]. Колективізація і хлібозаготівля супроводжувалися репресіями і масовими вбивствами селян та їх дітей каральними органами, представниками місцевої влади й активістами.

Боротьба українського селянства проти колективізації, проти ствердження більшовицьких порядків виявила себе у масових втечах селян у міста, виходу з колгоспів і виступах проти влади, які нерідко мали форму збройного опору. Щоб не допустити втечу селян до міста, а також для контролю за його пересуванням й персонального обліку всього населення СРСР, влада 1932 року запроваджує паспортний режим та інститут прописки. Селянам паспортів не видавали, а виїзд із села в місто для праці та проживання був лише з дозволу керівництва колгоспу і районних органів влади. Держава таким чином встановила тоталь-

---

ний контроль над суспільством, а для селян – новітню форму кріпацтва. 7 серпня 1932 року ЦВК і РНК СРСР прийняли закон про охорону державного майна, написаний власноручно Сталіним, згідно з яким за розкрадання урожаю, худоби тощо розстрілювали з конфіскацією майна, а за незначні крадіжки (збирання колосків, пригорщі зерна) позбавляли волі на 10 років, навіть дітей починаючи з 12-літнього віку. Більшовицька влада, щоб остаточно припинити втечу селян від голоду і ліквідувати їх опір, у грудні 1932 р. заносить на «чорну дошку села, які злісно саботують хлібозаготівлю», а 22 січня 1933 р. Сталін власноручно написав директивного листа ЦК ВКП (б) і РНК СРСР [33], у якому документально було засвідчено намір Кремля засобами конфіскації будь якого продовольства і заборони виїзду селян з України і Кубані в інші регіони організувати масовий голод українських хліборобів. Етнічних українців наприкінці 20-х років нараховувалося на Кубані близько 916 тис., що становило понад 70 % населення краю, на Північному Кавказі – 3,2 млн, Поволжі – понад 600 тис. [4, с. 146; 26].

Жертвами цих драконівських законів стали мільйони селян. Блокада їхніх поселень військами, тотальне пограбування їхніх господарств завершили виконання більшовиками плану організації Голодомору в Україні. Масове голодування селян охопило всі 55 тис. українських сіл з весни 1931 року і тривало до зими 1934 року. Воно супроводжувалося масовими вбивствами дорослих і дітей, людоїдством, самогубствами. Людоїдство набрало масового і жахливого характеру. В Україні було зареєстровано 10 тис. судів над людоїдами, але вони не розкривають масштабів цього страшного соціального явища. Особливих страждань зазнали діти, які становили понад 38 % сільського населення. У кожному селі помирали сотні дітей від голоду, їх масово знищувала влада за збирання в полі колосків, вони ставали жертвами людоїдів. Щоб вижити, селяни, їхні діти втікали до міста. Міліція на виконання постанови ЦК КП(б)У «Про боротьбу з дитячою безпритульністю» від 6 травня 1933 року вилучувала їх, відправляла за місто, а немічних від голоду дітей – у спеціальні бараки, де вони помирали. Американський історик Т. Снайдер, аналізуючи матеріали праць українських і зарубіжних учених, стверджує, що «в українських містах міліція затримувала по кількості дітей на день: одного дня на початку 1933 року харківська міліція мала виконати квоту в дві тисячі осіб., а в бараках на смерть чекали до двадцяти тисяч дітей» [27, с. 35]. Відомий український до-

слідник Голодомору–геноциду В. Марочко стверджує, що у травні 1933 року в бараках і дитбудинках Харкова перебували понад 27 тис. дітей. Тисячі з них щоденно помирали, а до міста прибували нові жертви комуністичного терору. Замість того, щоб рятувати дітей, ЦК КП(б) У 1 серпня 1933 року прийняв постанову про масове переселення безпритульних дітей з міст у голодне вимираюче село. Смертність дітей, за неповними підрахунками, сягала понад 50 % від загальної кількості жертв Голодомору [3, с. 126; 128; 129]. Упродовж 1932–1933 років загинуло в кільканадцять разів більше українських дітей і жінок, ніж у роки Другої світової війни.

У січні 1933 року лютував голодомор, а керівник ДПУ УСРР В. Балицький зі своїми 16 тис. кадрових працівників, сотнями тисяч міліціонерів і сільських активістів за період від 1 грудня 1932 року до 25 січня 1933 року знайшли в напівмертвих українських селян 14956 ям, 621 «чорну комору» і 1359 інших таємних сховищ, з яких вилучили 1718,5 тис. пудів виробленого хліборобами зерна [15, с. 179]. У першій половині поточного року, стверджував колишній працівник Укрдержплану С. Сосновий, в Україні щохвилини помирало 17, щогодини – понад 1000 і 25 тис. людей щодня [7, с. 159–160].

Сталінський режим у процесі створення колгоспів утягнув селян у виробничі відносини, що будувалися на примусовій праці, тотальному контролі за їхнім життям, обмеженні прав і свобод, несправедливому поділі продукту їхньої праці у натуральній формі між ними і державою. Це була кріпосницька система відносин. Селяни були відсторонені від керівництва так званими колективними господарствами. Сталін у доповіді «Про роботу на селі» 11 січня 1933 року на об'єднаному Пленумі ЦК і ЦКК партії, відзначаючи «успіхи» радянської влади в сільському господарстві, заявив: «ми [тобто партія, а не колгоспники. – П. Ч.] покликані керувати колгоспами..., а політвідділи МТС і радгоспів [каральні органи партії. – П. Ч.] є одним з тих вирішальних засобів, за допомогою яких можна буде усунути усі хиби» [32, с. 221].

Які хиби мав на увазі диктатор? Можливо, лише економічного характеру? Ні. Він думав про завершення плану ліквідації українського етносу, який мав великий досвід національно-визвольної боротьби і не сприйняв ідеї марксизму-ленінізму. Доля радянської влади і соціалістичного будівництва великою мірою залежала від продуктивних сил України, про що постійно говорив Ленін і його соратники. А тому

«етнографічний матеріал мав бути змінений» засобами Голодомору, а територія України заселена російським населенням. Як стверджував у депеші до Рима італійський консул у Харкові Серджіо Граденіго, за інформацією високопосадовців із ГПУ, «катастрофа обмежена винятково Україною, Кубанню і Середньою Волгою», де переважно жили українці. За даними консула, режим мав на меті ліквідувати українську проблему винищенням від 10 до 15 млн людей, переважно селян [3, с. 132]. Позаяк національне питання, за Сталіним, – це, по суті, селянське питання [30, с. 72].

Керівництво більшовицької Росії, а потім СРСР усвідомлювало, що для відродження російської, але вже радянської імперії необхідно поглинути Україну, а для цього якнайшвидше ліквідувати соціальне джерело українського опору – селянство. Воно, стверджував Сталін, «являє собою основну армію національного руху...». Селянство було також носієм релігійних традицій і тим суспільним середовищем, де зміцнювала свої устої православна церква, проти якої більшовики вели війну не на життя, а на смерть.

Підсумовуючи результати колективізації на I Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників у лютому 1933 року, тиран усіх часів і народів заявив: «Ті труднощі, що стоять перед вами, не варті навіть того, щоб серйозно про них говорити... Ваші... труднощі товариші колгоспники це дитяча іграшка» [32, с. 243]. Наслідки «дитячих іграшок» комуністичного режиму чи не найжахливіші за всю історію людства. На Уманщині Олександра Рабенко з'їла семерих своїх дітей, її брат – рідного сина. У селі Масиняківці Кіровоградської області, де народився відомий український письменник С. Плачинда, у «сталінській грі» з селянами України загинуло понад 911 дітей. Вижили лише двоє, він і сусідська дівчинка. Якщо визнати кількість жертв Голодомору в 10 млн осіб (справжня цифра не встановлена), то діти серед них становили понад половину. У вересні 1933 року за шкільні парти не сіло понад дві третини учнів. За три голодних роки кількість учнів і педагогів у багатьох сільських школах становила 2–4 % від загальної чисельності попередніх років [3, с. 130].

Колективізацією і Голодомором – геноцидом керівництво більшовицької партії на чолі зі Сталіним утвердило тоталітарну систему влади в країні: було ліквідовано приватну власність, у тому числі на землю; розпочався процес ліквідації людини індивідуально мислячої,

самостійної, національно й політично свідомої не лише в партії, а й у всіх соціальних групах і класах; держава забезпечила себе безкоштовною робочою силою через ГУЛаг, а сільськогосподарське виробництво – через колективізацію і перетворення селян у кріпаків.

«Репресії в галузі соціалістичного будівництва, – згідно з заявою Сталіна на XVI з'їзді ВКП(б) у 1930 році, – стали необхідним елементом наступу...». Невід'ємною складовою частиною сталінського плану геноциду українського народу було згортання українізації і посилення репресій проти інтелігенції, виселення понад 1 млн українців і заселення їхньої землі росіянами. Державний терор і Голодомор – геноцид мали ще одну мету: зупинити, а потім знищити, розчинити в російській культурі українську культуру, яка переживала у 1917–1930 роках великий розквіт і піднесення. Селянство, що становило 23,3 млн людей з 31,2 млн населення України, було основним носієм національних і культурних традицій, соціальною базою українського національного відродження.

Сталінські репресії проти так званого «ухилу до українського націоналізму», що «розрісся до державної небезпеки» і «став головною небезпекою» (з доповіді Сталіна на XVII з'їзді ВКП (б) у січні 1934 р.), знищили все живе, що могло свідчити про національно-політичну окремішність українського народу в політичній, господарській і культурній сферах його життя. У боротьбі з національно-визвольним рухом в Україні сталінський режим розстріляв і замучив у таборях протягом 20–30-х років ХХ ст. ціле покоління українських патріотів: понад 200 письменників, у творчості яких досить чітко і повно проявився національний, ідейний і духовний зміст та європейський демократичний напрям розвитку, десятки тисяч діячів інших галузей культури, серед яких усіх бандуристів, що зібралися на свій форум у Харкові, Українську автокефальну церкву, Українську академію наук, зруйнував основи національної освіти й педагогіки.

У добу державного терору й Голодомору – геноциду в Україні було закрито державні курси української мови й українознавства (1930), академічну історичну секцію на чолі з М. Грушевським (1931), українські школи всіх типів, газети й журнали за межами республіки, забронено «Український правопис», запроваджений 1929 року, термінологічні словники, лінгвістичні та лексикографічні праці мовознавчої спадщини 20 – початку 30-х років як «шкідницьку й націоналістичну, спрямовану на відрив української мови від російської».

Статистика Голодомору – геноциду українського народу жахлива й істина про неї зберігається у кремлівських архівах Москви. Не маємо ми й об'єктивних даних щодо чисельності українського й російського населення тоді й сьогодні. Автори праці «На великой стройке. Рабочая книга для третьего года обучения в сельской школе» (М. ; Ленинград, 1932. – Вып. 1.) стверджують, що 1931 року на теренах СРСР мешкало 81 млн 195 тис. українців і 77 млн 791 тис. росіян [13].

Після голодомору українців на теренах радянської імперії насильно стали записувати в росіян. За Всесоюзним переписом 1939 року 86,8 % населення Краснодарського краю, яке до цього в абсолютній більшості складалося з українців – нащадків Чорноморського козацтва, зареєстрували як росіян [5]. У 1989 році українців в УРСР налічувалося 44,2 млн осіб (у 1926 році – 31,2 млн), натомість чисельність росіян в СРСР зросла за відповідний період з 77,8 млн до 145,2 млн.

Сталінський режим «зробив з України “оплот”, але вона нагадувала гігантський концтабір, сторожові вежі, закриті кордони, тупа й важка праця, смерть і безнадія» [27, с. 55] панували не лише у наполовину вимерлих селах, а й у містах.

Терор комуністичної влади і потоплення в крові національно-визвольного руху 1920-х років, Голодомор – геноцид українського народу в 1930-х роках відсунули на понад 50 років небезпеку розпаду СРСР. Масові репресії й терор були основними засобами комуністичного будівництва і єдино можливим способом виживання політичного режиму, що тривав понад 70 років. Голод, що постійно супроводжував простих будівників так званого соціалістичного суспільства, зупинив цей наступ і став вагомою причиною ліквідації комуністичної утопії – СРСР на початку 90-х років ХХ ст.

Російська Федерація, яка добровільно оголосила себе правонаступницею радянської імперії, що визнано міжнародним співтовариством, несе повну відповідальність за винищення українців, небачену трагедію в історії людства.

Геноцид українського народу 1932–1933 років спричинив зміну генетичного коду нації, стверджував не без підстав один із перших дослідників проблеми американський учений Дж. Мейс. Він же визначив основні ознаки постгеноцидного суспільства, що перешкоджають нам будувати незалежну соборну демократичну Україну. Це постійне відчуття психологічного тиску, страху й комплекс меншовартості; ви-

кривлена культура, її сурогатність, майже відсутність україномовного культурного середовища через байдужість влади до проблем державної мови та намагання запровадження двомовності; часткова амнезія національної історичної пам'яті, що гальмує процес її відтворення, виховання у громадян національної і політичної свідомості; відсутність національної еліти, натомість гіпертрофоване поширення регіональної, представники якої не усвідомлюють відповідальності перед народом і державою, не мають уявлення про перспективи розвитку, проте в їхніх діях чітко виражені меркантильні та прагматичні цілі, жага до влади та нагромадження капіталу, а як наслідок – стагнація економіки й багатовекторність політики [23].

Голодомор – геноцид придушив глибинний «рефлекс свободи» в українців, а також більшу частину морально-правових рефлексів і перетворив їх у цьому розумінні на правових і моральних нігілістів, що майже консервує процес створення громадянського суспільства й національної еліти.

Як наслідок, за понад 20 років незалежності влада, у складі якої значна кількість високопосадовців – колишні комуністи, які стали корупціонерами, олігархами, політиками і злочинцями, обібрала всю країну. За оцінками ООН за межею бідності нині перебуває понад 80 % українців. Менше ніж 1 % населення країни розпоряджається та споживає 85 % національних багатств України. Понад 75 % всенародного надбання належить 400 найбагатшим сім'ям. Сьогодні частка заробітної плати у собівартості українських товарів становить 6 %, тоді як у країнах Західної Європи сягає 45 %. Середня місячна зарплата українця в 2011 р. становила 329 доларів, у Польщі – 1360, Чехії – 1450. Натомість сумарний статок сотні найбагатших українських бізнесменів становив 54 млрд дол. Державу нищить тотальна корупція. Україна посіла 152 місце в індексі сприйняття корупції за «Транспаренсі Інтернешнл». Як наслідок, валове виробництво продукції (ВВП) у нас навіть не наближається до 200 млрд дол. й на 15 % менше, ніж 22-мільйонної Румунії, на 30 % – ніж 10-мільйонної Чехії і у 3,1 рази менше, ніж у Польщі. Натомість за період незалежності олігархи вивезли з України близько 167 млрд дол. З них лише за останні два роки – понад 73 млрд дол.

Страшною пересторогою для нас звучать слова російського, а згодом американського соціолога Пітирима Сорокіна, автора праці «Голод як фактор», де аналізується вплив голоду на поведінку людей,

соціальну організацію та суспільне життя. Його думка має безпосередній стосунок до України наших днів: «Там, де всі стають шакалами й хижакami, не можна займатися продуктивною працею. Ті, хто нею займатиметься, все одно нічого не отримують для себе: тисячі грабіжників дертимуть із них сто шкур і не залишать їм навіть голодного пайка. Тому все економічне життя такого суспільства неминуче йде до цілковитого краху, який і станеться рано або пізно, а саме: коли буде розкрадене все й красти вже буде нічого» [28].

Сьогодні, як ніколи, даються взнаки наслідки Голодомору – геноциду 1932–1933 років: українці за мізерну оплату своєї праці відмовляються від притаманних їм форм поведінки, свободомислення і прагнення до волі; відчутний моральний розклад свідомості й особистості, покірливо терплять розкрадання створеного ними національного багатства, руйнування їхньої культури владою, а особливо її головного складника – рідної мови; нерідко, щоб не померти знову ж таки з голоду, плазують перед тими, кого називають олігархами, хамами й бандитами, зрікаються своїх природних прав, якими користується населення європейської спільноти й Америки, понад 6 млн синів і дочок поневіряються на заробітках у зарубіжжі, щоб прогудувати свої сім'ї і мають усі ознаки покаліченого народу.

Сьогодні, як і в минулі роки, актуальний заклик великого американця, одного з перших дослідників Голодомору в зарубіжній історіографії Джеймса Мейса, про створення Інституту геноциду українського народу – насильства, яке здійснювали колонізатори, особливо радянська імперія.

Адже вивчення і розголошення цього злочину сталінського режиму прискорило падіння імперії зла – СРСР, й неодмінно приведе до фізичного й духовного очищення нації, виведе її на шлях розквіту культурного й матеріального добробуту. Якщо ми цього не зробимо, то, за словами священика – українця Олександра Биковця з Америки, настане найбільша проблема – духовна: «чи буде кому помолитися за всіх, хто загинув»? [24].

Пам'ять і вшанування жертв Голодомору – геноциду 1932–1933 років потрібні сьогодні Україні для відновлення історичної справедливості, очищення й облагородження наших душ, думок і свідомості для піднесення національної гідності українського народу і держави й інтегрування їх до європейської спільноти.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бакунин М. А.* Государственность и анархия. – 1873.
2. *Бердяев Н.* Русский коммунизм // Новое время. – 1990. – № 9.
3. *Веселова О. М., Марочко В. І., Мовчан О. М.* Голодомори в Україні з 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр.: злочини проти народу. – Вид. 2-е, допов. – К. ; Нью-Йорк, 2000.
4. Всесоюзная перепись населения 1926 года. – М., 1930. – Т. 39.
5. Всесоюзная перепись населения 1939 года. Основные итоги. – М., 1992.
6. *Виравов И.* От Мора до мора // Комсомольская правда. – 1991. – 18 мая.
7. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ ст. (причини, особливості, наслідки) : навч. посіб. для студентів вузів. – Л., 2012.
8. *Гравовський С.* Пазурі Голодомору // День. – 2009. – 27 листопада.
9. *Заворотный С., Полежевец П.* Операция Голод // Комсомольская правда. – 1990. – 3 февраля.
10. Колективізація і голод на Україні 1929–1933. – К., 1992.
11. Голодомор – геноцид 1932–1933 років як наслідок антиукраїнської політики сталінського режиму в СРСР (До 80-річчя трагедії масового винищення українського народу) / збірник наук.-метод. матеріалів на допомогу вчителю. Відповід. ред. П. М. Чернега. – К. : Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2013.
12. «Коммунистическая утопия» М. Бакунина // Аргументы и факты. – 1990. – № 12.
13. *Кулиняк Д.* Український Голокост. Так вмирав народ // Шлях перемоги. – 2000. – Чис. 21. – 31 травня.
14. *Кульчицький С. В.* Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) – К., 1999.
15. *Кульчицький С. В.* Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків. – К., 2008.
16. *Лапчинська Н.* Голодомор 1932–1933 років як наслідок колективізації // Рада. – 1993. – 1 липня.
17. *Ленин В. И.* Полное собрание сочинений. – Т. 12.
18. *Ленин В. І.* Повне зібрання творів. – Т. 36.
19. *Ленин В. И.* Полное собрание сочинений. – Т. 43.
20. *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения. – Т. 36.
21. *Маркс К., Энгельс Ф.* Твори. – Т. 39.
22. *Марочко В.* Голодомор 1932–1933 років в Україні: Хроніка / В. Марочко, О. Мовчан. – К., 2008.
23. *Мейс Дж.* Політичні причини голодомору в Україні (1932–1933 рр.) // Український історичний журнал. – 1995. – № 1.
24. *Мейс Дж.* Свічка у вікні // День. – 2012. – 23–24 листопада.
25. Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ–ХХ ст. Істор. нариси. – К., 2002.

-
26. *Сергійчук В. І.* Чому вони не хочуть нас бачити, або історія на службі імперської політики // *День*. – 2008. – 5 грудня.
  27. *Снайдер Т.* Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіним. – К., 2011.
  28. *Сорокін Пітерим.* Голод як фактор. Цитую за І. Сюднюковим. Каткування України: приховані механізми та наслідки // *День*. – 2012. – 23–24 листопада.
  29. *Сталин И.* Вопросы ленинизма. – М., 1933.
  30. *Сталин И.* Сочинения. – М., 1946–1952. – Т. 7.
  31. *Сталин Й.* Твори. – Т. 12.
  32. *Сталин Й.* Твори. – Т. 13.
  33. Трагедия советской деревни. Сб. док. – Т. 3. Конец 1930–1933 / под ред. В. Данилова, Р. Манина, Л. Виолы. – М., 2000.
  34. *Томас Мор.* Утопия. – М., 1953.
  35. Українське слово. – 2000. – Чис. 13. – 30 березня – 5 квітня.
  36. *Франко І. Я.* Соціалізм і соціал-демократизм // *Життє і слово*. – 1897.
  37. *Хмель І. В.* Аграрные преобразования на Украине. 1917–1920 гг. – К., 1990.
  38. *Шаповал М.* На смерть тирана // *Народна газета*. – 1992. – Січень № 3 (32).
  39. *Шевченко Т.* Кобзар. – К., 1972.
  40. *Штепа П.* Московство, його походження, зміст, форми й історична тяглість. – Вид. 6-е. – Дрогобич, 2007.

ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ ЯК ЧИННИК ДЕФОРМАЦІЇ ТРАДИЦІЙНОЇ ЕТНОКУЛЬТУРИ РОМЕНЩИНИ

В історичній науці вже значною мірою досліджено причини Голодомору та його наслідки як для всього українського народу, так і для жителів окремих регіонів. Але й нині дослідницьку зацікавленість викликає вивчення впливу Голодомору на традиційну культуру українців. Оскільки саме тоді відбулися значні трансформації всіх сфер життя українського селянства.

В історіографії вивчення цієї теми умовно можна виділити кілька періодів, кожний з яких висвітлює певні хронологічні проміжки накопичення та оприлюднення інформації з досліджуваної проблематики.

Насамперед слід виділити 40-і – 80-і роки ХХ ст. У повоєнний час з'являлися поодинокі праці, присвячені культурі та побуту українського народу, які здебільшого мали описовий характер. Проте в цих працях жодних згадок про Голодомор ми, звичайно, не зустрінемо, оскільки його свідомо замовчували. Дані дослідження цікаві для нас передусім тим, що вони містять інформацію про деформаційні зміни в народній культурі 30-х років.

У 1960-і роки з'являються монографії О. Кувеньової [30], О. Михайлова [33], в яких розглядаються деякі аспекти розбудови колгоспного ладу та зміни в побуті селянства. Протягом 70-х – 80-х років ХХ ст. друкуються наукові статті С. Кульчицького [31], І. Рибачака та ін. Праці цього періоду хоч і допомагають детальному вивченню змін у побуті селянства, проте потребують критичного аналізу. Перебуваючи під впливом радянської ідеології, автори, як правило, акцентували увагу лише на позитивних змінах у розвитку села й замовчували негативні явища досліджуваного періоду, не кажучи вже про Голодомор 1932–1933 років. Його офіційно просто не було.

Натомість зацікавленість у вивченні реальних подій, які відбувалися в українському селі в 30-х роках ХХ ст., виникає у зарубіжних науковців, зокрема Р. Конквеста [28], Дж. Мейса [21].

Кардинально новий підхід до вивчення традиційної культури та життя селянства в період Голодомору спостерігається із здобуттям Україною незалежності. Праці, написані в 1990 – 2000-х роках, характеризуються науково-критичним підходом до розгляду проблем досліджуваного періоду. Серед них праці В. Калініченка [25], П. Кравченка [29], Я. Мандрика [32], Віл'яма Нолла [34], С. Дровозюка [22].

Важливими для нашого дослідження є праці, упорядковані Л. Коваленко та В. Маняком [43], Т. Поліщук [38], а також праця «Розсекречена пам'ять...» [36]. Загальну історіографію проблем Голодомору доповнюють регіональні праці, дослідження істориків Б. Ткаченка [39], О. Сотника [40].

У вивченні проблеми деформації народної культури українців важливе місце посідають наукові дослідження В. Борисенко [13; 14], О. Стасюк [37], О. Кісь [26], Р. Гузія [18] та ін. Досліджуваної тематики побіжно торкалися також автори загальних праць з історії селянства.

Таким чином, в українській та зарубіжній історіографії нині маємо велику кількість праць, які висвітлюють різні аспекти Голодомору 1932–1933 років в Україні. Проте й надалі недостатньо дослідженим у вітчизняній історіографії залишається етнографічний аспект даної проблеми. Зокрема, мало приділено уваги дослідженню явища голодомору як чинника деформації традиційно-побутової культури українців. Особливу зацікавленість викликають регіональні дослідження, оскільки вони дозволяють глибше дослідити дану проблематику.

Голодомор 1932–1933 років негативно позначився не лише на матеріальному становищі українського селянства, а й на традиційній українській культурі Роменщини, зокрема й на сімейній обрядовості, яка є одним з головних складників традиційної української культури.

Початковим етапом у сімейній обрядовості є родильна обрядовість. Вона пов'язана з народженням дитини та обрядами перших років життя. Відомий російський дослідник Д. Зеленін у родильній обрядовості українців, росіян, білорусів виділяв три основних етапи. До першого входили обряди, пов'язані з вагітністю та початком народження дитини. До другого – прийняття новонародженого до кола сім'ї та общини загалом. До третього – обрядове очищення матері та баби-бранки [23, с. 319].

Слід зазначити, що вже на початку 30-х років ХХ ст., урахуовуючи політику радянської влади щодо українського селянства, народжува-

ність різко знизилася. Особливо це стосується періоду суцільної колективізації та Голодомору 1932–1933 років. Очевидці свідчать, що в цей період дітей з'являлося на світ мало, багато з них після народження одразу помирали [9, арк. 41]. Поряд з катастрофічним зниженням народжуваності більшовицьке керівництво радикальними методами впливало на родильну обрядовість, унаслідок чого вже на початку 30-х років ХХ ст. великою мірою вона була деформована і знищена.

Щодо першого етапу родильної обрядовості селян Роменщини слід наголосити, що багатий народний досвід, який накопичувався роками і передавався від покоління до покоління, частково було втрачено саме в цей період. Носіями споконвічної мудрості, у тому числі й тих знань, що стосувалися вагітності й народження дитини, були найстарші члени родини. Через голод і високу смертність багато хто з них не встиг передати своїм нащадкам усі знання стосовно пересторог і табу на деякі роботи вагітної, а також дні тижня й церковні свята, в які не дозволялося працювати, прикмети раціонального й ірраціонального характеру, направлені на захист вагітної і майбутньої дитини. Таким чином, було втрачено значну кількість вірувань пов'язаних з поведінкою вагітної жінки [4, арк. 16].

Стосовно другого етапу родильної обрядовості, то батьки при народженні немовляти не мали змоги відсвяткувати родини, оскільки в період Голодомору 1932–1933 років не було й продуктів харчування [6, арк. 55]. Відвідування породіллі також втратило своє місце в родинній обрядовості роменчан, адже цей обряд був пов'язаний з певними звичаями, дотримуватися яких не дозволяв брак коштів. «Коли вже все позабірали ті активісти, то й собі їсти нічого не було, а не то, що в гості йти. Тоді ж було заведено, що до роженці і до дитини з пустими руками не ходили, приносили одягу, клопоть матерії на пелюшки і їжу несли. Несли у кого, що було. А коли нічого не було, то й не йшли. Даже коли це по-сусідству було» [6, арк. 55]. Породіллю відвідували здебільшого лише близькі родичі, які проживали неподалік. Вони також не могли принести належних гостинців новонародженому, тому нерідко жертвували останніми продуктами, які можна було знайти в господарстві [6, арк. 57]. Слід зазначити, що навіть у другій половині 30-х років ХХ ст. і в подальші роки цей обряд повністю змінився на відміну від традиційного суспільства, коли породіллю відвідували не тільки родичі, а й заміжні жінки общини. Родини також втрачають

своє призначення і повноцінне побутування навіть у другій половині 30-х років ХХ ст. Слід зауважити, що родини меншою мірою заборонялися радянською владою, ніж таїнства хрещення та вінчання, і трансформувалися не лише через ідеологічну пропаганду радянської влади щодо пережитків і забобонів, а й через матеріальну скруту селянства.

Таїнство церковного хрещення радянською владою взагалі суворо заборонялося. Проте селяни намагалися все ж таки похрестити своїх дітей, хоч і знали, які негативні наслідки можуть бути через порушення цієї заборони. Про це свідчать і респонденти: «Дітей же не розрішали хрестити. Ну, я ж хрещена, тайком хрестили. Ну, довгенько було у Ведмежому хату обирали за церкву, коли ж церкви порозбирали. Так, в цій хаті і дітей хрестили» [4, арк. 9].

Не було і традиційного пишного застілля на честь похрещеного. Знесиленим голодом людям було не до святкувань, бо не було навіть чим прохарчуватися [4, арк. 22]. Свідчення опитаних респондентів дозволяють стверджувати, що обряди та звичаї, пов'язані з першим постригом дитини, взагалі не відзначалися [4, арк. 22].

Народні обряди, що входили до третього етапу родильної обрядовості, а саме обряд «зливок» та церковний обряд «вводи» також втрачають своє смислове навантаження і перестають побутувати у зв'язку з масовим закриттям церков та переслідуванням священиків [1, арк. 6].

Ще однією складовою частиною сімейної обрядовості є весільна обрядовість. Традиційний весільний обряд на Роменщині зберігався до початку 30-х років ХХ ст. Збідніння села в процесі колективізації призвело до скорочення і навіть до зникнення деяких весільних ритуалів. Насамперед це стосується передвесільного етапу. В цей період запити, сватання, заручини, оглядини втратили своє первісне призначення і продовжували існувати більшою мірою як певна формальна традиція. Протягом 30-х років ХХ ст. деякі з компонентів цього циклу взагалі зникли. Це стосується оглядин і запитів. На Роменщині якщо і зберігався обряд сватання, він був об'єднаний із заручинами [4, арк. 10]. Угода, що супроводжувала цей обряд, мала символічний характер, значно послабилася її правова функція. Разом з тим, елемент цього обряду гарбуз ще побутував серед роменців у 30-ті та наступні роки ХХ ст. [8, арк. 37].

Традиційно весілля в українському селі тривало майже тиждень. Проте вже на початку 30-х років ХХ ст. і в подальші роки тривалість

весілля на Роменщині скоротилася від 3 до 1 дня [1, арк. 5]. Це зумовлено зниженням добробуту селян у процесі здійснення радянською владою колективізації і Голодомором 1932–1933 років. У другій половині 30-х років ХХ ст. відбулося покращення економічної ситуації в селах Роменщини, проте воно істотно не вплинуло на тривалість весіль.

Як свідчать респонденти, ще до 1932 року весільні обряди на Роменщині побутували повною мірою. Проте коли вже повністю були вилучені всі продукти харчування і розпочався голод, весілля не святкували [6, арк. 55; 2, арк. 30]. Опитані автором респонденти не надали свідчень про проведення весіль на Роменщині під час Голодомору 1932–1933 років, хоча по Україні такі випадки траплялися. На ці весілля збиралася зовсім невелика кількість людей, переважно це були родичі, які жили поряд. Укладання таких шлюбів відбувалося без будь-яких обрядів [37, с. 113].

В Україні таїнство вінчання вже на початку 1930-х років було заборонене [34, с. 278–280]. Про це також свідчать респонденти Роменщини: «Моя мати в 16 год заміж виходила в 1931 році, так уже не вінчалася» [2, арк. 24]. Слід відзначити, що роменці болісно сприймали заборону вінчання, оскільки цей обряд мав велике духовне значення для християн [10, арк. 46].

Характерною рисою 30-х років ХХ ст. були весілля, що організовувалися комсомольськими осередками. За свідченнями респондентів: «Це так гуляли свайби партейні. Вони не заморочувалися сватанням, заручинами, а могли просто прийти, домовитися про свайбу і зразу ж гулять. Часто старі традиції вони називали куркульськими забобонами» [1, арк. 13]. Такі весілля мали на меті підірвати і зовсім знищити вплив церкви на життя українських селян.

Через брак коштів, а в період Голодомору – і продуктів харчування селяни все рідше одружувалися за традиційними канонами. Заборона вінчання й атеїстична пропаганда ще більше поглиблюють цей процес серед селян Роменщини. І, як наслідок, у кінці 30-х – на початку 40-х років ХХ ст. з'являється новий вид одруження, що в народі називався «сходитися». У різних регіонах України існували ще й інші варіанти, такі як «складати людей докупи» [37, с. 113]. Це траплялося тому, що в період голоду 1932–1933 років чоловіки часто їхали в пошуках продуктів чи заробітку, щоб прогодувати сім'ю, і назад уже не поверталися. Виїжджаючи на тимчасову роботу в Донбас чи інші місця,

---

вони там залишалися назавжди та створювали нові сім'ї [3, арк. 81]. Таким чином, у роки насильницької колективізації, розкуркулення та Голодомору 1932–1933 років досить типовим було явище руйнування селянської сім'ї через розлучення, не притаманне традиційному суспільству.

Весільні обряди і звичаї українців дають широке уявлення про етичні й естетичні погляди народу, різні аспекти його життєдіяльності. Проте події 30-х років ХХ ст. призвели не лише до зменшення тривалості святкування весілля, випадання окремих структурних елементів, а й до зміни святкових страв та одягу.

Велике значення в досліджуваній період на Роменщині мала селянська взаємодопомога. «Кухня слаба була, бо ні з чого було, ну все одно помагали сусіди хто чим міг. Як знали що свайба, то з кутка зносили в кого що було – той курку несе, той пшоно, макарони, муку, горілку, все несуть на свайбу. Тепер так ніхто нікому не pomoже, даже таке буває, що рідні не помагають» [4, арк. 30]. Пізніше, з розвитком села і покращенням добробуту роменців, значною мірою була трансформована і сама весільна кухня, але й надалі основною обрядовою стравою залишався коровай.

Ще одним важливим обрядом у сімейній обрядовості селян Роменщини був поховальний обряд. Антиселянська політика радянської влади призвела до аномальних показників смертності. Протягом 1932–1933 років вона стала масовою. Помирали здебільшого через недоїдання [19, арк. 132] та «на почві отоцання» [19, арк. 136]. Особливо тяжкими для роменчан були весняні місяці 1933 року, коли вимирали цілими родинами. Доказом цього є свідчення респондентів: «Поруч баби Марини вимерла вся сім'я Баранчиків з семи осіб. Залишився один хлопчик, який потім виріс і загинув на війні» [11, арк. 56]. Про високу смертність у селах Роменщини свідчать і інші опитані старожили [5, арк. 41; 9, арк. 43].

Дослідники Голодомору 1932–1933 років, збираючи матеріал у різних куточках України, наводять свідчення очевидців і про Роменський край: «В Ромнах трупів було теж багато. Їх не встигали вчасно прибирати» [43, с. 510]. Проте встановити точну кількість померлих дуже важко через відсутність повної інформації про смертність роменчан у цей період. Адже облік майже не вівся, а якщо в деяких селах його й проводили, то зі значними порушеннями. Доказом цього є архівні

матеріали. Так, у листі до Засульської сільської ради, датованому вереснем 1933 р., ідеться про необхідність оформлення дев'ятнадцяти свідоцтв про смерть, поданих до Роменської районної інспектури народногосподарського обліку. Також зазначається, що зі слів реєстратора цієї сільради в селі є велика кількість незареєстрованих свідоцтв про смерть [20, арк. 41]. Не відомо – оформили їх чи ні, і скільки ще таких свідоцтв було в інших селах. З метою приховування масового голоду завідуючим медичними пунктами району суворо заборонялося в документах про смерть вказувати, що людина померла від голоду [42, с. 27].

Голод призвів до повної трансформації поховальної обрядовості роменчан. Для християн завжди було характерне шанобливе ставлення до покійників. В умовах масової смертності мало хто дотримувався цього звичаю. Траплялися випадки, коли взагалі ніякої шани до небіжчика не виявляли, скоріше було навпаки. «Пам'ятаю, кожного дня, йдучи до школи, я був свідком страшного видовища. По кутку їхала гарба, запряжена двома парами волів, яку супроводили два чоловіки з бурячними вилами і по під дворами збирали трупи. Брали труп удвох на вила і закидали на гарбу. Траплялося бачити, як у гарбі лежало з десять чи й більше трупів» [11, арк. 57].

Голодуючі мешканці Роменщини, мігруючи селами краю в пошуках їжі, часто помирили далеко від домівок, тому їх не було кому похоронити. Подібна ситуація була і в місті Ромни, коли люди помирили просто на вулицях, у скверах, парках, на базарі. Ввечері містом їздили вози і на них скидали померлих від голоду людей. Траплялися випадки, що до загального возу з мертвими потрапляли і напівживі [15, с. 71]. Ні про яку шану до померлих не йшлося, збирачі трупів просто виконували свою роботу, так само як будь-яку іншу. Роменщина ніби поринула в хвилю безумства, зникли споконвічні моральні надбання, що стосувалися поховального обряду.

Випади поховання напівживих людей у загальних могилах разом із покійними також були доволі частими, про що свідчать очевидці [16, с. 50], не лише на Роменщині, а й в інших куточках України [13, с. 183].

Зважаючи на велику смертність на Роменщині та виснаженість голодом решти селян, похорони не проводили за традиційним обрядом. Траплялося, що «мертвих ніхто не ховав, просто прикидали землею в канавах» [17, с. 18]. Підтвердження цьому знаходимо в спогадах

очевидців: «Там у нас на роздоріжжі один чоловік упав, так його і не ховали, а тільки вирили ямку там і загорнули на обочині. Там його і пригребли» [1, арк. 6]. Селяни все ж намагалися хоч своїх рідних похоронити гідно. Поховання померлих від голоду селян здійснювали здебільшого на сільському кладовищі. Проте були й випадки, коли померлих хоронили вдома «біля хати», в садках, що були біля подвір'я або за городом. Адже виснажені голодом селяни неспроможні були віднести покійника на кладовище, крім того, було ще й багато інших причин. Так, за могилкою в садку чи дворі приглядали, а на кладовищі її могли розкопати і поховати в ній ще кількох покійників. Крім того, траплялося, що ледь прикопані тіла померлих виривали голодні собаки, і по весні під час дощу вулицями плавали трупи [24, с. 26]. До того ж влада засуджувала тих селян, які не хоронили свої родичів [16, с. 73], тому саме садки й подвір'я ставали місцем поховання невинних жертв Голодомору.

Зазначимо, що не всі роменці могли собі дозволити поховати рідних у домовині. Лише частина селян, які працювали поза колгоспом, мала певні кошти для придбання домовини [11, арк. 57]. Більшість селян не мала змоги навіть омити й переодягнути небіжчика. Хоронили також у «скринях і ящиках» [10, арк. 50] або взагалі в покривалах чи ряднах. Часто померлі не мали не лише труни, а навіть окремої ями для поховання. Місцем останнього притулку ставали загальні «братські могили», придорожні канами, яри. Така сама ситуація була й в інших регіонах України [14, с. 101].

В умовах антирелігійної політики радянської влади, що супроводжувалася масовою атеїстичною пропагандою, а то й репресіями, священники уникали виконання релігійних ритуалів [1, арк. 6], і ніяких обрядів при похованні рідних селяни здебільшого не виконували [7, арк. 11]. Проте слід зазначити, що деякі селяни все ж таки намагалися дотримуватися традиційного обряду, тому самі читали над покійником «Отче наш»: «Читали родичі, нікого не наймали, бо не було чим платити. Це і так харашо, якщо читали. Бувало просто підвода одвезе і ніхто з покійним не попрощався» [5, арк. 47]. Однак не всі могли виконати хоча б цей обряд, адже у змучених голодом роменчан просто не було на це ніяких фізичних сил [5, арк. 40].

Покійників також не оплакували, смерть тоді була звичним явищем. Здавалося, що вона була повсюди. Не було, мабуть, жодної сім'ї

в ті часи, якої б не торкнулося це лихо. Якщо раніше хоронили всім «кутком» чи вулицею, то тепер на похованні були присутні часто лише члени сім'ї. У тих випадках, коли в рідних не було сил навіть поховати небіжчика, тоді «померлих хоронили хто міг. А тим що займалися цим ділом ніхто нічого не платив, бо не було чим» [5, арк. 40].

Що стосується поминальних обрядів, то в умовах голоду їх майже ніхто не дотримувався. Хоча глибока шана до померлих усе ж таки стимулювала селян пом'янути небіжчика бодай у день поховання. Тому вони з останніх сил намагалися приготувати щось схоже на поминальний обід [5, арк. 47]. Звичайно, в умовах Голодомору 1932–1933 років ніяких традиційних ритуальних страв не готували. Якщо були окремі випадки, коли після похорону робили поминки, то дев'ятини і сороковини взагалі не відбували, не кажучи вже про півгодини й годовини.

З настанням зими 1933 року голод узагалі почав лютувати, до нього додався ще й страшний холод. Тому, за спогадами очевидців, «на кладовищі ще взимку всі дерев'яні хрести були спиляні. Їх поспилували, мабуть, самі люди на дрова, бо топили в хатах, щоб обігрітись. Топить було нічим, а йти по дрова до лісу сил не було... В ті голодні роки могили [священиків. – Ю. К.] були розкриті, склепи зняті і ми бачили відкриті труни, де лижали кістки померлих, а їх золото, натільні хрести були пограбовані» [11, арк. 58].

Таким чином, протягом 30-х років ХХ ст. в умовах голоду, репресій та атеїстичної пропаганди ряд окремих елементів поховальної обрядовості було втрачено. Деякі обряди все ж таки існували в трансформованому вигляді, але їх також намагалися заборонити виконувати, а селяни, які їх дотримувалися, перебували під пильним наглядом з боку партійних і комсомольських організацій. На заміну зниклим елементам поховальної обрядовості радянська влада впроваджувала нові, такі як громадська панахида.

Проте трансформаційні зміни торкнулися не лише сімейної обрядовості, а й зачепили плин усього сімейного життя роменчан, призвели до руйнування сім'ї. Адже в умовах голоду 1932–1933 років батьки змушені були надовго залишати свої сім'ї в пошуках їжі для своїх дітей. Крім того, вони вирушали за межі України – в Росію, Білорусію, щоб виміняти за речі якісь продукти [1, арк. 16]. І навіть після голоду ці поїздки не припинилися, адже обкладені величезними податками селяни не могли сплачувати їх лише за рахунок свого господарства і

мізерних трудоднів. Тому їхали на роботу в шахти й на заводи. Ще жахливішими були висилки так званих куркулів, «ворогів» колективізації та «ворогів» народу. Більшість з них не поверталася в рідне село до своєї сім'ї. В. Нолл зазначає: «Кожен опитаний мав родича чи знайомого, який поїхав в далекі місця, і якого вони вже не сподівалися побачити. В інших випадках умови життя та праці могли розкидати всю родину» [34, с. 254].

Отже, Голодомор 1932–1933 років, зважаючи на його масштабність, був одним з основних чинником деформації традиційної етнокультури Роменщини. Саме в цей період в умовах повного оніміння свідомості голодного селянства, яке й було носієм традиційної культури, нищівних змін зазнала сімейна обрядовість роменчан, було зруйновано споконвічні сімейні цінності, що сприяло втраті відчуття родинної належності. Ряд родинних обрядів в умовах колективізації та Голодомору 1932–1933 років перестав існувати. А коли в другій половині 30-х років ХХ ст. ці обряди частково відновлювалися, то й надалі зазнавали постійного тиску з боку влади і побутовали вже в трансформованому вигляді.

ЛІТЕРАТУРА

1. Архів кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка (далі – КЕК). – Ф. 26, п. 1, № 1.
2. Архів КЕК. – Ф. 26, п. 1, № 2.
3. Архів КЕК. – Ф. 26, п. 1, № 7.
4. Архів КЕК. – Ф. 26, п. 1, № 8.
5. Архів КЕК. – Ф. 26, п. 1, № 9.
6. Архів КЕК. – Ф. 26, п. 1, № 11.
7. Архів КЕК. – Ф. 26, п. 1, № 16.
8. Архів КЕК. – Ф. 26, п. 1, № 18.
9. Архів КЕК. – Ф. 26, п. 1, № 19.
10. Архів КЕК. – Ф. 26, п. 1, № 20.
11. Архів КЕК. – Ф. 26, п. 1, № 21.
12. Архів КЕК. – Ф. 26, п. 1, № 23.
13. *Борисенко В. К.* Свіча пам'яті. Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 рр. / Валентина Кирилівна Борисенко. – К. : Стило, 2007. – 288 с.
14. *Борисенко В.* Усна історія Голодомору / Валентина Борисенко // Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2007. – С. 88–103.

15. Голодна правда устами очевидців. З історії голодомору 1932–1933 рр. у місті Ромни та Роменському районі / [упоряд. виконавчий комітет Роменської міської ради]. – Суми : ПКП «Еллада S», 2008. – 88 с.

16. Голодомор на Сумщині 1932–1933 / [упоряд. О. П. Столбін]. – Суми : Ред.-вид. відділ облуправління по пресі, 1993. – 158 с.

17. Голодомор 1932–1933 років на Сумщині / [упоряд. Л. А. Покидченко]. – [1-е вид.]. – Суми : Вид-во «Ярославна», 2006. – 356 с.

18. *Гузій Р.* З народної танатології: карпатознавчі розсліди / Роман Богданович Гузій. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 2007. – 352 с.

19. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО). – Ф. П-37, оп. 1, спр. 33.

20. ДАСО. – Ф. Р-5783, оп. 1, спр. 37.

21. *Мейс Дж.* Великий голод в Україні 1932–1933 років : в 4 т. / Інститут історії України НАН України / [наук. ред. С. В. Кульчицький] – К. : ВД «Киево-Могилянська академія», 2008. – 4 Т. – 622 с.

22. *Дротовозук С. І.* Національно-культурне та духовне життя українського селянства у 20–30-х рр. ХХ століття: Історіографічний нарис / Степан Іванович Дротовозук. – Вінниця : О. Власюк, 2005. – 364 с.

23. *Зеленин Д. К.* Восточнославянская этнография / Дмитрий Константинович Зеленин; [пер. с нем. К. Д. Цивиной] / [примеч. Т. А. Бернштам и др.; АН СССР, Ин-т этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая]. – М. : Наука, 1991. – 507 с.

24. *Іванущенко Г.* Голодомор 1932–1933 років: очима свідків, мовою документів / Геннадій Іванущенко. – К. : Укр. вид. Спілка, 2003. – 59 с.

25. *Калініченко В. В.* Селянське господарство в період НЕПу: історико-економічне дослідження / Володимир Вікторович Калініченко. – Х. : Основа, 1997. – 400 с.

26. *Кісь О.* Жінка в традиційній українській культурі, друга половина ХІХ – початок ХХ ст. / Оксана Романівна Кісь. – Л. : Інститут народознавства НАН України, 2008. – 271 с.

27. Книга Пам'яті Сумської області: в 3 т. Забуттю не підлягає: анотований покажчик / [автор-упорядник О. С. Коваленко; під редакцією Л. А. Покидченка]. – Суми : Видавництво «Ярославна», 2007. – Т. 1. – 384 с.

28. *Конквест Р.* Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / Роберт Конквест; [пер. з англ. Н. Волошинович та ін.] – Луцьк : Волинська мистецька агенція «Терен», 2007. – 456 с.

29. *Кравченко П. М.* Соціально-побутові умови на індустріальних новобудовах України (20-ті – 30-ті рр. ХХ ст.) / Павло Миколайович Кравченко. – Вінниця : [В. в.], 1997. – 36 с.

30. *Кувеньова О. Ф.* Громадський побут українського селянства. Історико-етнографічний нарис / Олександра Федорівна Кувеньова. – К. : Наукова думка, 1966. – 136 с.

31. *Кульчицький С. В.* Формування соціалістичного способу життя у радянському доколгоспному селі / Станіслав Кульчицький // Український історичний журнал. – 1978. – № 3. – С. 40–51.

---

32. *Мандрик Я.* Культура українського села в період сталінізму 1929–1938 / Ярослав Іванович Мандрик. – Івано-Франківськ : ДОП Івано-Франківський держ. тех. ун-т., 1998. – 253 с.

33. *Михайлов О. О.* Допомога міста селу в піднесенні культури (1929–1941) / Олександр Олександрович Михайлов. – К. : Вид-во Київського ун-ту, 1968. – 206 с.

34. *Нолл В.* Трансформація громадянського суспільства. Усна історія селянської культури 1920–1930-х років / Віл'ям Нолл. – К. : Родовід, 1999. – 590 с.

35. Причина смерті: українець. З історії вивчення голодомору 1932–1933 років на Сумщині / Державний архів Сумської області. – Суми : ФОП Наталуха А. С., 2008. – 39 с.

36. Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ – НКВД / упоряд. В. Борисенко та ін.; відп. ред В. Даниленко; Служба безпеки України, Міжнародний благодійний фонд «Україна 3000». – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. – 604 с.

37. *Стасюк О.* Геноцид українців: деформація народної культури / Олеся Олександрівна Стасюк. – К. : СтилоС, 2008. – 224 с.

38. Столиця відчаю. Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині вустами очевидців: свідчення, коментарі / [упоряд. Т. Поліщук]. – Х.; Нью-Йорк; Л. : Видання часопису «Березіль», 2006. – 416 с.

39. *Ткаченко Б. І.* Під чорним тавром. Документи, факти, спогади. Історична розвідка про геноцид в Україні, і зокрема на Сумщині в 1932–1933 роках, скріплена найвищим суддею – людською пам'яттю / Борис Іванович Ткаченко. – [2-е вид., доп.]. – Суми : Мрія – 1, 2008. – 784 с.

40. *Сотник О.* Геноцид української нації / Олександр Сотник. – Суми : МакДен, 2008. – 100 с.

41. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 4277, арк. 31.

42. *Хлюр Ю.* Голод 1932–1933 років на Роменщині за свідченнями очевидців / Юлія Хлюр // Етнічна історія народів Європи : Зб. наук. праць. – К. : УНІСЕРВ, 2010. Вип. 31. – С. 27.

43. 33-й голод: Народна книга – меморіал / [упоряд. Л. Коваленко, В. Маняк]. – К. : Рад. письменник, 1991. – 583 с.

Анна-Лена БУХАНАН (м. Берн, Швейцария)

УКРАИНСКИЙ ГОЛОДОМОР КАК ГЕНОЦИД ГЛАЗАМИ ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКОГО ИСТОРИКА

Во избежание недоразумений подчеркиваю, что автор этих строк по своему этническому происхождению не является ни украинцем, ни русским, ни представителем других народов Восточной Европы. Поэтому мое личное мнение лишено всякой этнической и политической предвзятости. Меня заинтересовал голодомор как украинский геноцид 1929–1933 годов, исключительно с гуманитарной и научной точек зрения. Я уже длительное время занимаюсь изучением истребления армянского народа, совершенного Османской империей в 1915 году, когда было уничтожено около полутора миллиона армян. Этот исторический факт не хочет признавать современное турецкое правительство по престижным соображениям, несмотря на то, что группа турецких писателей во главе с лауреатом Нобелевской премии Орханом Памуком (Orhan Pamuk) недавно выступила с заявлением, что Турции, хотя бы символически, уже все-таки пора повиниться перед армянским народом за кровавую трагедию, произошедшую в начале прошлого века, не дожидаясь столетней годовщины этого печального события. В ходе разговора с одним турецким историком, выступившим с докладом на эту тему у нас в Бернском университете, мне стало известно, что факт геноцида армянского народа отрицается и не признается турецкой стороной по причине отсутствия официальных документов, прямо подтверждающих истребление мирного армянского населения. Тем не менее дипломатические источники союзников Турции в Первой мировой войне, а именно Германии и Австро-Венгрии, весьма подробно и объективно описывают, как все происходило на самом деле.

Основная задача этого исследования – толкование научного понятия термина «геноцид» как преступления против человечества, поскольку традиционное юридическое определение геноцида до сих пор весьма противоречиво и, к сожалению, имеет явные изъяны. Как известно,

---

Рафаэль Лемкин (1900–1959) был первым западным исследователем, изучавшим в соответствии с Конвенцией ООН 1948 года человеческую трагедию, произошедшую в Украине в 1932–1933 годах и называемую теперь Голодомором. Он пришел к однозначному выводу, что Голодомор – это сознательно спланированное истребление украинского народа как этнической нации, то есть геноцид – преступление против человечества. «Это – ирония истории, – утверждал Р. Лемкин, – что восемь миллионов украинцев должны были умереть от голода вследствие геноцида, что цвет украинского народа должен был быть истреблен в Виннице, и бесчисленное количество украинских мужчин, женщин и детей должны были погибнуть в шахтах, чтобы мировое сознание было действительно потрясено». Р. Лемкин, юрист по специальности, создал новый международный термин «геноцид», который обозначает «преступление против человечества». Не случайно его пригласили участвовать в формировании концепции закона в проекте Конвенции ООН о запрещении массовых убийств людей, о предупреждении и наказании виновных в преступлениях, связанных с геноцидом (1948). По моему мнению, при более глубоком изучении проблематики геноцида, и прежде всего украинского Голодомора, необходимо принимать во внимание то обстоятельство, что в гуманитарных науках, в отличие от естественных, терминология отдельных понятий весьма неточна и довольно расплывчата. Например, ученые до сих пор спорят, что нужно понимать под такими названиями, как «культура», «цивилизация», «этнос», «раса», «интеллектуальность», «креативность». Последнее понятие в специальной литературе имеет более 500 определений. Не случайно, что при исследовании IQ психологи в течение ста лет так и не смогли договориться, что же значит понятие «интеллигентность». Этот ряд можно продолжать, однако не это является нашей целью. В этом отношении юриспруденция, в том числе и международное право, не является исключением. Представители этих дисциплин часто недостаточно знают и иногда неверно интерпретируют спорные исторические факты недалекого прошлого. В частности, сюда относится и весьма сложное понятие «геноцид», до сих пор вызывающее многочисленные дискуссии. Это важная междисциплинарная научная, юридическая и социально-психологическая проблема, о которой в настоящее время спорят ученые, политики, дипломаты, журналисты разных стран, прежде всего в Украине и России. Как ни странно, но

почему-то до сих пор нет единого мнения по вопросу, можно ли Голодомор 1932–1933 годов называть геноцидом, жертвами которого стали около 3,5–8 млн украинцев? Как известно из специальной литературы, часто даже сами историки, ведущие острые дискуссии, расходятся во мнениях по разным причинам, но, как кажется, главным образом – по идеологическим и терминологическим. Во избежание недоразумения напомним, что выражение «преступление против человечества» на юридическом языке международного права равнозначно термину «геноцид».

Надо отметить, что эти дискуссии о преступлении против человечества, то есть о геноциде, часто сводятся к демагогии, где проявляется скрытая, а иногда и весьма открытая политическая ангажированность или этническая предвзятость по престижным или другим соображениям. Чтобы избежать недоразумений в этом вопросе, обратим внимание на малоизвестную, но, тем не менее, весьма важную фактическую деталь международной дипломатии во время принятия в декабре 1948 года ООН Конвенции о геноциде как преступлении против человечества. Дело в том, что в подготовительном документе Конвенции ООН о геноциде подчеркивалось, что нельзя уничтожать людей в массовом порядке не только по этническим, национальным, расовым или религиозным признакам, но и социально-политическим. Однако Сталину, по вполне понятным причинам, не понравился последний пункт, и по его настоянию представитель СССР в ООН А. Вышинский внес предложение изъять из документа тезис о запрещении массовых убийств по социальным признакам. Великие западные державы – учредители ООН и союзники Сталина в войне против Германии и Японии – без колебаний уступили требованиям коммунистического диктатора, ведь и у них, в некотором роде, как говорится, было «рыльце в пушку». Это проливает свет на ключевую проблему, которая помогает очень многое объяснить, понять суть скользкого вопроса, имеющего не только узкое юридическое значение относительно научного определения геноцида как преступления против человечества.

Можно с грустью констатировать: те, кто в настоящее время с пеной у рта защищают весьма противоречивую, не совсем удачную формулировку Конвенции ООН о геноциде 1948 года и всячески отрицают Голодомор как геноцид украинского народа, собственно говоря, стоят на позорных позициях Сталина. Симптоматично, что эти сталинисты или

неосталинисты осознанно или просто по невежеству и сегодня популяризируют позицию вождя в вопросе геноцида. Весьма прискорбно, что спустя 60 лет после смерти Сталина его кровавая тень по-прежнему нависает над проблематикой геноцида как преступления против человечества и мешает подойти к решению этого исторического и гуманитарного вопроса с других, то есть объективных научных позиций. Это можно сказать и в отношении Совета Европы, когда в 2008 году при председательстве представителя Турции, не признающей вины перед армянским народом, обсуждалась проблема Голодомора, геноцида украинского народа.

К сожалению, в данном случае играли и продолжают играть свою отрицательную роль не только незнание международного права, но и антиукраинская коммунистическая пропаганда. Путаница в терминологии связана с тем, что во многих организациях, даже международных, где работают в основном юристы, а не ученые-историки, часто не понимают или делают вид, что не понимают, что новый юридический термин греческого происхождения «геноцид» – это синоним более понятного старого выражения «преступление против человечества». Необходимо принимать во внимание то, что термин «геноцид» появился сравнительно недавно, и до 1948 года специалисты из-за юридических причин явление массового убийства людей обычно называли «преступлением против человечества», а после этого времени – геноцидом. Иными словами, когда была принята Конвенция о предупреждении преступления геноцида и наказании за него, в этом международном законе «преступление против человечества» переименовали на новый, более краткий по форме специальный юридический термин – «геноцид». Именно поэтому из-за юридических правил Голодомор в Украине и был объявлен «преступлением против человечества». Журналисты, политики и ученые, которые в своих выступлениях и публикациях с явным удовлетворением, но совершенно без оснований, просто демагогически ссылаются на международные организации, которые якобы не признают украинский Голодомор геноцидом, сознательно вводят общественность в заблуждение и, мягко говоря, ведут себя не совсем корректно. Станным образом, но, очевидно, не случайно они почему-то всегда «забывают» указать на то, что выражения «геноцид» и «преступление против человечества» – юридические термины, которые, являясь синонимами, различаются исключительно хронологиче-

ски. Именно поэтому украинский Голодомор и был недавно объявлен «преступлением против человечества». Во избежание недоразумения еще раз подчеркнем, что выражение «преступление против человечества» на специальном юридическом языке равнозначно выражению «геноцид». Депутаты Совета Европы (за исключением четырех человек) проголосовали не за то, чтобы Голодомор 1930-х годов в Украине не считать геноцидом. Напротив, по их мнению украинский Голодомор – это несомненно массовое убийство, то есть «геноцид», или на более понятном языке, вернее по традиционной терминологии Лиги Наций, предшественника ООН, – «преступление против человечества». Выражение «преступление против человечества» указывает исключительно на хронологию. Ведь в 1932–1933 годах, когда Сталин осознанно массово истреблял украинский народ, еще не существовало международного термина «геноцид», который был включен в лексикон ООН только в 1948 году и с того времени употребляется именно как юридический синоним традиционного выражения «преступление против человечества».

Академическая дисциплина исследования геноцида слишком молода, чтобы иметь канон, по которому могла бы строиться научная парадигма. К сожалению, Конвенция о геноциде 1948 года была односторонним позорным дипломатическим компромиссным правовым документом, учитывающим пресловутые сталинские рекомендации. Иными словами: те, кто в настоящее время ссылаются на современное определение понятия геноцида как «преступления против человечества», представления не имеют о генезисе этого определения. Хотя, это не дипломатический, и тем более не исторический секрет, сталинское определение геноцида – так называемое «юридическое определение», – на которое так любят ссылаться некоторые политически ангажированные пропагандисты, – это результат хорошо продуманного коварного обмана массового убийцы, самого Сталина. К сожалению, некоторые недобросовестные исследователи, журналисты, дипломаты, политики со своей явной целенаправленной украинофобской пропагандой просто не знают или делают вид, что они якобы не имеют информации об этом позорном факте, который явно компрометирует тех, кто и теперь пытается применять сталинское определение. Не надо вводить в заблуждение прессу, общественность, друг друга и главным образом себя. Подытоживая вышесказанное, необходимо отметить,

---

что газета «Аргументы и факты» от 29.04.2010 года сознательно манипулируя терминологией, ввела в заблуждение своих читателей, сообщая, что будто бы ПАСЕ не признала Голодомор геноцидом украинского народа. Не следует забывать о русской поговорке: «На воре и шапка горит».

Таким образом, современная формулировка геноцида в Конвенции ООН не служит надежной основой для верного научного определения геноцида как «преступления против человечества» и совершенно не подходит в качестве исследовательского инструмента, хотя и используется именно для этой цели, так как имеет «международно-правовой авторитет». Однако по различным причинам ни одно из альтернативных определений геноцида в настоящее время не получило широкой поддержки. Ни одно из определений геноцида не стало общепринятым потому, что ученые сконцентрировали свое внимание на важности различных периодов и сочли целесообразным использовать несколько различных определений для того, чтобы интерпретировать события геноцида данного исторического периода. Исключение социальных и политических групп в качестве мишеней геноцида в юридическом определении подверглось критике со стороны многих западных ученых, главным образом историков и социологов. Международное определение геноцида в настоящее время или слишком ограничено, или двусмысленно, и поэтому оно в будущем должно несомненно более однозначно включать политические и социальные группы или любую группу, поскольку геноцид как «преступление против человечества» является одной из форм одностороннего массового убийства, с помощью которой государство намерено уничтожить группу, членство в которой определяет преступника. Например, почти полное истребление этнических элит или зажиточного крестьянства под эгидой «классовой борьбы» в СССР после 1917 года – это настоящий геноцид, преступление против человечества, что позорно и лицемерно отрицают теперь лишь духовные наследники идей большевизма-коммунизма. Не случайно известный большевистский идеолог Г. Зиновьев в одном из своих выступлений в 1918 году без всяких стеснений публично заявил: «для победы идей социализма нужно уничтожить 10 процентов населения (т. е. 10 млн человек), чтобы строить коммунизм с оставшимися 90 процентами». В странах Восточной и Центральной Европы, Прибалтики, оккупированных Красной Армией, в результате чисток

действительно было уничтожено и репрессировано около 10 процентов населения данных стран. С демагогической позиции Сталина это было просто «классовой борьбой», а с точки зрения этих народов, а также международного права – геноцидом: их сородичей убивали без причин. Расстрел польских офицеров в 1940 году, с точки зрения коммунистов и современных неосталинистов, – лишь «классовая борьба», а с точки зрения польского народа – этнический геноцид и военное преступление.

В то время, когда существуют различные определения термина, некоторые исследователи геноцида считают, что намерение уничтожить является призывом к действию, и все больше соглашаются с тем, что это только один из критериев определения физического уничтожения. Но известные зарубежные исследователи В. Харфф и Т. Гурр определяют геноцид как «поощрение и исполнение политики со стороны государства или его агентов, которые приводят к гибели значительной части группы, когда жертвы группы определяются, прежде всего, с точки зрения их общей характеристики».

Сталин как специалист по национальной политике прекрасно знал, что только украинцы по численности и культурному уровню смогут серьезно сопротивляться коммунизму вообще и коллективизации в частности. Поэтому не трудно предположить, почему Сталин концентрировал свое внимание именно на Украине, ведь украинский этнос был самым крупным национальным «меньшинством» на территории СССР после русских. По мнению ученых, для совершения геноцида должны существовать соответствующие исторические предпосылки. Прежде всего это национальная культура, которая не придает большого значения жизни человека. Об этом подробно писал в своей работе А. Солженицын, когда справедливо обвинял русскую православную церковь в том, что она до 1917 года не научила безграмотное русское крестьянство уважать по-христиански человеческую жизнь. Само по себе сталинское тоталитарное общество с его идеологией как раз и являлось подходящей и даже оптимальной исторической предпосылкой для совершения актов геноцида. Кроме того, представители доминирующего общества должны воспринимать своих потенциальных жертв как людей «вне закона», «антагонистов класса», «контрреволюционеров» и т. д. Однако для преступников, поставивших цель массового уничтожения людей, самих по себе этих условий недостаточно. Чтобы

осуществить геноцид (преступление против человечества), преступникам, порожденным новыми государствами или новыми режимами, пытающимися навязать соответствие новой идеологии и ее модели общества, нужны сильная централизованная власть, бюрократическая система и психологические кампании по дискредитации и дегуманизации своих жертв.

Главным признаком коммунизма является тотальная манипуляция толпой. Советское коммунистическое государство было основано на превращении всех народов в людей без религии, национальной культуры и собственной этнической элиты. Оно стремилось поставить их в безоговорочное подчинение вождю и использовать в борьбе против искусственно выбранного внутреннего врага. Структура нормального общества разделена между собой множеством культурных и других «тормозных механизмов и перегородок». Тоталитарное общество СССР характеризовалось тем, что все эти перегородки уничтожались партией нового типа и объединялись лишь одним «харизматическим» лидером – сначала Лениным, а позднее пришедшим ему на смену верноподданым учеником Сталиным.

Помимо украинофобии нужно обратить внимание и на другие факторы, касающиеся личности Сталина. Недавно удалось обнаружить причины проблем его психики, частично объясняющие его странное поведение как единоличного руководителя Советского Союза, в том числе и в отношении к Голодомору в Украине. Дело в том, что до сих пор не было известно, что асимметрия мозга Сталина имела весьма специфическую структуру, а именно: левое полушарие, где располагаются центры рациональности и речи, находилось слишком далеко от правого полушария, в котором локализируются эмоциональность, креативность, интуиция. Иными словами, он не был творческой личностью, но крайне рациональным и жестоким человеком. Наиболее ярко эту жестокую холодную рациональность характеризуют его собственные слова: «Есть человек – есть проблема, нет человека – нет проблемы». Своеобразные психопатические наклонности Сталина подтверждает и его дочь Светлана в книге «Пятьдесят писем к другу». В частности, она пишет, что ее отец, когда сердился, только делал вид, что сердится. А как известно из психиатрии, такое поведение характерно для хладнокровных умных психопатов-убийц. У нормальных людей эмоциональные и рациональные черты гармонически со-

четаются. (Мы знаем, что рациональность Просвещения и кровавой Французской буржуазной революции были предтечей идеологии большевистского тоталитаризма и массовых убийств.) Это, без сомнения, рациональный подход, характерный для психопатов, а не параноиков, каковым ошибочно считал Сталина Н. Хрущев, лишь частично разоблачивший его в 1956 году на XX съезде КПСС. В своей осторожной критике кровавого диктатора он, к сожалению, избегал говорить о жертвах советской коллективизации вообще и украинского Голодомора в частности. Хотя число последних по официальным данным было намного больше всех жертв коммунизма в СССР вместе взятых. По моему мнению, совершенно ошибочно считать, что Большой террор начался в 1937 году, когда, согласно современным статистическим данным, по политическим причинам было расстреляно около 800 тыс. человек. Число жертв украинского Голодомора значительно превосходит эту цифру. Даже по мнению предвзятых русских историков, в том числе В. Кондрашина, число погибших во время голода украинцев составляет как минимум 3 млн 500 тыс. человек. Надо особо подчеркнуть, что Большой террор Сталина – это не 1937 год, как обычно считают даже антисталинисты, а именно 1932–1933 годы – время Голодомора в Украине. Террор 1937 года осуществлялся уже по модели украинского Голодомора 1932–1933 годов. Ликвидируя старую ленинскую гвардию большевиков, которые по своему этническому происхождению в основном были евреями, Сталин, чтобы скрыть антисемитский характер происходящих событий, в массовом порядке стал подвергать преследованиям всех подряд. Как во время украинского Голодомора, так и во время террора 1937 года Сталин пытался замаскировать то, что события носят явный этнический характер. И как ни странно, ему это удалось. Западные кремленологи, и тем более не специалисты в этой области, часто списывают действия вождя на ненормальность его натуры. Однако это не совсем так. Поступки коммунистического диктатора, конечно, носят весьма отрицательный, несомненно преступный, но тем не менее политически рациональный характер: он, к сожалению, очень умело играл этническими картами. Кажется, в этнической подоплеке событий 1937 года хорошо разобрались Л. Берия, Г. Маленков и Н. Хрущев. Именно поэтому свое частичное «разоблачение» Сталина на XX съезде КПСС последний начал с реабилитации репрессированных в 1937 году, среди которых было немало евреев, и

тем самым выставил себя перед Западом в положительном свете. Но при этом он ни словом не обмолвился о многомиллионных жертвах сильного голода, созданного намеренными действиями советского тоталитарного режима, несмотря на то, что Сталин во время Голодомора убил больше украинцев, чем Красная Армия уничтожила немецких солдат на Восточном фронте во время Второй мировой войны. Эти данные довольно точные: 2,1–2,6 млн, максимум 2,9 млн фашистских воинов. Не случайно в связи с этим в документе ПАСЕ объективно указывается, что в СССР Украина пострадала в наибольшей степени в 1932–1933 годах.

Хочу обратить внимание на следующую проблему в определении геноцида как преступления против человечества, а именно на формальное противопоставление социального и этнического явлений, что само по себе совершенно неправильно. Это непростительная методологическая ошибка. Ведь любой человек, независимо от его социальной принадлежности, одновременно всегда является членом определенной этнической общности. Таким образом, мнение тех, кто при обсуждении Голодомора традиционно сосредотачивается исключительно на социальных факторах, в корне неверно. Лауреат Нобелевской премии А. Солженицын совершенно справедливо подчеркивал, что истребление большевиками русской элиты, в том числе и этнической интеллигенции, под демагогическим лозунгом «классовой борьбы» является, без сомнения, геноцидом русского народа.

Ссылка на то, что Голодомор в Украине не является геноцидом, поскольку в то же самое время массовая гибель от голода происходила и в России, и в Казахстане, не состоятельна. Канадский исследователь К. Сербин совершенно правильно утверждает, что в СССР, до смерти Сталина в 1953 году, одновременно наблюдалось несколько геноцидов. Развал Советского Союза и провал коммунизма произошли из-за того, что их фундамент зиждился на крови миллионов невинных жертв. Является геноцидом и искусственно вызванный голод среди украинского крестьянства, аналогичный голоду, произошедшему в 1848–1849 годах в Великобритании среди ирландского крестьянства.

В этой связи важно не забывать, что «определение» геноцида, данное ООН в 1948 году, декларативно признает четыре категории жертв геноцида: национальную, этническую, религиозную и расовую. Однако необходимо определить с точки зрения теории этноса, юриспру-

денции или юридической практики, что массовое истребление (~геноцид) коммунистическим правительством СССР и партией большевиков украинских крестьян во время сплошной коллективизации – это, с одной стороны, уничтожение их как украинцев (то есть этническая или национальная категория), а, с другой стороны, – как крестьян (социальная категория). Как свидетельствуют события, произошедшие в Камбодже в середине 1970-х годов, массовое убийство членов общества на основе их профессиональной деятельности однозначно является геноцидом, то есть преступлением против человечества, даже тогда, когда палачи принадлежат к той же этнической общности. Коммунист Пол Пот ликвидировал не только «господствующий класс», но и интеллигенцию, и все городское население страны.

Неосталинисты и украинофобы по политическим, этническим и другим причинам демагогически и явно методологически исходят из того ложного предположения, чтобы обелить и «объяснить» преступления Сталина, что миллионы украинских крестьян истреблялись по его приказу исключительно как социальная группа, поэтому якобы не подпадают под действие Конвенции ООН о геноциде. До сих пор не совсем понятно, почему специальное истребление нескольких миллионов этнических украинцев, уничтоженных будто бы по социальным или политическим мотивам, нельзя называть геноцидом, хотя они являлись непосредственными членами украинской этнической общности. Ведь это однозначно провокативная и несправедливая дискриминация всего украинского народа. Возникает странная ситуация: если холокост (shohah) еврейского народа является геноцидом, чего никто не отрицает, и вместе с тем преступлением против человечества, то почему Голодомор в Украине, признанный Европейским Советом преступлением против человечества, нельзя назвать геноцидом, ведь эти два термина полностью эквивалентны в юридическом отношении?

Разве есть место спорам о тонкостях терминологии, когда речь идет о больших страданиях и гибели миллионов людей, их ужасной смерти из-за искусственно созданного голода? Многие почему-то даже в настоящее время не хотят понять, и тем более признать, что убийство по классовым признакам в целях социальной профилактики данного народа или нации – это одновременно и геноцид (= преступление против человечества). Как известно, любая этническая, национальная, даже расовая группа является социумом. Еще до Второй мировой вой-

---

ны Р. Лемкин решительно высказал мнение, что геноцид включает умышленное уничтожение политических и социальных групп. Очень важно подчеркнуть, что в тщательном анализе Голодомора, то есть геноцида украинского этноса, Р. Лемкин избежал типичной ошибки многих современных «исследователей», в том числе юристов, политиков и журналистов, делающих непростительный ошибочный упор, с точки зрения методологии, на якобы однозначно социальный характер Голодомора в Украине и тем самым оправдывая убийц – большевиков, специально истребивших миллионы этнических украинцев¹. Но ведь крестьянство – это не только социальное понятие, но одновременно и этническое. Автор определения геноцида, таким образом, фактически опроверг ошибочный тезис (впоследствии названный «социальной интерпретацией» украинского геноцида), связывавший уничтожение украинского крестьянства исключительно со «сплошной коллективизацией». Ведь когда начинался Голодомор в Украине, уже закончилась «классовая борьба» – ликвидация кулачества как класса. Р. Лемкин в свое время правильно доказал, что украинский геноцид – это тщательно разработанный план коммунистической партии и лично ее руководителя Иосифа Сталина, являвшегося, к сожалению, специалистом по национальному вопросу. Р. Лемкин реконструировал процесс, ведущий к геноциду украинского народа как этнической нации, который состоит из четырех этапов: 1) постепенное истребление украинской этнической элиты, 2) ликвидация украинской национальной церкви, 3) значительное сокращение численности украинского народа, главным образом через искусственно вызванный Голодомор, то есть прямое физическое уничтожение многомиллионного украинского крестьянства, 4) искусственное и насильственное смешивание украинского этноса с другими народами путем переселения, называемое в настоящее время этнической чисткой. Очевидно, что все четыре этапа Голодомора (то есть геноцида украинского этноса, самого многочисленного народа в СССР после русских) были настоящей военной операцией. Однако в войне с мужиками ради успеха задуманного предприятия была вооружена только одна сторона, и жертвы, как и следовало ожидать, пали почти исключительно с другой. Далее необходимо подчеркнуть, что термин «украинский крестьянин» не является исключительно социальным понятием, объединяющим людей одной профессии. Конкретно крестьянство всегда воспринимается как часть данного этноса

(например: украинский, русский, казахский, афганский или чеченский крестьянин). Главные жертвы украинского геноцида – голодающие украинские крестьяне представляли собой ядро этнонационального организма, составляющее основу культуры своей нации. Этот анализ четырех направлений частичного уничтожения этноса украинцев как нации был основным вкладом Р. Лемкина в исследование геноцида. Число жертв в происходившей тогда битве Сталина с крестьянами в СССР превосходило общее число всех жертв Первой мировой войны во всех странах.

На колоссальную масштабность Голодомора, то есть геноцида украинского народа, указывает и то, что украинцев не отправляли в Сибирь, поскольку жертв и так было очень много. Лагеря смерти большевики специально устроили в самой Украине, с той разницей, что в сибирских и других концентрационных лагерях на севере Советского Союза заключенных («врагов народа») все-таки худо-бедно, но регулярно кормили. Трагический, но многозначительный исторический факт: накануне и во время Голодомора отрядами ОГПУ было специально истреблено больше миллиона собак и кошек. На это важное обстоятельство обратила внимание известный украинский историк В. Борисенко в книге «Свеча памяти» (К., 2007).

В числе жертв оказались дети, женщины и старики. Первыми умирали от голода мужчины, потом дети, за ними женщины.

Что касается вопроса о «намерениях», второго «важнейшего» элемента современного определения геноцида, этот вопрос хорошо проиллюстрирован в недавно опубликованных советских документах. В данном случае ключевое слово: «намерение». Видимо, многие не знают, что Р. Лемкин был адвокатом и термин «намерение», попавший в его определение геноцида, напрямую заимствован им из Гражданского уголовного кодекса. При обвинении в убийстве человека в доказательствах перед Гражданским судом необходимо точно определить в том числе и «намерение»². Главным образом потому, что во время уголовного следствия надо юридически строго различать мотив «преднамеренного убийства» от мотива «случайного убийства», то есть непреднамеренного. Выяснить проблему «намерения» необходимо, поскольку от этого зависит степень наказания виновного человека по УК. Все-таки в этом случае Р. Лемкин, видимо, ошибался. Возникает вопрос: можно ли вообще назвать случайным (непреднамеренным)

убийство 1 млн, 3–7 млн или 10 млн человек? Совершенно очевидно, что при изучении и выяснении геноцида «факт намерения» абсолютно излишен. Однако об этом любят спорить только те, у кого по каким-то причинам или совесть не чиста, или они сами либо их предки принимали непосредственное участие в совершении геноцида, не говоря о прямых апологетах Сталина. Как известно, Р. Лемкин собирался издать после 1945 года трехтомник «История геноцида». В машинописных рукописях этого большого труда перечислены случаи актов геноцида от античности до наших дней. Но, как ни странно, к сожалению, не упоминается как раз украинский Голодомор 1932–1933 годов, совершенный под руководством Сталина. Хотя именно этот геноцид Р. Лемкин тщательно изучал перед войной. Чем объяснить неожиданное исчезновение украинского геноцида из рукописи Р. Лемкина? Эта загадка, без сомнения, должна быть разгадана в будущем.

***

Бесспорно, в 1932–1933 годах произошел страшный холокост украинского народа. И это трагический исторический факт. В результате искусственно развязанного большевиками голода под руководством Сталина и его соратников в этот период в Украине погибла страшной смертью значительная часть украинского населения. Жертвы Голодомора 1932–1933 годов исчисляются миллионами. Совершенно не важно, кем были по профессии миллионы невинных жертв украинского геноцида, более важно, что украинские дети, мужчины, женщины были убиты большевиками без разбора «с воспитательной целью». Все они стали прямым человеческим жертвоприношением советскому коммунистическому строю – чуме XX века, совершившему геноцид, то есть преступление против человечества и человечности. Нельзя согласиться с кощунственным утверждением, что около 4 млн или 7 млн смертей в Украине – это якобы «побочный эффект» реализации плана по переводу страны на новую систему «хозяйствования» – индустриализацию. Не будем забывать, что несмотря на демагогические заявления коммунистов о модернизации общества, Советский Союз всегда и во всем был страной вечного дефицита, за исключением человеческих жизней. Сравнительно хорошо жил лишь господствующий класс «бесклассового» общества – номенклатура – со своими закрытыми магазинами, мастерскими, ателье, поликлиниками. Сталин никогда не счи-

тался с хозяйственными потерями и затратами, а тем более с человеческими страданиями и людскими жизнями. Чем более развито было в регионе сельское хозяйство, тем круче были предпринятые меры против населения. Потому и голод был повальным в наиболее хлебных регионах. Собственно Украина пострадала в том числе и потому, что была главной житницей Советского Союза. Что это обозначает для украинской нации в этническом плане? С большой болью в нашем сердце еще раз повторяем: Сталин как специалист по национальному вопросу никогда не забывал об этническом, а также демографическом аспектах в многонациональном СССР. Он давно осознал, что в Советском Союзе украинцы – самая большая по численности национальность после русских, и решил на всякий случай сознательно снизить их численность, то есть этнический потенциал, во время сплошной коллективизации и последующего Голодомора. Иными словами, Сталин одновременно решил несколько проблем в хозяйственной, национальной и политической сферах. Об этом нельзя забывать при изучении коллективизации и личности Сталина или истории коммунизма. Голодомор в Украине – это сознательно спланированное «преступление против человечества и человечности», не имеющее срока давности, и с 1948 года после создания ООН подпадает под короткий, но содержательный юридический термин «геноцид». Отрицание факта геноцида украинского народа практически равнозначно поощрению преступления, его оправданию и должно квалифицироваться как пособничество или даже духовное соучастие.

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Р. Конквест был прав, акцентируя, что когда власти не дают информации, не позволяют вести исследование и не допускают к архивам, то сложно определить точные потери от голода. Осторожное сопоставление всех возможных подсчетов показывает, что наиболее близка к действительности оценка смертей от голода и вызванных им болезней в 5–6 млн человек, из которых более 3 млн приходилось на Украину; тяжело пострадали также Казахстан, Северный Кавказ и Средняя Волга. Даже по официальным данным украинское население между 1926 и 1939 годами уменьшилось с 31 млн до 28 млн человек. По данным, которые ОГПУ посылало Сталину, только от голода умерло 3,3–3,5 млн человек. Еще более высокие цифры были даны одному американскому коммунисту Н. Скрыпником и В. Балицким. Во избежание недоразумения необходимо отметить, что украинцы

всегда питались лучше других народов в СССР, и даже в Западной Европе, из-за эколого-географических условий. а также по культурным причинам. Вследствие этого многомиллионное сплоченное украинское крестьянство могло оказать физическое и духовно более сильное, отчаянное сопротивление наступающему коммунизму и сплошной коллективизации, чем другие этносы СССР, включая русских и кочевников-скотоводов казахов, большая часть которых успела перекочевать в Китай, где в 1931–1933 годах граница не была закрыта. Поэтому Сталин свое особое внимание сконцентрировал именно на Украине, так как потенциально больше всего боялся сопротивления украинцев и поэтому заранее выработал и без колебания принимал специальные превентивные меры.

² Как известно, президент США Гарри Трумэн в своем приказе об атомной бомбардировке Хиросимы и Нагасаки конкретно ничего не говорил об истреблении японского народа. Тем не менее, ряд американских генералов считает свершившийся факт военным преступлением против человечества, иначе говоря геноцидом, поскольку бомбы были сброшены на ни в чем не повинное мирное японское население. Также не надо искать и письменных приказов Гитлера, чтобы объявить Холокост геноцидом еврейского народа. То же самое можно сказать и о красных кхмерах в Камбодже, совершивших преступление против собственного народа и истребивших полтора миллиона человек именно по социальным признакам.

ВЕЛИКИЙ ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ ЯК ГЕНОЦИД УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Як відомо, Великий Голодомор 1932–1933 років в Україні визнаний на державному рівні як геноцид українського народу. У статті 1 Закону України від 28 листопада 2006 року «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» зазначено: «Голодомор 1932–1933 років в Україні є геноцидом Українського народу» [26]. Раніше у Зверненні до Українського народу учасників спеціального засідання Верховної Ради України щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років (15 травня 2003 р.) підкреслено, «що кваліфікація цієї Катастрофи української нації як геноциду має принципове значення для стабілізації суспільно-політичних відносин в Україні, є важливим чинником відновлення історичної справедливості, морального зцілення кількох поколінь від страшного соціального стресу, незаперечним доказом незворотності процесів демократизації суспільства, суворим застереженням спробам встановити в Україні нову диктатуру, нехтувати найголовнішим правом людини – правом на життя» [25]. Слід наголосити, що це Звернення схвалене Постановою Верховної Ради України № 789-IV [25].

Аналогічно оцінили ці трагічні події на наших землях інші країни (Австралія, Аргентина, Грузія, Естонія, Італія, Канада, Литва, Польща, США, Угорщина, а спільну заяву з нагоди 70-х роковин Голодомору – Великого голоду 1932–1933 років в Україні як офіційний документ 58-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН разом з Україною підписали делегації Аргентини, Азербайджану, Бангладеш, Білорусі, Беніну, Боснії і Герцеговини, Гватемали, Грузії, Єгипту, Ірану, Казахстану, Канади, Катару, Киргизії, Кувейту, Македонії, Монголії, Науру, Непалу, ОАЕ, Пакистану, Перу, ПАР, Кореї, Молдови, Російської Федерації, Саудівської Аравії, Сирії, США, Судану, Таджикистану, Туркменістану, Тимору-Лешті, Узбекистану, Ямайки і ще підтримали делегації Австралії, Ізраїлю, Сербії і Чорногорії та 25 держав – членів Європейського Союзу [26].

Нині західні вчені не сумніваються, що трагічні події в українському селі 1932–1933 років були геноцидом. Французький учений Ален

Безансон пише однозначно: «Саме ретельна організація екзекуції надала українському голодному терору характер геноциду – другого в нашому [XX. – О. Г.] столітті після вірменського; третім став геноцид єврейський» [3, с. 122]. Далі А. Безансон розкриває механізм голодомору в українському селі: «У сільській місцевості з'явилися сторожові вишки з охоронцями. Майже третину колгоспного начальства заарештували. Їх заступили надіслані з міст бригади активістів – напівбандитів, які збирали зерно, обдираючи селян, як липку. Довкола міст виставили військові кордони, аби голодні селяни не могли втекти сюди. Їхати залізницею їм не дозволялося» [3, с. 122].

Треба наголосити, що в законодавстві «публічне заперечення Голодомору 1932–1933 років визнається наругою над пам'яттю мільйонів жертв Голодомору, приниженням гідності українського народу і є протиправним», а також передбачено, що «держава забезпечує умови для проведення досліджень та здійснення заходів з увічнення пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні на основі відповідної загальнодержавної програми, кошти на виконання якої щорічно передбачаються в Державному бюджеті України» [26].

Здавалося, що іншої думки бути не може. Проте нинішній державний очільник свою діяльність на міжнародній арені розпочав з того, що заперечив перед світовим співтовариством оцінку Великого Голодомору 1932–1933 років в Україні як геноциду українського народу. Факт безпрецедентний, адже оцінку законодавчого органу держави заперечив гарант чинної Конституції. Через рік він заявив, що від тогочасного голоду постраждали всі народи Радянського Союзу.

Якщо підійти формально, то справді доведеться визнати, що голодомор лютував не лише в Україні, а й у Росії. Однак прискіпливий підхід дає змогу дійти висновку, що в РРФСР від голодомору постраждала людність на етнічних українських землях, які були відірвані від Української РСР. Мета очевидна: різко зменшити частку українців на наших етнічних землях, які більшовицьке керівництво приєднало без жодних на те підстав до сусідньої республіки.

Слід зазначити, що в листі на ім'я М. Грушевського, який перебував у Москві, науковці Всеукраїнської академії наук чітко характеризували суть голоду в Україні: «Про політичне становище сказати, що в Україні панує справжній голод, вимирають цілі села й повіти, особливо підкреслити страхітливу смертність серед дітей. Пояснити це як політику,

спрямовану на те, щоб остаточно зламати українську націю, як єдину національну силу, здатну на серйозний опір. Одні вимруть, інші розсіються по безкінечних просторах Росії» [17, с. 284].

Аналогічно оцінював голод в українських селах японський консул Б. Танака. Дипломат, за донесенням секретного співробітника ДПУ, «вражений тим, що українські селяни порівняно із селянами інших радянських республік справляють жалюгідне враження своїм одертим одягом, худорлявістю й проханнями милостині. Навіть на великих станціях українські селяни, їх жінки та діти просять хліба» [7, с. 281].

До однозначного висновку про московсько-більшовицький геноцид українського народу спонукає повідомлення німецького генерального консула в м. Харкові. Він повідомляє про катастрофу голоду в Україні, бо в українських селах померло від голоду 80 відсотків населення, про випадки людоїдства, про відсутність хліба в сільських родинах, і водночас зазначає, що селяни в німецьких колоніях на півдні України отримували матеріальну допомогу з-за кордону і мали змогу мігрувати до Німеччини, тому серед них смертність не перевищувала 10 відсотків [18, с. 295].

Про Великий Голодомор 1932–1933 років як геноцид українського народу писав ще 1963 року в діаспорі історик українського права Василь Гришко, характеризуючи його як «штучний голод», «народовбивчий замір», уживаючи термін «народовбивство» як синонім поняття «геноцид» [5, с. 16]. Учений зауважив: «...Постишев у ролі намісника Москви в Україні з'явився в січні 1933 року, коли вже лютував штучний голод, однак він був справжнім “начальником голоду” і фізичним уособленням антиукраїнської суті цього московського злочину. Справа в тому, що готувати голод Кремль міг і за допомогою українських комуністів, засліплених вірою в доктрину “класової боротьби” й “інтернаціоналізму”, але довершити свій народовбивчий замір він міг тільки неукраїнськими руками. Навіть українські комуністи, за планом Москви, призначалися на знищення, якщо вони були ще українцями» [5, с. 17]. На підтвердження такого висновку доцільно згадати трагедію Миколи Скрипника і Миколи Хвильового, які наклали на себе руки.

Посилаючи Павла Постишева в Україну, Сталін глумливо наставляв: «Ти, Пашо, призначений нами туди в ролі ГЛАВГОЛА [головнокомандувача голоду. – *О. Г.*] і цією зброєю зробиш більше, ніж Семен [Будьонний. – *О. Г.*] кількома кінними арміями. Стасік [Косіор. – *О. Г.*]

трохи розгубився, а в тебе рука залізна, на тих слизняків [Чубаря, Петровського. – *О. Г.*] не звертай уваги» [12, с. 327]. Немає сумніву, що «точні цифри втрат від голоду ніколи не будуть відомі», бо частина мешканців, яким вдалося виїхати із сіл, охоплених голодом, не змогла врятуватися від смерті [12, с. 327]. Науковці дійшли висновку, що жертви голодомору становлять 9 млн. осіб; зрештою, перепис населення в січні 1937 року зафіксував зменшення людності в республіці на 15 млн людей, через що учасники перепису були репресовані [12, с. 327]. Однак треба зважати, що в спорожнілі після голодомору українські села перевозили селян з Росії та Білорусі, що засвідчують архівні матеріали.

Тодішню трагедію української людності історик Віктор Король пояснює однозначно: «Попри голодомор експорт зерна [з України. – *О. Г.*] зростав. Хоча кількох мільйонів тонн, вивезених за кордон, було б достатньо, щоб врятувати мільйони людських життів, зерно лежало в портах, бо не вистачало приміщень для його зберігання і кораблів для експорту *за демпінговими цінами* [тут і далі курсив наш. – *О. Г.*]. Такими виявилися наслідки економічного невігластва та злочинного ставлення керівництва держави до долі мільйонів людей. *Це був геноцид проти українського народу*» [12, с. 327].

Така суть Голодомору була очевидною з його початку. Український революційний комітет у зверненні «До українських селян» запитував: «Чи розкусили ви нарешті свого найлютішого ворога – червону московську владу? Чи зрозуміли ви, який хижий та хитрий звір в овечій шкурі забрався до нас на Україну? Чи бачите вже ви, що большевики прямують до того, щоб відібрати від вас не тільки ту казюну та поміщицьку землю, що її вам наділила 1917 року наша законна влада – Уряд Української Народної Республіки, – а й зазіхають на ту землю, що була ваша з діда-прадіда? Чи не ясно ще вам, що Москва червона хоче повернути всіх селян наших на кріпаків і згноїти їх на панщині по світських економіях» [8, с. 562]. У зверненні зазначалося, що голодна смерть може забрати понад десять мільйонів людей, а водночас викривалися підступи окупаційної влади, яка розглядає «колхози» як тимчасові формування, бо прагне заводити «совхози», тобто «зернові фабрики».

Про трактування голодомору як геноциду українського народу засвідчують такі слова зазначеного документа: «Народ з голоду плохий

стає, слухняніший, як та сіра скотина. А їм [раніше вказувалося: москалям. – *О. Г.*] тільки того й треба, бо ж хоч би й всі хахли вимерли, так в Москві ребят много, і коло трактора кожен Ванюха раду собі дасть. А поки всі хахли не вимерли, комуністи щовесни в оранку та у сівбу їм і попускають, а з жнив і починають підкручувати» [8, с. 563]. Антиукраїнська спрямованість цілком очевидна, а ворогами українців названі етнічні росіяни («москалі») і комуністи без уточнення етнічної належності. До речі, Й. Сталін у промові «Про роботу на селі» на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) 11 січня 1933 року відповідальність за хлібозаготівлі повністю перекладав на комуністів [4, с. 595–596]. Звісно, що в таких умовах комуністи мусили докладати всіх зусиль, щоб діяти відповідно до настанов партійного вождя.

Уже на початку лютого 1933 року ЦК КП(б)У у своїй постанові зафіксував «випадки голодування у селах і невеликих містах республіки», «звернувши про цьому особливу увагу на перевірку того, чи нема в тому або іншому випадку симуляції чи провокації» [20, с. 667]. Цікаво те, що йдеться лише про села й невеликі міста, тобто населені пункти, людність яких традиційно була етнічно українською. Водночас впадає у вічі підміна понять. Якщо в назві постанови випадки голодування стосуються сіл і міст, то вже в її перших рядках йдеться про «випадки голодування в окремих малих містах і окремих сім'ях колгоспників» [20, с. 667].

У ті самі дні ДПУ УСРР посилює агентурно-оперативну роботу в республіці «в зв'язку з необхідністю остаточної ліквідації контрреволюційного повстанського підпілля до початку сівби, вчасного вилучування і ліквідації інших можливих нових контрреволюційних формувань і завдання вчасного рішучого удару організаторам зриву заходів до сівби» [16, с. 673].

Зазвичай більшовицьке керівництво намагалося нейтралізувати вплив жахливого становища селянства на наших землях. В українському селі лютував голод, доходило до канібалізму, а компартійний лідер на Першому з'їзді колгоспників-ударників хвалився успіхами: «Ми добились того, що, увійшовши в колгоспи і користуючись там кращою землею і кращими знаряддями виробництва, мільйонні маси бідняків піднялись до рівня середняків. Ми добились того, що мільйонні маси бідняків, які жили раніше впроголодь, стали тепер у колгоспах середняками, стали людьми забезпеченими» [3, с. 693–694]. Майже одно-

часно з цією промовою кремлівського диктатора ЦК КП(б)У дає довідку «про факти голодування та смертності населення в окремих районах УСРР», у якій перекидає причини голоду, перекидаючи вину на самих колгоспників, які начебто несумлінно працюють у колгоспах [6, с. 700–704]. Показовими є відомості Київського обласного відділу ДПУ УСРР про голод на початку 1933 року. Вражає, що тоді на Київщині голодувало 112 199 дітей, а ще 93 936 дорослих людей, виявлено 15 628 хворих, 47 392 опухлих, 12 801 померлий і, що особливо вражає, 72 випадки людодіства і 65 випадків труподіства [22, с. 712–713].

Отже, цілком очевидно, що, по-перше, заперечення Великого Голодомору 1932–33 років як геноциду українського народу не відповідає тодішнім суспільним реаліям, по-друге, воно суперечить чинному законодавству, хоч і вийшло від гаранта Конституції, по-третє, немає сумніву, що таке заперечення слід оцінити як зневажливе ставлення до страждань титульної нації, по-четверте, такий підхід не лише антизаконний, а й політично спекулятивний і аморальний. Слід нагадати, що в радянській науковій літературі геноцид визначали як «дії, що мають на меті знищити цілком або частково яку-небудь національну, етнічну, расову або релігійну групу; один із найтяжчих злочинів проти людства» [24, т. 1, с. 386].

Суть Великого Голодомору 1932–1933 років як геноциду українського народу підтверджують різні матеріали того часу як внутрішні, так і зарубіжні. Французька газета «Фігаро» 16 жовтня 1933 року опублікувала матеріал під назвою «Голод в Україні», у якому було наголошено, що «український народ дуже відрізняється від російського народу і мовою, і традиціями, і ментальністю» і «протягом усієї своєї історії український селянин був набагато цивілізованіший і розвинутіший, ніж російський мужик», з чим не міг змиритися московсько-більшовицький терористичний режим. (Публікація у французькій газеті «Фігаро» «Голод в Україні») [21, с. 960]. Британський дипломат Т. А. Шоун зазначив антиукраїнський характер голоду, бо «голод зосереджено в українських областях, де найбільше вирощується пшениці, тоді як у Московщині [Росії. – *О. Г.*], за багатьма свідченнями, голоду нема, а спостерігається нестача харчів» [14, с. 943]. До речі, цей дипломат вказав, що на Північному Кавказі голод охопив переважно українське населення [14, с. 941]. Англійський журналіст М. Маггерідж писав, що червоноармійці й чекісти пройшли по Україні й Північному

Кавказу «як сарана, забираючи все їстівне. Вони розстрілювали й депортували тисячі селян, іноді цілі села. Вони обернули найродючішу в світі землю на сумну пустелю» [23, с. 868].

Ще одним доказом Великого Голодомору як геноциду українців є те, що попри жахливий голодомор нашої людності план заготівель від республіки вже в листопаді 1933 року було виконано на 220 відсотків порівняно з попереднім роком [2, с. 979]. Таке повідомлення хронологічно збігається з партійною постановою про переселення в опустілі від голоду українські села колгоспників з Росії та Білорусії [19, с. 961–963].

Після приходу до державного керівництва президента від Партії регіонів в Україні без скасування чинних законодавчих актів про більшовицькі голодомори на наших землях згадки про них вилучені з історії, а зі шкільної програми з української літератури викинули повісті «Марія» Уласа Самчука і «Жовтий князь» Василя Барки, в яких показано голодомор як геноцид українського народу. Доречно нагадати, що в словниках української мови, які вийшли за тоталітарного часу, слово «голодомор» відсутнє.

19 серпня 2013 року опубліковано Указ Президента України № 430/2013 «Про заходи у зв'язку з 80-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні». У ньому передбачено провести 23 листопада 2013 року – у День пам'яті жертв голодоморів жалобні заходи в місті Києві, зокрема на території Національного музею «Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні», а також в інших населених пунктах України за участю представників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадськості, а також організувати виставки архівних документів, фотоматеріалів, творів мистецтва та літератури. Позитивним слід визнати й те, що указ передбачає дослідження теми голодоморів першої половини ХХ ст. в Україні. Отже, йдеться про голодомор 1921–1922 років, голодомор 1932–1933 років і голодомор 1946–1947 років в Україні.

Проте в згаданому нормативному документі немає трактування голодоморів як актів геноциду більшовицького режиму, а це вже, безумовно, крок назад порівняно із згаданими нормативними актами 2003 року і 2006 року. Крім цього, в ньому не вживається прийняте в науковій літературі поняття «Великий Голодомор 1932–1933 років в Україні», що завуальовує масштаби трагедії нашого народу. Нарешті,

---

після цього указу шкільні програми не зазнали жодних змін, хоч без цього не може бути мови про усвідомлення цієї трагедії як національної катастрофи.

Досить дивно звучить такий пункт: «ужити в установленому порядку заходів щодо прискорення спорудження в місті Вашингтоні (Сполучені Штати Америки) пам'ятника жертвам Голодомору 1932–1933 років». Не зрозуміло, чому державне керівництво залишило поза увагою причетність до голодоморів в Україні Росію, яка проголосила себе в односторонньому порядку спадкоємицею СРСР, а отже, на неї переходять не лише права, а й відповідальність за злочини більшовицького тоталітарного режиму.

Доцільно наголосити, що трагедію українського народу, його знищення голодною смертю немає підстав вважати випадковістю. Як уже зазначалося, перший голодомор більшовики організували в 1921–1922 роках. Хоч тоді Українська СРР начебто існувала як самостійна держава, насправді вона була повністю залежна від Москви, оскільки саме в цій столиці перебувало компартійне керівництво, влада якого не знала жодних правових обмежень, на чому постійно наголошував В. Ленін. Про цей перший голодомор писали західні журналісти і політичні діячі. Норвезький політик В. Квіслінг у бюлетені Міжнародного комітету допомоги Росії надрукував свої свідчення під назвою «Харків, 22 березня 1922 р.», в яких наголошував: «Їдучи в Україну, я поцікавився в Москві даними про становище там від добре поінформованих осіб. Вони сказали мені, що становище в Україні дуже погане, голодує близько півмільйона людей. Насправді кількість голодуючих в Україні у 6 з чимось разів більша» [9, с. 142]. Згодом він зазначив, що в українському Причорномор'ї тоді голодувало 4–5 млн осіб, а до жнив мало збільшитися приблизно до 6–7 млн людей [9, с. 142]. До речі, дитяча смертність становила 50 відсотків [9, с. 152]. Відомий дослідник Арктики Ф. Нансен наголосив, що «голод в Україні викликаний скоріше політичними, а не природними причинами» [9, с. 145]. Повідомлення В. Квіслінга засвідчує залежність Української СРР від Москви ще до створення СРСР наприкінці 1922 року.

Водночас треба звернути увагу на певні відмінності між голодом у 1921–1922 роках і голодом у 1932–1933 роках. По-перше, якщо голод 1921–1922 років «був спричинений неврожаєм і соціально-політичними обставинами в УССР», то голод у 1932–1933 роках «був виклика-

ний не природними, а політичними причинами» [10, т. 2, с. 405, 406]. По-друге, у 1921–1922 роках все-таки була забезпечена хоч якась допомогова діяльність для постраждалих від голоду, а через десять років про жодну допомогу голодному українському селянству не могло бути мови через протидію кремлівського партійно-державного керівництва. По-третє, про голод 1922–1923 років, як уже зазначалося, на Захід надходила частково правдива інформація, а в 1932–1933 роках кремлівське керівництво доклало зусиль, щоб дезінформувати світову громадськість, залучивши для цього підкуплених західних інтелектуалів.

Як пише М. Куропась, «в авангарді кампанії популяризації “радянського шляху” йшли американські інтелектуали, московські кореспонденти газет і навіть урядові особи, які безмірно перебільшували масштаби досягнень більшовиків, ігноруючи чи виправдовуючи при цьому їхні величезні невдачі, а при необхідності навіть вступаючи в змову з метою приховування більшовицьких злочинів. Особливо сильне враження справляли “радянські успіхи” на тих, хто відвідав СРСР у тридцятих роках. Майже кожен знаходив там щось гідне подиву» [13, с. 274].

Заморські соціологи С. і Б. Веббі видали опус «Радянський комунізм: нова цивілізація?», в якому як джерело інформації використали фальшивки У. Дюранті (Дуранте) про «квітучу Україну» в часи Великого Голодомору 1932–1933 років. Відомий український політичний діяч у діаспорі Ю. Борець-Чумак писав: «При помочі своїх земляків і москалів Дуранте вільно їздив по селах України, які були завалені тисячами трупів. Проте у своєму звіті він описав квітучу Україну і запечечував “вигаданий” голод і тим закрити ці страшні московські злочини на довгі роки» [12, с. 328]. Цікаво, що його фальшива «праця» була відзначена найвищою міжнародною нагородою, питання про позбавлення якої було порушено аж після проголошення незалежності України.

Замовчали правду про Великий Голодомор на українських землях у 1932–1933 роках відомі європейські письменники Бернард Шоу, Ромен Роллан, Ліон Фейхтвангер, Герберт Веллс, хоч інші «екскурсанти» вчинили інакше (наприклад, М. Маггерідж і Г. Джонс).

Водночас треба звернути увагу на ще одну спекуляцію радянського керівництва. Під час голоду 1921–1922 років радянський уряд «організовував допомогу, але головна увага була звернена на голод у надволзьких районах» [10, с. 406]. В Україні допомогу постраждалим на-

давали переважно громадські і кооперативні організації, а влада використовувала трагедію селянства для конфіскації церковних цінностей, тобто для боротьби проти релігії. Якщо тоді ще надходила допомога від української людності з-за Збруча, то під час Великого Голодомору 1932–1933 років про неї не могло бути мови.

Цілком слушний такий висновок С. Кость: «Голодомор був випробуванням не лише для українців (для українців, зважаючи на його адресність, він був супертрагічним, доленосним, ірраціональним, містичним), але й для багатьох західних інтелектуалів. Це злочин, за який перед людством мали би відповісти “командири голоду”, його ідеологи й організатори (екскурсоводи, зрештою, теж). Але замовчувати його, обманювати громадськість так, як це робили європейські [і не тільки! – *О. Г.*] інтелектуали – це теж злочин, хоча в іншій, моральній площині» [5, с. 265]. Доречно додати, що саме 1933 року, коли в Україні лютував московсько-більшовицький голодомор, уряд США встановив дипломатичні відносини з СРСР.

У такій поведінці заокеанської держави не було нічого випадкового, адже посол США в СРСР Дж. Дейвіс виступав як адепт не тільки більшовицького режиму, а й особисто диктатора Й. Сталіна, видавав його за послідовного демократа, який прагне жити за конституційними нормами. Американський дипломат поведився як відвертий радяннофіл. Він навіть виправдовував сталінські репресії проти відомих державних і культурних діячів, вважаючи їх, за офіційною версією, прихильниками німецьких нацистів, їхньою «п'ятою колоною», яка начебто прагнула відірвати Україну від СРСР [5, с. 266].

Як пише відомий дослідник Великого Голодомору Р. Конквест, американське керівництво не реагувало на звернення української діаспори з проханням допомогти голодній Україні на тій підставі, що «відсутність державного інтересу робить таке втручання недоцільним» [11, с. 342]. Звісно, керівництво США надало перевагу не моральним засадам, а національним прагматичним інтересам, намагаючись вийти за допомогою економічної співпраці з Радянським Союзом із тодішньої економічної кризи, яка охопила державу.

У свою чергу встановлення дипломатичних відносин із США дало змогу радянським дипломатам дезінформувати світову громадськість. Наприклад, працівники радянського посольства переконували, що в Україні голоду немає, а республіка має найнижчу смертність

серед усіх союзних республік і її населення начебто зростає [5, с. 267]. Як пишуть вітчизняні дослідники С. Кость і А. Яценко, у США було створено спеціальний банк, який підтримував торговельні відносини з СРСР. «Це було на руку більшовикам, оскільки заборгованість СРСР наприкінці 20-х років сягала майже мільярда золотих рублів. А індустріалізація вимагала щораз більше імпортного обладнання. Хліб із України треба було взяти будь-яким способом, а правду про Голод – замовчати, приховати, щоб зберегти на міжнародній сцені репутацію порядного партнера. Уряд США сприяв цьому» [5, с. 267].

Вітчизняні дослідники звертають увагу на аналогічну позицію того часу щодо Великого Голодомору 1932–1933 років в Україні інших західних держав, які діяли за відомим українським прислів'ям, що своя сорочка ближча до тіла. Вихід на політичний кін у Німеччині дисциплінованої і монолітної партії, яка не приховувала реваншистських і агресивних намірів, шокував ліберальних керівників європейських держав. Тепер найбільшим злом почали вважати Гітлера, а в боротьбі проти нього воліли підтримувати Сталіна попри цілком очевидну спорідненість німецького нацизму і російського більшовизму. Британське відомство закордонних справ виступило проти обговорення в парламенті питання про голодомор в Україні, висловившись з неприхованим цинізмом: «Суть справи полягає в тому, що ми маємо справді певну інформацію про голод на півдні Росії [в Україні. – О. Г.], подібну до тієї, що з'являється в пресі, і що ми не маємо зобов'язання не робити публічних заяв з цього приводу, але ми справді не хочемо робити ці заяви, тому що *Радянський уряд міг би образитися, і це негативно позначилося б на наших стосунках з ним*» [курсив наш. – О. Г.] [5, с. 269].

Хоч питання Великого Голодомору в Україні було порушене перед Лігою Націй, в якій мали представництва 14 держав, делегації лише трьох із них (Ірландії, Німеччини й Іспанії) підтримали його розгляд. А на звернення Міжнародного комітету Червоного Хреста радянський уряд цинічно відповів, що жодного голоду українська людність не відчуває. До речі, після цього найбільшого злочину більшовицької влади проти українського народу СРСР став членом Ліги Націй (18 вересня 1934 р.).

Як бачимо, західні держави не переймалися питаннями справедливості щодо нашого народу. Так було й раніше. В роки Першої світової війни американський президент В. Вільсон не підтримав можливого

поділу царської Росії на національні держави, хоч саме так підходить до майбутнього Австро-Угорської імперії. Отже, один підхід до союзників, а інший – до ворогів! Звідси висновок, що лише національна держава може забезпечити українському народові нормальний цивілізаційний розвиток як суб'єкта міжнародного права, а не об'єкта чужих держав.

Заперечення Великого Голодомору 1932–1933 років як геноциду українського народу нині на користь кремлівському керівництву, яке розуміє, що оголошення пострадянської Російської Федерації як спадкоємиці СРСР неодмінно передбачає її відповідальність за наслідки геноциду українців у колишній імперії. Зрештою, тамтешні керівники навіть за кордоном заявляють про фактичне невизнання України як незалежної держави. Особливо відверто ставлення керівництва сусідньої держави до українського народу виявилось після того, як Україна реально підійшла до підписання Угоди про асоціацію з Європейським Союзом.

Оцінка Великого Голодомору 1932–1933 років як геноциду українського народу неодмінно передбачає перегляд офіційного трактування статусу Української РСР у СРСР, що була підневільною, колоніальною територією і перебувала під владою метрополії. Саме так трактували колонію в радянській науковій літературі [24, т. 2, с. 118]. З цього логічно випливає застосування до реалій пострадянської України антиколоніальних документів Організації Об'єднаних Націй.

В Енциклопедії українознавства Українська РСР трактується як «комуністична державно-політична формація, що постала у висліді збройної агресії Советської Росії при допомозі місцевих більшовиків у 1917–20 рр. проти Української Народної Республіки» [10, т. 9, с. 3389]. З цього випливає висновок, що цю державно-політичну формацію можна лише умовно вважати державою [10, т. 9, с. 3397], адже керівництво союзної республіки було обмежене не лише в політичній, а й в економічній сфері і навіть у сфері культури, оскільки національна політика в СРСР спрямовувалася на форсоване формування так званого радянського народу, що на практиці означало русифікацію неросійських народів, насамперед українського. Інакше кажучи, постійний етноцид української людності був доконаним фактом і в певні періоди набував відвертої чи прихованої форми геноциду, що підтверджує насамперед Великий Голодомор 1932–1933 років.

Водночас треба звернути увагу, що знищення українського народу окупаційною більшовицькою владою пов'язане не лише з голодоморами. Так, у перші дні німецько-радянської війни 1941–1945 років у м. Вінниці було виявлено масові поховання 10 тис. українців, що засвідчують системне знищення нашої людності, яке підпадає під визначення «народовбивство», або «геноцид» [15]. Згодом такі масові поховання виявлено в інших містах України, зокрема у Львові, Станіславі (Івано-Франківську), Харкові та ін.

У науковій літературі радянського часу колоніальна система характеризувалася як «форма національно-політичного та економічного гноблення розвинутими капіталістичними державами народів слаборозвинутих країн з метою пограбування їхніх природних багатств та експлуатації людських ресурсів» [24, т. 2, с. 117]. Отже, статус Української РСР у складі СРСР може на таких підставах бути оцінений як колоніальний.

На основі викладеного слід зазначити, що Великий Голодомор 1932–1933 років – багатогранна наукова проблема, яка виходить далеко за межі історії. Уже згадувалися правові аспекти цієї трагедії. Не менше значення мають дослідження аспектів цієї трагедії фахівцями етнографії, демографії, психології, культурології та ін. Лише спільними зусиллями вдасться створити комплексну картину національної трагедії на наших землях за часів тоталітарного режиму, що у свою чергу сприятиме патріотичному вихованню нашої молоді.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Безансон А.* Лихо століття: Про комунізм, нацизм та унікальність голокосту / А. Безансон / з фр. пер. Т. Марусик. – К. : Пульсари, 2007. – 136 с.
2. Витяг із доповіді голови РНК УСРР В. Чубаря про підсумки 1933 сільсько-господарського року на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У / В. Чубар // Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. 2. – С. 979–982.
3. Витяг із промови Й. Сталіна «Наше найближче завдання – зробити всіх колгоспників заможними» на Першому з'їзді колгоспників-ударників / Й. Сталін // Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. 2. – С. 693–694.
4. Витяг із промови Й. Сталіна «Про роботу на селі на об'єднаному пленумі ЦК ЦКК ВКП(б) / Й. Сталін // Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. 2. – С. 594–596.

5. Голодомор 1932–1933 років в Україні : навч. посібник / за ред. С. А. Костя // Голодомор. – Л. : ЛНУ ім. Івана Франка, 2012. – 376 с.

6. Довідка інформаційно-посівної групи ЦК КП(б)У про факти голодування та смертності в окремих регіонах УСРР / Довідка // Голодомор 1932–1933 років в Україні: Документи і матеріали. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. 2. – С. 700–704.

7. Донесення секретного співробітника Одеського обласного відділу ДПУ УСРР про враження японського консула Б. Танаки про подорожі по СРСР // Голодомор 1932–1933 років за документами ГДА СБУ : анотований довідник / В. М. Даниленко, Л. Л. Аулова, В. В. Лавренюк. – Л. : Центр дослідження визвольних рухів, 2010. – С. 281.

8. До українських селян / До українських // Голодомор 1932–1933 років в Україні: Документи і матеріали. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. 2. – С. 562–563.

9. *Доценко Р.* Гамсун, голод і колаборантство / Ростислав Доценко // *Гамсун К.* На зарослих стежках / пер. з норв. Г. Карпи. – К. : Вид-во Жупанського, 2013. – С. 140–152.

10. Енциклопедія українознавства. Словникова частина / перевидання в Україні. – Л. : НТШ у Львові, 1993. – Т. 2. – С. 405–800; 2000. – Т. 9. – С. 3205–3600.

11. *Конквест Р.* Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / Р. Конквест. – К. : Либідь, 1993. – 384 с.

12. *Король В. Ю.* Історія України: навч. посібник / В. Ю. Король. – К. : ВЦ «Академія», 2005. – 496 с.

13. *Куропась М.* Українсько-американська твердиня: Перші сто років Українського національного союзу / М. Куропась. – Острог ; Чикаго, 2004. – 682 с.

14. Меморандум про голод в Україні / Меморандум // Голодомор 1932–1933 років в Україні: Документи і матеріали. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. 2. – С. 941–945.

15. Народовбивство в Україні. Офіційні матеріали про масовий терор у Вінниці / Народовбивство. – Л., 1995. – 264 с.

16. Оперативний наказ по ДПУ УСРР «Про чергові завдання агентурно-оперативної роботи органів ДПУ УСРР / ДПУ УСРР // Голодомор 1932–1933 років в Україні: Документи і матеріали. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. 2. – С. 672–684.

17. Повідомлення ДПУ УСРР в м. Москву про звернення наукових співробітників ВУАН до М. С. Грушевського // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ : анотований довідник / В. Д. Данилюк, Л. А. Аулова, В. В. Лавренюк. – Л. : Центр досліджень визвольного руху, 2010. – С. 284.

18. Повідомлення німецького генерального консула в м. Харкові до МЗС Німеччини про голод в Україні // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ : анотований довідник / В. Д. Данилюк, Л. А. Аулова, В. В. Лавренюк. – Л. : Центр досліджень визвольного руху, 2010. – С. 295.

19. Постанова Політбюро ЦК ВКП(б) про переселення колгоспників до України / ЦК ВКП(б) // Голодомор 1932–1933 років в Україні: Документи і матеріали. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. 2. – С. 961–963.

20. Постанова ЦК КП(б)У про випадки голодування у селах і невеликих містах республіки / ЦК КП(б)У // Голодомор 1932–1933 років в Україні: Документи і матеріали. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. 2. – С. 667–668.

21. Публікація у французькій газеті «Фігаро» «Голод в Україні» / «Фігаро» // Голодомор 1932–1933 років в Україні: Документи і матеріали. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. 2. – С. 956–960.

22. Статистичні відомості та записка, перебрані прямим проводом Київським відділом ДПУ голові ДПУ УСРР про кількість голодуючих районів, населених пунктів області та надання продовольчої допомоги потерпілим / ДПУ УСРР // Голодомор 1932–1933 років в Україні: Документи і матеріали. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. 2. – С. 710–714.

23. *Меггеріч М.* Війна советів проти селян / М. Меггерідж // Голодомор 1932–1933 років в Україні: Документи і матеріали. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. 2. – С. 864–868.

24. Український Радянський Енциклопедичний Словник : у 3 т. – 2-е вид. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1986. – Т. 1. – 752 с.; 1987. – Т. 3. – 736 с.

25. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.president.gov.ua/content/golodomor7512.html.

26. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.president.gov.ua/documents/5280.html.

Олександр МАЙБОРОДА

НАСЛІДКИ ГОЛОДОМОРУ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА СУСПІЛЬНУ СВІДОМІСТЬ

Немає сумніву в безмежній любові Тараса Шевченка до співвітчизників. Проте його любов не була сліпою, він не опускався до загравання з народом «роблячи йому приємне», навпаки, викривав його негативні риси в надії, що в українців вистачить сили подивитися правді у вічі. Феномен Шевченка підтверджує здатність поетичного генія і на справедливість суджень про навколишню дійсність, у тому числі про власний народ, і на передбачення, які справджуються. Хрестоматійними стали суворі слова поета: «Доборолась Україна до самого краю. / Гірше ляха свої діти її розпинають. / Замість пива праведную кров із ребер точать. / Просвітити, кажуть, хочуть, материні очі / Современними огнями...». Або інше: «А тим часом перевертні нехай підростають / Та допоможуть москалеві господарювати, / Та з матері полатану сорочку знімати. / Помагайте, недолюдки, матір катувати». Те, що Шевченко писав про українців у першій половині XIX ст., могло бути частково віднесене і до частини українців першої половини XX ст., які взяли участь у підтримці політики більшовицької влади під час Голодомору.

Хлібозаготівельна кампанія, проведена в Україні в 1932–1933 роках, справедливо оцінюється як злочин правлячого політичного режиму. Зокрема, за висновком львівського дослідника О. Огірка, Голодомор порушив такі права особи, як право на життя, на участь у прийнятті рішень, на пересування, на об'єднання заради самопомоги, на власність, на належні умови життя, на свободу віросповідання, на правдиву інформацію [12, с. 149].

Вітчизняна наука успішно пододала евфемістичний підхід до встановлення суб'єкта цього злочину, коли персональна відповідальність за нього ховалася за визначеннями «правлячий режим», «політична система», «правляча партія». Поява в науковій лексиці словосполучення «Командири великого голоду» (саме так названо збірник документів, упорядкований Ю. Шаповалом, К., 2001) спрямувало дослідників

на встановлення персональної участі кожного з діячів більшовицького правлячого режиму в масовій загибелі українських селян.

Для всебічного розуміння феномену Голодомору треба взяти до уваги, що масове вилучення продуктів харчування здійснювалося не лише руками «старших командирів» хлібозаготівельної кампанії 1932–1933 рр., а й за часткової участі місцевих активістів радянської влади.

Масовий терор голодом з наслідками масового вбивства по суті був війною проти народу з ознаками етноциду. Так, практично половину тексту сумнозвісної постанови ЦК ВКП (б) та РНК СРСР «Про хлібозаготівлю на Україні, Північному Кавказі та в Західних областях» від 14 грудня 1932 року присвячено нібито «перегинам» в українізації [4], що, по суті, було закликком до придушення проявів української етнічної ідентичності.

Більшовицьке керівництво вміло використовувало психологію зубожілого селянина, заохочуючи в ньому сподівання поліпшити своє матеріальне становище за рахунок односельців. Найбільше цим маніпуляціям піддавався комнезамівський актив, раніше використаний як привідний пас колективізації і розкуркулення. Типова оцінка селянами комітетів незаможних – що це бідняки, які спочатку все позабирали в багатих, а потім забирали майно у бідних [1, с. 139, 171], що хороших людей у таких бригадах було дуже мало [9, с. 176].

Споживацькі настрої незаможної верстви стимулювалися прикладами поведінки районного і сільського керівництва, яке не переймалося джерелами походження свого добробуту. Тим більше, що центральна влада, готуючись до масових вилучень хліба, заздалегідь потурбувалася про зміцнення лояльності низової номенклатурної ланки [8, с. 613, 615]. Постановою Політбюро ЦК КП(б)У від 1 листопада 1932 року «Про поліпшення матеріально-побутових умов керівних районних працівників» визначалися як зарплата районної номенклатури, так і норми її харчового постачання [5, с. 361–364].

Але й цього районним керівникам було замало. Так, у Царекостянтинівському районі Дніпропетровської області так званим самозабезпеченням (по суті, грабунком селян, а простіше – мародерством) займалася практично вся верхівка району [6, с. 257–258].

Одночасно центральна влада розгорнула репресії проти підозрюваних у зриві хлібозаготівлі. Причому цей метод застосовувався ще при підведенні підсумків хлібозаготівельної кампанії 1931 року і не зникав з

арсеналу влади взимку 1932–1933 років. Про це промовляють дані про кількість засуджених за «контрреволюційний саботаж» [11, с. 153, 155].

Режим розумів, що здійснення масового вилучення хліба неможливе тільки руками сільського керівництва. Своєю «Постановою про необхідність подолання відставання України у виконанні плану хлібозаготівель» від 25 жовтня 1932 року Політбюро ЦК КП(б)У особливо чітко визначило напрями формування того прошарку, що мав безпосередньо займатися вилученням продуктів у селян – партосередки, колгоспний актив, бригади з кращих робітників і службовців профспілок, підприємств та установ, які здійснювали шефство над селом [5, с. 363]. У свою чергу Наркомюст УСРР своїм циркуляром підлеглим установам від 9 листопада 1932 року орієнтував на посилення репресій, на викорінення «гнилого лібералізму» [5, с. 377–378].

Зазначений прошарок, таким чином, був і заляканий репресіями проти «саботажників», і стимульований прикладами зростання добробуту тієї номенклатури, чия робота була визнана задовільною і яка втрималася на своїх посадах.

До того ж режим не залишав сільський актив поза своїм контролем і наповнював село своїми емісарами. Постановою Політбюро ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 року про заходи з посилення хлібозаготівлі передбачалася мобілізація понад тисячі комуністів-робітників із промислових центрів для відрядження у вирішальні для хлібозаготівлі райони [5, с. 388, 389]. Зі свого боку Наркомюст УСРР 25 листопада 1932 року орієнтував прокурорів на місцях активніше спиратися на колгоспників-ударників, на самоперевірку (по суті, нацькування один на одного) селян, на агентуру [5, с. 413].

Дія таких чинників, як побоювання репресій, сподівання на винагороду за лояльність владі, контролюючий тиск різного роду уповноважених, соціальна деморалізація, спричинена зубожілим становищем, загальний низький моральний і духовний рівень породжували в середовищі активу хлібозаготівельної кампанії психологію байдужості до долі односельців. Наслідком стало суцільне вилучення не лише збіжжя, а й інших продуктів харчування.

Слід відзначити, що така практика не була особливістю хлібозаготівельної кампанії тільки восени 1932 року. Ще 28 квітня 1932 року відділом агітації та масових кампаній ЦК КП(б)У наводився факт із Жмеринського району, коли за вказівкою місцевих партійних керівни-

ків «...брали, в кого тільки бачили: у бідняків, у членів колгоспів і в багатьох колективах забрали насіння і фураж ...і зараз багато бідняків і членів колгоспу не мають ані шматка хліба, ані картоплі, ані насіння... Районні керівники займаються систематичним ганебним самозабезпеченням, пияцтвом» [5, с. 132]. Восени 1932 року і взимку 1933 року ця практика стала ще масовішою. Причому здійснювалася вона навіть тоді, коли на вилучення збіжжя не було права і коли в цьому не було економічного сенсу [5, с. 546, 700].

Опора в хлібозаготівельній кампанії на актив тих колгоспів, які вже розрахувалися з державою, ще більше посилив розкол серед селян. В. Чубар у листі до В. Молотова та Й. Сталіна від 10 червня 1932 року розповідав, як урожай одноосібників масово збирали й обмолочували на так званих червоних токах, з яких усе намолочене зерно здавали в рахунок хлібозаготівлі, а потім додатково доводили завдання до одноосібних дворів, і коли ці завдання не виконувалися, то, спираючись на закон 1929 року про злісних незадавальників хліба, розпродавали їхнє майно і піддавали їх знущанням. Той самий метод застосовувався і при заготівлі картоплі [5, с. 203–204].

Крім байдужості, проведення хлібозаготівлі стимулювало і таку рису суспільної психології, як жорстокість, яка інколи набувала звірячих проявів. Привертає увагу, що така психологія виявлялася ще під час заготівельної кампанії 1931 року, а також те, що влада час від часу робила спроби показати себе захисником селянства від беззаконня. Про такі кроки влади свідчить ряд документів, особливо першої половини 1932 року.

Один з таких документів – матеріали Гайсинського дільничного прокурора, подані до ВУ ЦВК 22 січня 1932 року, які стосувалися с. Бджільного Теплицького району Вінницької області. Прокурор доповідав: «Село було переведено на військовий стан, члени бригади по 2 чоловіки були розташовані по селянах, які не виконали хлібозаготівлі. Й покладено було на цих селян утримувати та кормити цих членів бригади до того часу, поки не виконають хлібозаготівлю. В селі проводилися поголовні обшуки у всіх без винятку колгоспників, бідняків та середняків. Для харчування бригади забирали у селян без всякого обліку вівці, кури, мед та інші продукти... Селян, незалежно від їх соціального походження, викликали до штабів, з ними брутально поводилися, наносили різні образи та фізичні знущання» [5, с. 51].

У повідомленні члена ВУ ЦВК О. Вельме від 18 лютого 1932 року розповідається, як у Новокрасновській сільраді Люксембурзького району Дніпропетровської області при виконанні плану заготівель на 93,2% бригада хлібозаготівельників почала вимагати від колгоспників повернути зерно, видане на трудовні, а незгодних вивозили роздягнутими в поле на мороз, тримали в холодному приміщенні, завдавали побоїв» [5, с. 67–68].

Ряд фактів беззаконня й жорстокості містила доповідна записка інструктора ЦК КП (б)У Я. Надя від 17 квітня 1932 року. Зокрема, у с. Яблунівка Прилуцького району Чернігівської області так звана оперативна трійка являла собою зграю, яка тероризувала кілька тисяч населення села 3–4 місяці на очах уповноваженого райкому партії і секретаря райкому комсомолу [6, с. 51, 52]. У с. Переволошино була спроба з боку голови сільради приховати смерть від побиття розкуркуленого селянина. При цьому за вказівкою райкому цього заарештованого голову сільради було звільнено і тільки втручання прокурора спричинило його другий арешт [6, с. 53]. У с. Стара Тарнавщина з боку голови сільради, голови колгоспу, а також ряду «бригадівців» виявлено такі злочини, як побиття селян до запаморочення, зіткнення їх лобами, утримання жінок з грудними дітьми в холодному приміщенні по кілька днів, роздача селянського майна активу, виселення з хат на мороз та ін. [6, с. 54]. Характерно, що за ці злочини було заарештовано тільки голів сільради і колгоспу, хоча відповідальними були і рядові активісти.

Факти побиття аж до вбивства селян у Павлоградському районі Дніпропетровської області наводяться в доповідній записці одного зі співробітників Колгоспцентру на ім'я голови правління цієї організації від 4 травня 1932 року. Автор записки подібні факти пояснював насамперед безкарністю винуватих, відсутністю належної позиції з боку низових партійних осередків, направленням на село неперевірених і непридатних для роботи уповноважених, підміною масової роботи «голим» адмініструванням [5, с. 144–145].

Непоследовність партійних органів у проведенні політики покарання винних у беззаконні породжувала ілюзію всездозволеності в молодого партійного резерву – комсомольців. У листі сількора К. Кореневого до Голови ВУЦВК Г. Петровського повідомлялися факти, які свідчили, що ще на початку 1932 року з'являлися ознаки готовності сільського активу до свавілля щодо селян. Сількор розповідає, як на

хуторі Лідино Тучненської сільради на Харківщині в січні 1932 року група комсомольців вдалася до побиття найактивніших учасників хуторських зборів, присвячених питанням хлібозаготівлі. Причому побиття здійснювалося зухвало як поблизу зборів, так і за околицею, аби не було чути криків. «На кшталт, як бандити нападають по шляхах, так і комсомольці в полі», – резюмує сількор. За цим листом справу було передано до суду, але це не змінює загальної картини тієї психологічної атмосфери, що панувала на селі [5, с. 42]. Про її характер промовляє факт, наведений у згаданій записці Я. Надя. В одному із сіл Чернігівської області колгоспне зібрання, зачувши крики і плач катованих селян, не прийшло їм на допомогу, а попросту розбіглося [6, с. 53]. Інший факт, що характеризує моральну атмосферу в середовищі сільського активу, наводився в листі секретаря Вінницького обласного бюро КП(б)У М. Алексеєва до ЦК КП(б)У від 14 травня 1932 року: в одному із сіл Брацлавського району групою активістів було без суду розстріляно троє селян тільки на підставі підозри, нібито один з них є крадієм сусідської корови [6, с. 83].

Постанова Політбюро ЦК і Президії ЦК КП(б)У від 25 травня 1932 року «Про масове викривлення політики партії у Драбівському районі» (Київської області), якою було покарано місцевих керівників, винних у знущаннях над селянами під час хлібозаготівельної кампанії 1931 року [5, с. 182–184], свідчила про намір здобути довіру селян до партії та її хлібозаготівельної політики. Об'єднане засідання Президії ВУ ЦВК і РНК УСРР з приводу роботи органів державної прокуратури в ході колективізації, що відбулося 28 червня 1932 року, також було змушене визнати, що деякі районні прокурори послабили свою непримирність у боротьбі за суворе дотримання революційної законності [5, с. 219].

Хай епізодичні, але все ж таки реальні реагування партійних органів та органів юстиції на факти жорстокості й беззаконня мали б вплинути на поведінку сільського активу. Проте такі «точкові удари» не змінили в подальшому загальної атмосфери, у якій місцевий актив волів бути краще звинуваченим у перегибах, аніж у саботажі хлібозаготівельної кампанії. І його розрахунки справдилися – в умовах кризи хлібозаготівлі восени 1932 року режим вирішив відкинути ігри в законність.

Методами хлібозаготівлі, що ними мали керуватися сільські керівники та їхній актив, згадана постанова Політбюро ЦК КП(б)У від

25 жовтня 1932 року встановлювала безжальне придушення класового ворога, непримиренну боротьбу з прямим саботажем, з елементами відсталості, розгубленості, дрібнобуржуазної розпушеності, дезертирського пасування перед труднощами [5, с. 364]. Республіканська парторганізація орієнтувалася на позицію союзного керівництва, озвучену відправленим до України членом Політбюро ЦК ВКП(б) Л. Кагановичем в одному з виступів перед місцевими керівниками 23 грудня 1932 року. Він був цілком відвертим: «у багатьох секретарів немає ясності – чого можна і чого не можна. Їх з минулого року “мамка на перегинах забила”. І тепер бояться “перекручування”... Треба взяти село у такий “штос”, щоб самі селяни розкрили ями» [5, с. 504–505].

У який «штос» узяв село низовий актив, відгукнувшись на заклик союзного і республіканського керівництва і відчувши в цьому заклик обіцянку безкарності, видно з колективного листа мешканців с. Брицьке Липовецького району Вінницької області та студентів Уманського технікуму до голови РНК УСРР В. Чубаря від 7 січня 1933 року (загалом 24 підписи): «В даний мент “працює”... так зв[ана] “буксирна бригада” в кількості 9-ти чоловік Ново-Гребельського цукрового заводу, ... яка взяла за основу та приєдналась до такої “масово-роз’яснювальної роботи”... б’ють чим і де попало (ногами, кулаками, залізними палками і таке інше). Саджають до темних камер старих і вагітних жінок, заставляють їх співати, бити один другого, кричати (загноїв я хліб), танцювати гопака (з вагою 2-х пудів), 70-літніх селян – заводити та гавкати по собачому, рвати один одного за бороди, роздягаючи та роззуваючи, гонять босих по снігу (коло 20 душ 6.1.1933 р. разом). Роблять так звані “ранішні зарядки”. Ця так звана “буксирна” Н[ово]-Гребельська бригада зловмисно задержала насильно з селян для свого споживання продукти останні в к[олгоспн]ів та їда їх як готовий останньо печений хліб, заставляли різати курей... “Буксирна” бригада працює вже 5-[денку], а наслідків в роботі зовсім немає (не заготовили ні одного центнера хліба)» [6, с. 281].

В. Затонський у листі від 22 січня 1933 року до ЦК КП(б)У про хід хлібозаготівлі в Одеській області наводить факт із життя с. Арбузинка Одеської області, де один з бригадирів замкнув групу селян у штабі і кинув до них облитого гасом і потім підпаленого kota. Після цього, зібравши селянок-одноосібниць, він і троє інших бригадирів почали гвалтувати їх «у порядку натурштрафу» [5, с. 613].

У партійній організації України почали розуміти, що протиправна поведінка її виконавців може дискредитувати саму партію. Для запобігання цьому Дніпропетровський обком КП(б)У своїм директивним листом, адресованим низовим партосередкам, визнав окремі факти зв'язного поводження із селянами з боку сільського керівництва та активу, але пояснив це належністю злочинців до куркульського табору та їхніми зв'язками з контрреволюційним елементом. І якщо під час хлібозаготівлі актив було орієнтовано на виконання плану за будь-яку ціну, то тепер комуністів орієнтували до активної боротьби за революційну законність [5, с. 963–968].

Встановлюючи відповідальних за створення атмосфери байдужості й жорстокості в українському селі, слід погодитися, що, безумовно, головними ресурсами проведення хлібозаготівлі були тоталітарний контроль за діяльністю керівних кадрів України, швидкість проведення репресивних акцій проти тих, хто був запідозрений у саботуванні, згортання будь-яких форм самоорганізації селян, насамперед комітетів селянської допомоги. Проте навіть визнаючи сільський актив, залучений до хлібозаготівлі, усього лише четвертим ресурсом [7, с. 213, 214], навряд чи буде правильним обійти той факт, що саме він встановлював характер міжособистісних стосунків, тих комунікативних зв'язків, якими забезпечується функціонування етносоціальних організмів усіх рівнів – від обшинного до загальнонародного. Наприклад, «нормалізація» жорстокості при вилученні хліба породила аналогічну поведінку селян в інших історичних ситуаціях.

Про початок моральної деградації села свідчили випадки пограбування голодуючими своїх односельців та самосудів над спійманими в таких крадіжках. У літературі наведено цифру в 111 випадків самосудів у 99 селах 51 району України тільки протягом одного весняного місяця 1933 року. Причому ініціаторами і навіть учасниками самосудів у більшості випадків були ті, хто в першу чергу був зобов'язаний забезпечувати правову культуру і морально-етичні принципи на селі – голови сільських рад та їхні заступники, голови і члени правління колгоспів, сільські активісти. Унаслідок їхньої підбурювальної поведінки інколи в самосудах брали участь від 100 до 200 чоловік, а самі самосуди набували такої жорстокості, що від них помирало більше половини постраждалих [10, с. 561–562].

На поведінку сільського активу не могли не впливати партійні та урядові рішення, як, наприклад, Постанова ЦК ВКП (б) та РНК СРСР від 14 грудня 1932 року «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у західних областях», якою передбачалися репресії проти тих виконавців хлібозаготівлі, які організують обман держави і провал завдань партії та уряду. Справді, протягом лише п'яти місяців 1933 року судових репресій зазнали 25–30 % керівників середньої ланки на селі [8, с. 612]. Проте тиск згори не може вважатися переконливим виправданням поведінки членів заготівельних бригад, «буксирів», оскільки відповідний пункт постанови стосувався партійної номенклатури і низових керівників. Більшість «буксирів» були безпартійними і діяли відповідно до своїх морально-етичних принципів, а ці свої принципи запроваджували в сільське середовище.

ЛІТЕРАТУРА

1. Великий голод в Україні 1932–1933 років : у 4 т. Т. I : Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / упоряд. Дж. Мейс. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 838 с.
2. Великий голод в Україні 1932–1933 років : у 4 т. Т. II : Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / упоряд.: Дж. Мейс. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 814 с.
3. Великий голод в Україні 1932–1933 років : у 4 т. Т. III : Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / упоряд.: Дж. Мейс. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 782 с.
4. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / кер. кол-ву упоряд. Р. Я. Пиріг. – К. : Політвидав України, 1990. – 605 с.
5. Голод 1932–1933 років на Україні: документи і матеріали / упоряд. Р. Я. Пиріг. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1128 с., іл.
6. Голод 1932–1933 років на Україні: злочин влади – трагедія народу: документи і матеріали / кер. колект. упоряд. В. С. Лозицький. – К. : Генеза, 2008. – 504 с.
7. Держач Ж. В. Мобілізація політичного ресурсу тоталітарної системи в Україні на початку 30-х років XX століття / Ж. В. Держач // Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Київ, 15 листопада 2002 р. – К., 2003. – С. 212–215.
8. Дорошко М. С. Компартійно-радянська номенклатура в умовах голодомору / М. С. Дорошко // Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С. 606–618.

---

9. *Капустян Г.* Оцінка Голодомору 1932–1933 років в Україні в документах усної історії / Г. Капустян // Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка. – К., 2009. – С. 169–188.

10. *Мовчан О. М.* Спротив хлібзаготівлям та пошуки порятунку від голодної смерті / О. М. Мовчан // Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С. 538–562.

11. *Науменко К. Є.* Опір колгоспного селянства Харківщини організаторам голодомору // Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Київ, 15 листопада 2002 р. – К., 2003. – С. 153–156.

12. *Огірко О. В.* Духовно-моральні наслідки голодомору в Україні // Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Київ, 15 листопада 2002 р. – К., 2003. – С. 146–150.

13. Українське суспільство 1992–2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2012. – 660 с.

МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ НАСЛІДКИ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ

Голодомор 1932–1933 років став тією сторінкою в історії українського народу, яка назавжди змінила хід його розвитку та наклала трагічний відбиток на всі сфери людського життя загалом і на саму людину зокрема. Завдяки наполегливій праці українських та зарубіжних істориків, науковців, дослідників, котрі займалися цією проблемою ще з 1933 року, Верховна Рада України 28 листопада 2006 року офіційно визнала Голодомор 1932–1933 років геноцидом українського народу, злочином проти людства й людяності. Із цим визнанням солідаризувалося багато зарубіжних країн, зокрема Аргентина, Бельгія, Бразилія, Грузія, Канада, Польща, Словаччина, США, Угорщина, Чехія та ін. Незважаючи на те що трагедія сталася 80 років тому, вона не втратила своєї актуальності та перебуває в полі зору як українських, так і зарубіжних науковців, громадських діячів, політиків.

Актуальність цього дослідження зумовлена тим, що найчастіше науковці висвітлюють мотиви Голодомору (політичні, економічні, соціальні, етнічні тощо), а серед найбільш досліджуваних наслідків – демографічні, а духовні, ментальні та морально-психологічні наслідки досліджувалися побіжно, проте вплив Голодомору на ці сфери людського життя – незаперечний, адже ці негативні зміни нинішнє суспільство відчуває й досі.

Осмыслити морально-психологічні наслідки Голодомору намагалися такі вчені, як В. Маняк, Л. Коваленко, В. Борисенко, О. Стасюк, Н. Бем, С. Дровозюк, Г. Капустян та ін.

Перш ніж досліджувати означене поняття, визначимося, що ж саме воно означає. За «Великим тлумачним словником сучасної української мови», морально-психологічний «стосується морального і психологічного аспектів поведінки людини» [3, с. 690]. Отже, простежимо, що спричинило зміну поведінки людини в суспільстві.

Українці впродовж своєї історії зазнали великих демографічних втрат та змін у духовній і релігійній сферах, моральних цінностях, етич-

них пріоритетах, ментальності, психології. Нині питання моральності, людяності, духовності для багатьох наших одноплемінників відійшли на другий план. Чимало людей на тлі глобалізації світу, інформаційного вибуху, інтеграційних процесів, науково-технічного прогресу, під впливом кризи економіки, культури і суспільної моралі, матеріальних труднощів, безробіття, байдужості влади, безбожництва почали забувати про людську гідність, порядність, чесність, правдивість, справедливість, совісність, милосердя, любов до ближнього, повагу один до одного, що у свою чергу неминуче впливає на атмосферу в суспільстві, міжособистісні стосунки, психологічний стан родини, сім'ї, особистості. Нерідко відбувається знецінення життя людини як найвищого дару, зростає злочинність, насильство, збільшується кількість розлучень тощо. Сім'я перестає бути осередком миру, тепла і любові.

Виникає природне запитання, чому, за яких обставин і на якому історичному етапі відбулася зміна морально-психологічних засад суспільства! Поділяємо думку тих дослідників, які вважають, що серед причин цих негативних явищ – тривале підневільне життя українців, відсутність власної держави, недостатній рівень історичної пам'яті, національної свідомості та ідентичності. Особливо глибокі рани на тілі українського суспільства залишив тоталітарний режим, насаджуваний ним культ насильства та безвір'я, здійснювані масові репресії, голод 1921–1922 років та 1946–1947 років, а особливо Голодомор 1932–1933 років, який мав на меті через фізичне знищення упокорення, знекровлення українського народу. Не випадково більшовицькі вожді й партійно-державний апарат, відчуваючи свою провину за голодну смерть мільйонів людей, упродовж десятиріч намагалися вилучити цю трагедію з пам'яті народу.

Розглядаючи Голодомор крізь призму його впливу на суспільну мораль, духовний світ особистості, психологію, простежимо, як відбувалася деформація традиційного усталеного життя та поведінки селян. Нагадаємо, що більшовицький режим, починаючи з 1920-х років, настирливо та активно намагався змінювати традиційні засади людського буття загалом й українського зокрема. Українська людина – вільна, розумна, працьовита – ставала гвинтиком, слухняним інструментом ідеологічних маніпуляцій. Її намагалися «переформатувати», підкорити, знищити. І вдавалися до цього найбезжаліснішими способами – насиллям, таборами, тюрмами, депортаціями. За таких нелюдських умов

змінювалася психіка, деформувалися поняття моралі, духовності, суспільство деморалізувалось: «Одним з головних злочинів деспотичного режиму було створення отого “нового типу” людини, вихованого в атмосфері жорстокості, брехні, зрадництва, холопської відданості “вождю”» [7, с. 22]. Люди знеособлювалися, втрачали свою індивідуальність, ставали «советським народом». Життя людини цінувалося тільки в масі таких самих безликих. Це були лише незначні елементи у великій суспільній машині, ім'я якій – більшовицький режим. Зміни зачепили всі сфери життя, та найболючішими були саме морально-психологічні зміни, що негативно вплинули на внутрішній світ людини.

Українська нація завжди славилася господарністю, хазяйновитістю, шанобливим ставленням до землі. Їй властиві інтровертність, кордоцентризм [перевага серця над головою, почуттів над розумом. – Л. С.], індивідуалізм. Як зазначає І. Краснодемська, «...для ментальності українця характерними є несупротив злу насиллям, романтичне сприйняття світу, мрійливість, оптимізм, бажання видавати бажане за здійснене, працелюбність, гостинність, потяг до освіти» [9, с. 69].

Добробут і благополуччя сім'ї також були важливими для українців. Досягалося це за рахунок щоденної копіткої праці, адже саме праця була джерелом достатку українських селян. Відпочивали тільки у святкові дні, яких дотримувалися й шанували. Для кожної пори року був характерний особливий вид сільськогосподарської діяльності. Дітей змалку привчали допомагати батькам по господарству. Це забезпечувало передачу від покоління до покоління досвіду та знань. Саме тому удар більшовицького режиму в 1930-х роках спрямовувався проти селянства як основи української нації, яке в середині 20-х років ХХ ст. становило 84 %, і саме воно «...було і виявило себе коліскою української нації, держави, культури, мови та церкви» [8, с. 8].

За роки радянського правління українці зазнали не лише колосальних людських втрат, від яких наша країна не може оговтатися й дотепер, але й непоправної шкоди було завдано морально-психологічному здоров'ю нації. Чимало українських сіл, заселених працьовитими й морально стійкими людьми, перетворилися в пустки, що призвело до занедбання сільського господарства. Відбулися деформації культури, свідомості, порушення психіки аж до людоїдства, трупоїдства. Виділимо лише деякі негативні явища, які накинув більшовицький режим на життя українського селянина, що призвело до змін у житті та поведінці людей.

Одним із таких негативних наслідків є руйнація сім'ї, адже, щоб вижити, селяни були змушені мігрувати (допоки це було можливим) в пошуках їжі, змінювати домівку, утрачаючи при цьому роками нажите майно. Для них це було складним рішенням, оскільки українцям притаманний осідлий спосіб життя, зазвичай вони дуже прив'язані до своєї родини, намагалися будувати міцні сім'ї, виховувати дітей, доглядати стареньких батьків, а мігрування спричиняло розпад, руйнації сім'ї. До таких наслідків призводили й депортації населення: «Мого сусіда, наприклад, розкуркулили, забрали в нього все-все, що було: худобу, майно все забрали, а їх всю сім'ю вивезли. Вивезли їх на Соловки цілою сім'єю, і повернувся звідти тільки один чоловік, а ця решта сім'ї там залишилися, повмирали старші, а молодші – то так розійшлись, хто куди» [2, с. 117]. Отже, цінність та міцність родинних зв'язків була порушена.

Знавали селяни й морального знуцання. Тим, хто не здавав норми хлібозаготівель, хто від голоду не мав сили працювати, навішували ярлики «саботажників», «контрреволюціонерів», «куркулів». Так, Микола Хмельник, 1923 р. н., згадує: «Ті посіпаки Сталіна дозволяли собі все. Хотів – вдарив, хотів – плюнув на тебе...» [2, с. 97]. Часто на воротах таких осіб з'являлися образливі написи. На людей навішували таблички з написами і водили селом, унаслідок чого деякі не витримували й накладали на себе руки, найчастіше вішалися.

Прихід до влади більшовиків у країні зумовив те, що до влади в селі прийшли «активісти». Найчастіше ними ставали люди, які хотіли легкого життя. Л. Коваленко зазначає, що «...до лав «експропріаторів» охоче приставали ті, хто досі не мав і не міг мати в односельців ані найменшого авторитету: ледарі, п'яниці, крадії. Хвиля державного насильства піднесла цю непривабливу категорію на самісінький гребінь подій» [5, с. 22]. Більшовицька влада «розбудила» такі елементи, давши їм необмежені права. Вони й почали вибивати зі своїх односельчан усі істотні припаси, поширюючи в селі аморальність, хуліганство, розбрат, бандитизм, хаос.

Активним методом, який використовувала більшовицька влада для упокорення населення, був страх. Людей залякували, пригнічували. Невпевненість у майбутньому, страх за власне життя і життя найрідніших людей, незрозумілість і непояснюваність дій та вчинків влади – усе це породжувало німий страх перед владою, життям. Люди боялися

казати правду, іти наперекір владі, бо це загрожувало депортаціями, виселеннями, грабунками, тюрмами.

Почуття страху у свою чергу породило таке негативне явище в суспільстві, як доноси. Селяни змушені були доносити на сусідів, родичів, знайомих. Інколи такі доноси були безпідставними, але ніхто не був упевнений у тому, що завтра не донесуть на нього, тому робили це першими. Ще однією причиною доносів була частка від знайденого, яку віддавали тому, хто доніс, що було таким собі виживанням за рахунок інших: «Пеня Владімір був, одна нога в нього не розгиналась, отако була, він харашо жив. Но на нього донесли. Однажди вночі приїхав до двору, ну їх тогда так і звали – чорний воронок – забрали і по цей день не знають, де він дівся. Видно, доніс той, хто хотів з цього шось мати» [2, с. 110–111]. Отже, якщо раніше донос уважався ганебним явищем, то в 1920–1930-х роках більшовицька влада всіляко заохочувала його. Донос став актом громадянської зрілості, проявом патріотизму й вірності комуністично-більшовицькому режиму. Відомо, якого розголосу набула історія 14-річного Павлика Морозова, який «викрив» свого батька, перед тим голову сільради в селі Герасимівка. Після засудження батька Павлика вбила група селян, разом з його дядьком, після чого влада надала хлопцеві образ мученика. Такий аморальний вчинок уважався подвигом.

Також відомі історії 13-річного Проні Колибіна, який доніс на свою матір за крадіжку зерна, і його вчинок було розхвалено. Піонер Сорокін на Північному Кавказі зловив свого батька, коли той наповнював кишені зерном, і добився його арешту. Подібне вчинили Коля М'яготін, Коля Яковлев, Кичан Джакилов та інші, імена яких мало шанувати не одне покоління. Вони тривалий час були зразком для наслідування.

Саме за часів правління більшовиків у населення формується нетрадиційне ставлення до державного майна, чужої власності, що сприймаються як «речі нічії, загальні, спільні», тому кожен має право взяти свою частину. Унаслідок цього виникали крадіжки колгоспного зерна, яке лежало просто неба й охоронялося, через що відбувалися ще й убивства та розстріли тих, хто намагався його здобути. Так, П. Войтюк, 1921 р. н., згадує сільського коваля, який на полі для своїх шістьох дітей узяв жменю колосків: «...його начали страшно бити, катувати за це, і за цього йому голову скрутили, повністю задом наперед, голову викрутили і з ступеньок так вниз толкнули» [2, с. 96].

Масового поширення набули крадіжки один в одного. Селяни, у яких держава забрала все до останньої крихти, змушені були шукати будь-яких засобів до виживання. Люди порушували одну із християнських заповідей: «Не вкради». «Було, чоловік вкрав коня у сусіда, порубав його, склав у горшки і закопав [...]. Крали курей, свиней» [2, с. 88].

Намагання вижити будь-якою ціною призводили до святотатства – мародерства. Люди не зупинялися ні перед чим: знімали з трупів одяг, прикраси, якщо вони були, щоб виміняти в торгсинах на хліб чи іншу їжу. Р. Конквест зазначає: «У 1932–1933 роках селяни потайки відкривали могили і за коштовності, здобуті там, купляли їжу в торгсинах...» [6, с. 269].

У селах озброєні продзагони активно вчиняли розправи та самосуди над селянськими сім'ями, застосовуючи тортури, катування та фізичне знущання, що було демонстрацією безмежної влади над людиною та проявом жорстокості. Закони втрачали свою силу в тих умовах, які в українському селі створила радянська влада; звертатися в будь-які керівні органи було марним, унаслідок чого відбулося ще й порушення правосвідомості народу. Селяни перестали вірити в те, що їх спроможна захистити влада, бо вона ж і вчиняла грабунки та репресії.

На відміну від самосудів «активістів», у селі поширюється таке явище, як громадський суд. Селяни, не довіряючи владі та її представникам, самі карали тих, кого вважали винним у скоєнні злочину.

Морально-психологічний стан населення в 1932–1933 роках призвів до масових самогубств. Люди просто не бачили виходу, потерпаючи від голоду, дивлячись на страждання своїх дітей, тому вбачали в самогубстві єдиний порятунок. Траплялися випадки, коли батьки свідомо вчиняли суїцид, пропонуючи дітям з'їсти себе після смерті, тільки щоб вони вижили.

Селяни, аби врятуватися від голодної смерті, їли не тільки мертвих тварин, а й виривали «свіжі» людські трупи з могил. Так, у львівській газеті «Діло» від 23 серпня 1933 року вміщено статтю «Статистика голодової смерті» з моторошною інформацією: «...Мерців влада не дозволяла хоронити так довго, поки трупи зовсім не почнуть розкладатися, а це тому, що поки хоронять свіжі тіла, негайно нічтю населення відкопує могили і вживає трупи» [14, с. 120].

У роки Голодомору мав місце і канібалізм. Згадує О. Бірюк, 1924 р. н.: «...на перерві до нас в школу прийшли люди й кажуть: “Пав-

ліка зарізали!». А Павлік – то був такий гарний хлопчик, вісімнадцять років йому було» [2, с. 119]. Або згадує Л. Венжик: «...Дашина мама зарізала Дмитрика (братик Даші. – Л. С.), наварила, сама їла і Дашу нагодувала. А голівку посолила і підвісила до бантини» [2, с. 139]. Про факти людодїства в селах України є довідки обласних відділів ДПУ і кримінальні справи канібалів. Хоча факти виявлення людодїства карали тюремним вироком, голод робив своє.

Факти канібалізму змінювали психіку людини, морально-етичні цінності, люди починали миритися з такими вчинками, які ще донедавна здавалися неприпустимими, аморальними. А. Маслюк зауважує: «Випадки людодїства у лімінальних станах стали піковою точкою у трансформації свідомості. Страшною наругою над людським еством. Переламним моментом людського буття. Поза межами людського» [10, с. 117]. І таких випадків було чимало.

Під час Голодомору 1932–1933 років відбулося порушення культури харчування. Зокрема, у їжу селяни вживали м'ясо котів, собак, мишей, ховрахів, їжаків, дрібних пташок, бур'яни, кору з дерев, бруньки, листя, гнилу примерзлу картоплю, буряки, трупи свійської худоби.

Одним із найбільш негативних наслідків вчиненого Голодомору стала зміна генофонду української нації. Терени етнічних українців почали заселяти росіяни, білоруси, чисельність яких невпинно зростала: «... кількість українців в Україні в 1926–1937 роках значно зменшилася, а чисельність росіян, білорусів, інших національностей збільшилася. Так, у вказаний період кількість українців зменшилася на 4,3 %, а росіян збільшилася на 20,3 %, білорусів – на 39,4 %, інших національностей – 40,8 %» [11, с. 127]. Зокрема, активне заселення росіян відбувалося у Дніпропетровській, Запорізькій та Полтавській областях. Отже, змінився етнічний склад населення. Тогочасний італійський консул у Харкові С. Граденіго писав: «...наслідком теперішнього лиха в Україні буде російська колонізація цієї країни, яка призведе до зміни її етнографічного характеру. В майбутньому, і либонь, дуже близькому майбутньому, ніхто більше не говоритиме про Україну чи про український народ, а отже, і про українську проблему, бо Україна стане de facto територією з переважно російським населенням» [15, с. 16]. Та Р. Конквест зазначав, що дехто не витримував запаху смерті в будинках і селі та повертався додому.

Нищівних руйнувань у ході колективізації зазнала й релігійна сфера. Більшовики вели активну пропагандистську діяльність щодо викорі-

нення християнства, релігійності. Мала прийти нова віра – у партію та її керівників. Марксизм став новою релігією, Ленін – пророком нового віровчення, яке сприймалося за догму й мало сповідуватися безвідмовно. Мораль, що базувалася на релігійному ґрунті, була скасована, натомість прийшла новостворена комуністична мораль, з іншими життєвими цінностями. Християнство трактувалося як релігійна обмеженість, забобонність, яких терміново потрібно позбуватися. Духовенство підлягало розстрілу, церкви – закриттю. Р. Конквест зазначає, що великий наступ на церкви було розпочато наприкінці 1929 року, і вже до кінця 1930 року 80 % сільських церков країни було закрито [6, с. 231, 236]. Масове закриття церков та храмів супроводжувалося руйнуванням святинь, нищенням ікон, зняттям дзвонів, нещадним грабунком церковного майна, що мотивувалося потребами індустріалізації.

Радянська влада невідступно вела боротьбу з Богом, церквою, створюючи новий світ – рай для людей на землі – соціалізм. Змінювалися назви міст, вулиць. На догоду партії люди почали називати своїх дітей новими іменами: П'ятирічка, Леніна, Сталіна, Октябриня, Барикада, Ревком, Трактор, Вілен (Володимир Ілліч Ленін), Троленбузина (Троцький – Ленін – Бухарін – Зинов'єв), Даздраперма (Да здравствует Первое мая) [12].

У кожній хаті розмішувалися портрети Леніна і Сталіна, таким чином, відбувалося їхнє «обожнювання». Люди зрікалися своїх рідних через їхні релігійні переконання, адже це загрожувало концентраційними таборами, ув'язненнями, депортаціями.

Християнські свята замінювали на радянські обряди: зорини (октябрини), «червоне весілля», «червоний похорон», комсомольське різдво, комсомольська пасха. Вони мали заповнити нішу релігійної обрядовості, яку комуністи намагалися швидко витіснити. Замість традиційних свят нав'язували відзначати міжнародні свята, такі як 8 Березня, 1 Травня, 7 листопада та ін. Відбулося руйнування селянської культури.

Непоправної шкоди комуністично-більшовицька влада завдала сімейній обрядовості [14]. Відбулися порушення, деформація традицій родин, хрестин, весіль, поховань. Їх або зовсім не дотримувалися, або дуже спрощували. Відзначення родин, хрещення дітей не відбувалися через заборону такої діяльності радянською владою. Церкви не діяли, а священнослужителі підлягали депортаціям та розстрілам. Та й під

час Голодомору 1932–1933 років більшість дітей просто не виживала, особливо новонароджені та старші за віком.

Одруження – важливий етап у житті молодої людини. Це процес цікавий, наповнений багатьма ритуалами, прикметами, іграми, веселощами, звичаями, етикетом. Традиційний весільний обряд українців складається з «передвесільного (сватання, оглядини, заручини) весільного і післявесільного етапів» і все це тривало майже тиждень, а після Голодомору – лише 1–3 дні [14, с. 112]. Весільні обряди знівельовалися. О. Стасюк зазначає, що люди почали просто «сходитися», або, як тоді говорили, «складали людей докупи». Весілля перестали справляти через відсутність продуктів харчування, а вінчання – через заборону та значного зменшення священиків, попів, через що серед селян такі весілля не вважалися справжніми. Молодь просто розписувалася.

Обряд поховання померлих теж був знівельований. Якщо раніше небіжчика обмивали, одягали, клали у труну, відспівували на кладовищі, оплакували та поминали обідом [14, с. 115], то під час Голодомору 1932–1933 років покійників ховали навіть без труни, просто прикидали землю. Фізично виснажені голодом люди не мали сил, щоб викопати яму і спорядити небіжчика в останню путь. Люди масово вмирали на вулицях, попід тинами, посеред дороги. Їх зачіплювали залізними гаками і закидали на віз, потім везли за село і скидали всіх разом у великі ями. Часто траплялися випадки, коли засипали землею ще живих людей. Так, Г. Тимошук, 1925 р. н., згадує: «Велику яму копали і закидали, даже живих кидали. Там одна бабка каже: “Я ще не вмерла”, а він каже: “Шо я за тобою приїду ще раз?”. Посадив і всьо, і в яму» [2, с. 85].

Отже, політика Голодомору 1932–1933 років супроводжувалася активним войовничим атеїзмом та викоріненням християнських цінностей, обрядів, свят і заміною їх на нові радянські, знищенням селянської культури та сімейної обрядовості.

Український селянин, який завжди був самодостатнім, психологічно стійким, підпав під моральний, психологічний гніт людиноненавистницького режиму, що «робив» із людей-особистостей «гвинтики» до своєї великої могутньої імперії.

Можна солідаризуватися з тими дослідниками, які вважають, що одним із найжахливіших наслідків Голодомору було моральне, духовне, фізичне каліцтво підростаючого покоління. Діти, яких батьки за-

лишали в містах, на привокзальних станціях, з надією, що вони зможуть вижити, їх хтось пожаліє, не по роках ставали дорослими. Часто таких безхатченків забирали до притулків, де їхнє становище було не кращим. Їх привчали до німої покори, відчужували від рідної мови, віри, культури, батьків. З них комуністи виховали «відданих партії Леніна – Сталіна большевиків» [13, с. 95]. У дитячій психіці утверджувалися зневіра, збайдужіння до всього, подвійна мораль. А згодом, «коли проблема безпритульності стала завеликою для місцевих урядовців, безпритульних почали розстрілювати у великих кількостях» [6, с. 327].

Жахлива повсякденність, величезна кількість смертей, насильство стало звичним для дітей. Ті, хто вижив, пішли із цим у подальше життя, ці жахи та страждання назавжди залишилися у їхній свідомості й на генетичному рівні передалися нащадкам. Відтоді багатьом молодим людям бракує сили духу в боротьбі за свої права й досягнення благородної мети.

Р. Конквест підкреслював, що «справжній моральний парадокс... полягав у тому, що дітей, чийх батьків знищив режим, виховували за допомогою методів, які розбудили в них найзвірячіші інстинкти, внаслідок чого вони стали найогиднішими прислужниками цього ж режиму... Прищеплюючи молоді перекручення сприймання дійсності, влада калічила її духовно, а це було, мабуть, жакхливіше, ніж фізичне знищення» [6, с. 325]. Бо той, хто з таких дітей залишився, рослі і йшли в життя зі зміненим світосприйняттям, з пошкодженою психікою.

Таким чином, висока смертність дітей в умовах Голодомору, моральні деформації молодого покоління, звичайно, негативно позначилися на долі українського етносу. А та частина дітей, якій вдалося вижити «через систему виховання у притулках, зазнали потужної денационалізації. Їх не виховувала родина у пошані до рідної мови, старших родичів, традицій» [1, с. 265]. І сьогодні зустрічаємо чимало нащадків манкуртів, маргіналів, які не мають пошани до материнської мови, поваги до традицій українського народу, а намагаються будь-що нав'язати свій стиль та спосіб життя в суспільстві, бути господарями в державі.

Отже, від покоління до покоління, від батька до сина, від матері до доньки передавалися досвід, сімейні традиції, звичаї та свята. Звичними для українців були такі моральні цінності, як любов до Вітчизни, мови свого народу, товариськість, взаємодопомога, святість мате-

ринства та батьківства, довіра, милосердя, та саме Голодомор 1932–1933 років їх знівелював, знищив. Обряди народження та хрещення дитини, весілля, похорону деформувалися, спростилися. Частину було замінено або й взагалі знищено.

Негативні морально-психологічні зміни відбулися також у психіці, характері, моралі й ментальності людей, зокрема, через деморалізацію, репресії, залякування, факти людодіства, самогубства; у суспільстві запанували жорстокість, страх, німа покора, невпевненість у майбутньому. Переселення в спустілі хати, села людей інших національностей негативно позначилося на етнічному складі населення, що й нині відображається в питаннях національної політики та в усвідомленні українців себе як єдиної нації – української. Унаслідок вимирання селян у 1930-х роках різко погіршився стан сільського господарства, обробіток землі, зменшилася кількість худоби. Зникли сотні сіл з їхніми мешканцями.

Таким чином, під час Голодомору 1932–1933 років відбулася зміна традиційного життя українців. Негативні зміни зачепили всі сфери їхнього життя. Одними з найстрашніших наслідків, крім демографічних, культурно-духовних, ментальних тощо, є морально-психологічні, які проявляються і в нинішній поведінці суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Борисенко В.* Доля українського етносу в роки Голодомору (1932–1933) / Валентина Борисенко // Українознавство. – 2008. – № 4. – С. 262–265.
2. *Борисенко В.* Свіча пам'яті: Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках / Валентина Борисенко. – К. : ВД «Стилос», 2007. – 288 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2009. – 1736 с. : іл.
4. Голодомор 1932–1933 років в Україні: Документи і матеріали / упоряд. Р. Пиріг; голова редколегії В. А. Смолій; НАН України, Інститут історії України, Міжнародний благодійний фонд «Україна 3000». – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1128: фото (Том 2).
5. *Коваленко Л.* Духовна руїна / Лідія Коваленко // 33-й голод: Народна Книга-Меморіал / упоряд.: Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк. – К. : Рад. письменник, 1991. – С. 15–24.
6. *Конквест Р.* Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор: Перекл. з англ. / Роберт Конквест. – К. : Либідь, 1993. – 283 с.

-
7. Кононенко П. «Свою Україну любіть...» / Петро Кононенко. – К. : «Твім інтер», 1996. – 224 с.
  8. Кононенко П., Кононенко Т. Це потрібно не мертвим – це потрібно живим! / Петро Кононенко, Тарас Кононенко // Українознавство. – 2008. – № 3. – С. 8.
  9. Краснодемська І. Ментальність // Науковий інструментарій українознавця: Довідник / Ірина Краснодемська / кер. авт. кол., наук. ред. Л. Токар. – К. : ННДІУВІ, 2012. – 376 с.
  10. Маслюк А. Проблема самосвідомості у лімінальному стані (на матеріалах самозвітів жертв голодомору) / А. Маслюк // Голодомор 1932–1933 років в Україні: каральні органи більшовицького режиму: Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, МАУП, 24 листопада 2006 р.). – К. : МАУП, 2007. – С. 114–119.
  11. Мороз О., Злупко С. Українське селянство у першій половині ХХ століття (Трагедія і героїзм) / О. Мороз, С. Злупко. – Л. : Універсум, 1997. – 165 с.
  12. Серафима (ігуменя). Піст від диявола / Серафима. – К. : Мистецтво, 2003. – 112 с.: іл.
  13. Соловей Д. Сказати правду. Три праці про Голодомор 1932–1933 років / Дмитро Соловей / за заг. ред. Ю. Шаповалова і О. Юренка. – К. ; Полтава, 2005. – 300 с.; 29 іл.
  14. Стасюк О. Геноцид українців: деформація народної культури / Олеся Стасюк. – К. : Видавничий дім «Стилос», 2008. – 224 с.
  15. Ярещенко О. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. (На матеріалах Півдня України) / Олександр Ярещенко. – О. : Астропринт, 2008. – С. 96.

Андрій ТЕЛЕГУЗ, Ірина ТЕЛЕГУЗ

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ, ЕКОНОМІЧНІ ТА ЕТНОПСИХОЛОГІЧНІ НАСЛІДКИ ГОЛОДОМОРУ–ГЕНОЦИДУ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ В 1932–1933 РОКАХ

У 1932–1933 роках український народ, особливо селянство, відчули на собі, мабуть, один з найтрагічніших результатів антиукраїнської політики сталінського режиму – Голодомор. В історичній літературі Голодомор, по суті, означає продовольчу диктатуру.

Масове фізичне винищення українських хліборобів штучним голодом було свідомим терористичним актом політичної системи проти мирних людей, унаслідок чого зникали цілі покоління землеробів-універсалів, було зруйновано соціальні основи нації, її традиції, духовну культуру та самобутність. Аналіз змісту опублікованих протягом 1929–1933 років близько 30-ти постанов ЦК ВКП(б), Раднаркому УРСР та СРСР, ЦК КП(б)У засвідчує факти свідомого й цілеспрямованого створення таких умов життя для сільського населення, більшість якого становили етнічні українці, що призвели до їх відвертого фізичного винищення. Голодомор 1932–1933 років – це свідомо заплана акція. Як свідчать документальні джерела, хліб в Україні був, але хліб з України забрали. Після приїзду Молотова до України восени 1932 року, коли, здавалося б, з нашої держави вивезли все, що тільки можливо, Сталін присилає Кагановича, за участі якого 29 грудня цього ж року відбувається засідання Політбюро ЦК КП(б)У, на якому ухвалюється рішення забрати з України всі продукти харчування (зерно, овочі, фрукти, соління, сушіння), в тому числі й посівний матеріал з колгоспів [30, с. 98–113; 18; 23].

Те, що відбулося в Україні 1933 року, не знайшло адекватного висвітлення в архівних джерелах. Причина в тому, що Сталін наказав ставитися до Голодомору як до неіснуючого явища. Особливо дивне враження справляють стенографічні звіти пленумів і протоколи політбюро ЦК КП(б)У часів Голодомору [30, с. 103–112]. У них відображе-

но відчайдушну боротьбу з окремими конкретними проявами голоду, але не згадується саме слово «голод». Заборона на це слово не була викликана, зрозуміло, побоюваннями за просочування негативної інформації. По-перше, голод різної інтенсивності охопив мало не всю хліборобну смугу країни і не становив таємниці. По-друге, документація партійних органів завжди мала гриф «цілком таємно». Сталін насправді не бажав обговорення проблеми голоду. Воно означало б визнання факту економічної катастрофи, в яку потрапила країна внаслідок авантюристичної політики «наступу соціалізму по всьому фронту» та «світової комуністичної революції». Більше того, воно означало б дозвіл оцінювати рішення, негласно прийняті на найвищому рівні з метою виходу з катастрофи. А саме ці рішення й призвели до Голодомору.

Голодомор був наслідком спроби здійснити соціалістичне будівництво воєнно-комуністичними методами. Проте примусова колективізація і накладена на колгоспи продрозкладка, що призвели до глибокої деградації сільського виробництва, дорого обійшлися Україні.

Запровадження з грудня 1932 року паспортного режиму та інституту прописки для населення міст і новобудов адміністративно закріплювало селян у колгоспах [27, с. 410–414; 31, с. 212]. Одночасно до мінімуму було скорочено присадибні ділянки колгоспників, щоб вони могли забезпечувати свій прожитковий мінімум лише працею в громадському господарстві. Скасування продрозкладки, що загнала сільське господарство в глухий кут, можна вважати визнанням безперспективності праці, продукт якої належав державі повністю, тобто за змістом – рабської праці. На зміну їй приходила система виробничих відносин, яка будувалася на примусовому поділі продукту праці в його натуральній формі між працівником і державою. Така система відносин властива кріпосництву.

У документах Політбюро ЦК КП(б)У збереглося свідчення про те, що восени 1932 року з України організовувалися так звані зелені ешелони для забезпечення промислових центрів Росії продуктами харчування до жовтневих свят. З України вивозили навіть квашені огірки, капусту та помідори. Таким чином, ті люди, котрі виробляли цю продукцію, залишалися приреченими на голодну смерть [28; 15; 17].

Історики й демографи сперечаються навколо кількості жертв Голодомору, виголошуючи різні дані від 3 до 10 мільйонів. Найвірогідніше, враховуючи матеріали перепису населення 1937 року, втрати населен-

ня внаслідок повного фізичного виснаження, тифу, кишково-шлункових отруень, канібалізму, репресій, самогубств на ґрунті розладу психіки та соціального колапсу, жертви становили від 7 до 10 мільйонів людей на теренах України. Поза тим, Голодомор – це демографічна катастрофа, що мала тотальний характер.

Учені продовжують вивчати архівні джерела, з'ясовуючи абсолютні та відносні дані кількості жертв Голодомору. Очевидно, критерієм масштабності трагедії є не лише цифри, а й здатність кожної людини сприймати чуже горе як своє. Всеосяжність національної катастрофи 1932–1933 років можна збагнути лише глибиною внутрішнього потрясіння кожного, хто вважає себе цивілізованою людиною.

Географія смертності від голоду в Україні строката. Менш уражені північні райони першої половини 1932 року – і суцільний мор в усіх областях протягом другої половини 1932 та першої половини 1933 років. Смертністю від голоду вирізнялися села і райони, де діяв економічний чинник, і де все впиралося в обсяги, терміни та методи хлібозаготівель.

Радянський режим заперечував факт існування голоду, тому кількість жертв Голодомору обчислити дуже важко: офіційний облік загиблих був заборонений. У 1937 році в СРСР було проведено черговий перепис населення. Він виявив величезні демографічні втрати, які сталися з часу попереднього перепису 1926 року. Сталін дав розпорядження засекретити матеріали перепису 1937 року, а тих, хто володів інформацією (безпосередніх виконавців), розстріляти. Це пояснює, чому в цифрах істориків і демографів, які намагалися встановити кількість померлих на основі опосередкованих джерел, існують дуже істотні розбіжності. Найбільшу кількість жертв називає Р. Конквест – 7 млн людей, з них 5 млн в Україні, 1 млн на Північному Кавказі, ще 1 млн – в інших містах [11].

Група російських статистиків поверхово, лише на підставі підрахунку середньомісячного рівня смертності визначає, що в Україні у 1932–34 роках померло близько 2 млн людей [9; 7; 8; 10; 1; 29]. Однак є серйозні підстави вважати цю оцінку явно заниженою.

Опубліковані нещодавно дані перепису 1937 року показують, що чисельність населення УРСР між 1931 і 1937 роками зменшилася на 2,8 млн осіб [14; 24; 3; 2; 4; 5]. Однак ці цифри не дають повного уявлення про кількість жертв, оскільки частина померлих частково компенсувалася досить високим рівнем народжуваності у 1935–1937 роках.

Український історик С. Кульчицький продовжує вперто й безпідставно оцінювати прямі втрати від голоду 3–3,5 млн людей [14; 16; 13], а український демограф А. Перковський – 4 млн чоловік [21; 22].

Отже, Голодомор – геноцид 1932–1933 років став найбільшою трагедією України за всю її історію, спричинивши тяжкі наслідки для народу:

1. Крім очевидних людських втрат та величезного морального удару голод завдав непоправної шкоди українському національному життю. Він практично знищив старе українське село з його багатими народними традиціями – працелюбністю, любов'ю до землі, релігійністю, шаную й повагою щодо старших тощо. Замість нього з'явилося колгоспне село, яке вже ніколи не повставало проти радянської влади.

2. Колективізація приглушила почуття індивідуалізму, яке було основним для ідентичності українського селянина.

3. На декілька поколінь Голодомор імплантував у свідомість селянства соціальний страх – страх голоду і смерті, політичну апатію і пасивність.

4. Голод перервав тяглість поколінь у розвитку української національної еліти.

5. Голод призупинив українізацію міст Сходу і Півдня України, після нього поповнення міського населення відбувалося переважно за рахунок імміграції з Росії тощо.

Політолог і культуролог М. Рябчук якось висловив думку, що «у нас була кільканадцять років тому УРСР, вона після 1991 року перестала бути соціалістичною, але лишилася совецькою. Нам двічі здавалося, що вона змінилася: в 1991 році, після референдуму, і – після Помаранчевої революції 2004 року. На превеликий жаль, вона була і залишилася совецькою» [26].

Після того як голодом було виморено цвіт нації, носіїв культури, духовенство й селян – носіїв національного коду, історичні шанси на становлення українських еліт стали мінімальними. Відбулася «негативна селекція». До поголовного винищення українців голодом, знищення культури, мови, релігії додалося заселення України неукраїнцями, тривалий процес асиміляції та інтернаціоналізму. Саме на ґрунті, щедро засіяному жертвами Голодомору – геноциду, ретельно культивувалася «уніфікація», на якій наголошує Євген Сверстюк [26].

З чого починається самоусвідомлення українців сьогодні? Як значає М. Рябчук: «З вивчення своєї історії, де ще так багато білих

плям, відтворення історичної пам'яті. Із вивчення рідної мови, культури, літератури, творення нових духових цінностей? Якщо ви глянете на сотню найбагатших українців або на тисячу, або навіть на 10 тисяч найбагатших українців, то ви не знайдете там практично жодної людини, яка була б органічно україномовною, яка б розмовляла зі своїми дітьми, онуками по-українськи» [26].

За антиукраїнською спрямованістю та масштабністю застосування голод 1933 року виявився найжахливішою зброєю масового знищення та соціального поневолення селянства, якою скористався тоталітарний режим в Україні.

Голод 1933 року в Україні – це не фізіологічне явище, а насамперед цинічна форма політичного терору, проблемами якої повинні перейматися історики, соціологи, психологи, правознавці, філософи й політики. Наслідки та масштаби Голодомору в містах та селах України в 1932–1933 роках засвідчують глобальну соціально-гуманітарну катастрофу в історії людства, а не лише українства.

Ця соціально-гуманітарна катастрофа, незважаючи на відносну давність події, має психічні та психологічні наслідки для сучасної української нації.

У сучасному українському суспільстві одні вважають Голодомор – геноцид просто жахливою сторінкою української історії, про яку не варто згадувати, інші, а серед них психіатри і психологи, б'ють на сполох, закликаючи осмислити його наслідки для сьогочасної людини й наступних поколінь.

Як відомо, історія живе в людях, їхніх почуттях, переживаннях, учинках, думках. Чому ж не хочуть згадувати Голодомор? Чи продовжує залишатися Голодомор табуованою проблемою? Мабуть, ні. Але не порушувати це питання означає продовжувати використовувати підсвідомі переживання людей, щоб зберігати існуючу десятиліттями систему заборон і покарань, залежності і страху, терпіння й покори.

Зазвичай табуованими є ті почуття, що викликають у людини неспокій, сором, злість, гнів і співчуття, які заборонено проявляти. Їх намагаються замовчувати, їх уникають. Проте саме ці почуття відіграють значну роль у формуванні ідентичності українського народу й відчутно впливають на стосунки Заходу і Сходу. Табу на тему Голодомору спотворило формування ідентичності народу, саме завдяки такій політиці було спровоковано бажання віднайти відмінності й виокремити

особистісну відмінність «западенців» і «східняків». Зміну українського суспільства зумовив і той факт, що народ з допомогою «зникаючої» поведінки запобігав виникненню почуття болю й суму. Це нагадує ситуацію, коли дитина, яка любить свою агресивну і непередбачувану матір, утікає від неї і переживає безсилля і сум через неможливість отримати від неї любов [12; 19; 20; 25].

У клінічному розумінні можна говорити про посттравматичний стресовий розлад, виявом якого є тривала зміна характерологічних особливостей людини. Можна виділити кілька базових підстав для виникнення посттравматичного стресового розладу, пов'язаного з голодомором, а саме:

- наслідки хворобливого стану пригніченості, безвиході, відчаю;
- наслідки у сфері традицій, звичаїв, культури;
- наслідки для українського соціуму в цілому – для жителів сіл і міст;
- наслідки у встановленні міжособистісних контактів [6].

Голодомор – геноцид великою мірою призвів до руйнування моральних людських засад. Значних втрат зазнали мораль, совість, прив'язаність. Окремим фактором, що спричинив зміну особистості внаслідок пережитого стресу, були страждання тих, хто вижив, і переживання ними вини за безпорадність і неспроможність урятувати помираючих від голоду. Втрачаються самоповага й віра в інших людей, знижується самооцінка. Унаслідок цього люди стали залежними від чужої сили, малоініціативними, легше піддаються впливам, стають «робочою масою», дають себе використати, люмпенізуються [6].

Тому глибоке і всебічне усвідомлення самого голодомору, його наслідків, сучасної особистісної і колективної психологічної табуйованої тематики й проблематики Голодомору – геноциду української нації в 1932–1933 роках є не лише даниною історії українського народу чи спробою пояснити проблеми нашої країни, воно може стати для етносу «дорожньою картою» в оздоровленні українського суспільства взагалі, у поверненні до своїх традицій, мови, духовності, у самовизначенні української нації та побудові національної держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Араловець Н. А.* Потери населения советского общества в 1930-е годы: проблемы, источники, методы изучения в отечественной историографии // Отечественная история. – 1995. – № 1. – С. 135–146.
2. *Блюм А., Меспуле М.* Бюрократическая анархия: Статистика и власть при Сталине. – М., 2006. – 109 с.
3. *Волков А.* Перепись населения 1937 года: вымыслы и правда // Перепись населения СССР 1937 года. История и материалы. Серия «История статистики». Выпуск 3–5 (часть II). – М., 1990. – С. 6–63.
4. Всесоюзная перепись населения 1937 года: общие итоги. Сборник документов и материалов. – М., 2007. – 320 с.
5. Демографическая модернизация России, 1900–2000. – М., 2006 – 399 с.
6. *Долішня Н., Рослюк С.* Посттравматичні наслідки Голодомору [Електронний ресурс] // Медицина світу. – 2011. – Т. XXX. – Ч. 4. – Режим доступу : <http://msvitu.com/archive/2011/april/article-5.php>.
7. *Зеленин І., Івницький Н., Кондрашин В., Осколков Е.* О голоде 1932–1933 годов и его оценке на Украине / Отечественная история. – 1994. – № 6. – С. 256–263.
8. *Зеленин І.* «Революция сверху»: завершение и трагические последствия // Вопросы истории. – 1994. – № 10. – С. 28–42.
9. *Земсков В.* К вопросу о масштабах репрессий в СССР // Социологические исследования. – 1995. – № 9. – С. 118–127.
10. *Івницький Н.* Голод 1932–1933 годов: кто виноват? // Голод 1932–1933 гг. Сборник статей Российского государственного гуманитарного университета. – М., 1995. – 96 с.
11. *Конквест Р.* Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zhnyva33.narod.ru/>.
12. *Крамаренко О.* Чому виморені в 1932–33 роках українські території найбільш піддаються впливові антидержавницької пропаганди? // Україна молода. – № 4. – 12.01.2010.
13. *Кульчицький С.* Демографічні втрати України в ХХ столітті // Дзеркало тижня. – № 39. – 02.10.2004.
14. *Кульчицький С., Єфіменко Г.* Демографічні наслідки Голодомору 1933 р. в Україні. Всесоюзний перепис 1937 р. в Україні: документи та матеріали. – К., 2003. – 192 с.
15. *Кульчицький С.* Причини голоду 1933 року в Україні // Дзеркало тижня. – № 38 (463). – 4–10.10.2003.
16. *Кульчицький С.* Скільки нас загинуло від Голодомору 1933 року? // Дзеркало тижня. – № 45. – 23.11.2002.
17. *Кульчицький С.* Український Голодомор в радянській державі-комуні // Дзеркало тижня. – № 34. – 13.09.2008.

18. *Кульчицький С.* Голодомор – 33: чому і як? // Дзеркало тижня. – № 45. – 25.11.2006.
19. *Лащенко О.* Голодомор як фактор впливу на суспільну психологію [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24401563.html>.
20. *Онуфрив С.* Постгеноцидність суспільства як соціально-психологічний наслідок Голодомору 1932–1933 років в Україні // Вісник Львівського університету. – 2011. – Вип. 34. – С. 161–167.
21. *Перковський А., Пирожков С.* Демографічні втрати Української РСР у 30-ті роки // Український історичний журнал. – 1989. – № 8 (341). – С. 24–36.
22. *Перковський А.* Про демографічні втрати України у [19]30-х роках // Вісник Міжнародної асоціації українців. – К., 1991. – № 3. – С. 24–33.
23. Проти кого організували Голодомор: Постанова ЦК ВКП(б) і СНК Союзу РСР від 14.12.32 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://yury108.blogspot.com/2012/11/141232.html>.
24. *Ревенко А.* Скільки нас було, є та скільки буде напередодні першого всеукраїнського перепису населення // Дзеркало тижня. – № 47. – 01.12.2001.
25. *Сорокин П.* Голод как фактор. Влияние голода на поведение людей, социальную организацию и общественную жизнь. – М., 2003. – 684 с.
26. *Стетула Н.* Наслідки Голодомору для самоусвідомлення українців [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/content/article/1354334.html>.
27. *Танцюра В.* Політична історія України. – К., 2008. – 552 с.
28. *Тойб М.* Ніхто не забутий, ніщо не забуто // Вісті Ковельщини. – 22.11.2012.
29. *Цаплин В.* Статистика жертв сталинизма в 30-е годы // Вопросы истории. – № 4. – 1989. – С. 175–181.
30. *Шаповал Ю.* Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. – 351 с.
31. *Щербак І.* Пути следования. – М., 2011. – 392 с.

МЕМОРІАЛЬНА ТОПОГРАФІЯ ГОЛОДОМОРУ: АНАЛІЗ ВІЗУАЛЬНИХ РЕПРЕЗЕНТАЦІЙ

За звітом Українського інституту національної пам'яті до Кабінету Міністрів України (УІНП збирав інформацію від областей та узагальнював її в одному документі) від 2009 року, загалом в Україні було визначено розташування 3049 місць масових поховань жертв Голодомору та встановлено 6645 пам'ятників та пам'ятних знаків жертвам Голодомору.

До цього ж звіту була внесена інша інформація, що добре надається для порівняння: до обліку також було взято 479 пам'ятників, пам'ятних знаків діячам тоталітарного комуністичного режиму, що демонтовані у 2007–2008 роках, 2232 пам'ятники, пам'ятні знаки діячам тоталітарного комуністичного режиму, що залишилися в регіонах, 2754 топонімічні назви (вулиці, площі і т.д.), що пов'язані з тоталітарним комуністичним режимом, які перейменовані протягом 2007–2008 років. Після 2009 року ця інформація не збирається у зв'язку із закінченням терміну дії відповідних розпоряджень органів вищої виконавчої влади. Отже, у країні за 20 років Незалежності постало багато пам'ятників і пам'ятних знаків, присвячених жертвам Голодомору.

Проте, якщо пам'ятники Леніну або Невідомому солдату Україна успадкувала від Радянського Союзу, то пам'ятники жертвам Голодомору постали вже за період Незалежності. За дуже незначний проміжок часу виник вражаючий масив меморіальної пам'яті, що рівномірно розподілений територією усієї країни. Якщо взяти до уваги, що в країні нараховується 28441 село, то виходить, що в середньому в кожному четвертому селі стоїть меморіальний об'єкт на пошану жертв Голодомору. Водночас це – прояв незвичайної залученості населення та його симпатії до вшанування пам'яті жертв Голодомору. У наш час зовсім неможливо уявити, що така активність знизу викликана лише чийось указами та вказівками. Звідси маємо меморіальну топографію Голодомору.

В Інституті національної пам'яті акумульовано різноманітну інформацію про ці пам'ятники, зокрема статистику, зібрану в 2005–2010 роках, звіти з місць, а також фотографії пам'ятників.

Інформація, звичайно, не зовсім повна, деякі області представлені доволі добре, натомість зображення з деяких регіонів майже повністю відсутні. Так, Вінницька область представлена 22 фотографіями окремих пам'ятників та пам'ятних знаків (за офіційною статистикою – 925 пам'ятників і пам'ятних знаків), Київська – 339 фотографіями (за офіційною статистикою – 510 пам'ятників і пам'ятних знаків), Дніпропетровська – 79 (за офіційною статистикою 167), Донецька – 88 (за офіційною статистикою – немає даних), Житомирська – 34 (за офіційною статистикою – 211), Запорізька – 104 (за офіційною статистикою – 83), Київ – 18, включно із Меморіальним комплексом пам'яті жертв Голодомору (за офіційною статистикою – 14), Кіровоградська – 189 (за офіційною статистикою – 284), Луганська – 238 (за офіційною статистикою – 280), Миколаївська – 333 (за офіційною статистикою – 359), Одеська – 162 (за офіційною статистикою – 301), Сумська – 241 (за офіційною статистикою – 455), Харківська – 105 (за офіційною статистикою – 395), Херсонська – 164 (за офіційною статистикою – 198), Хмельницька – 377 (за офіційною статистикою – 882), Чернігівська – 207 (за офіційною статистикою – 230). Інформація з Полтавської та Черкаської областей не надійшла.

Таким чином, ми маємо 2700 зображень автентичних пам'ятників та пам'ятних знаків з усієї країни. Оскільки чимало пам'ятників представлено двома і більше фотографіями в різних ракурсах, то їх загальна кількість наближається до 3000 зображень.

До Меморіальної топографії Голодомору належать: великі меморіали, дерев'яні й металеві хрести, гранітні пам'ятники, які зазвичай встановлюються на кладовищах, окремі архітектурні композиції, меморіальні дошки, подекуди прилаштовані в найнеочікуваніших місцях, різного роду камені, скульптурні фігури та могили жертвам Голодомору зі встановленими на них хрестами.

З вищенаведеного варто зробити висновок, що зазначена база пам'ятників є репрезентативною, повною та такою, що дозволяє проаналізувати не лише окремі візуальні зображення пам'ятних знаків, присвячених Голодомору, але й увесь комплекс новопосталого культурного ландшафту, який можна назвати услід за М. Хальбваксом [4, р. 191–193] меморіальною топографією Голодомору.

Постає питання – у яких поняттях можемо оцінити та описати меморіальну топографію Голодомору? Насамперед – у категорії пам'яті, зокрема в меморіалах та пам'ятниках жертвам Голодомору, які є медіумами та одночасно носіями пам'яті про Голодомор.

Зазвичай при аналізі візуальних репрезентацій вони розглядаються із точки зору пануючих історіографічних та суспільно-популярних дискурсів, тобто прочитуються як текст у домінуючому наративі [3, р. 51]. Автори намагаються віднайти щось спільне між візуальними образами та «своїм наративом». При цьому ці візуальні зображення, представлені чи в пам'ятниках, чи міському просторі та перформансах слугують лише додатковими джерелами, що не викликає заперечення, адже нечасто в розпорядженні науковців опиняється такий масив інформації, що дозволяє йти не від наративу до пам'ятників, а в протилежному напрямку. У нашому випадку вихідний матеріал виглядає настільки багатим, що за його допомогою можна спробувати зробити внесок у розуміння колективної пам'яті про Голодомор та існуючих наративів.

На аргументацію тези про значну включеність меморіальної топографії Голодомору в загальний культурний ландшафт регіонів розглянемо її географічно, вибравши для аналізу Запорізьку область, оскільки в цьому випадку наявні не лише зображення об'єктів, але й інформація про точне їх місцезнаходження у дуже різних місцях.

Отже, у Запорізькій області зведено 104 пам'ятники і пам'ятні знаки, присвячені Голодомору, 37 з них – це хрести або композиції, у яких хрест є головним об'єктом. У 65 випадках хрест є в тих або інших комбінаціях атрибутом пам'ятника або пам'ятного знаку, що підтверджує думку про важливість цього символу у візуальних репрезентаціях Голодомору. Так, у с. Варварівка Гуляйпільського району на кладовищі збудовано цегляну стіну чорного кольору, на якій білою фарбою намальовано хрест, на стіні – табличка з надписом «Вічна пам'ять односельчанам жертвам Голодомору 1932–1933... Запізнілими дзвонами шукатимемо мільйони українських душ, щоб вписати їх в історію пам'яті».

11 об'єктів мають форму гробків – пам'ятника або хреста і земляного насипу над могилою, встановлених на місцях масових поховань. Цікаво, що один із гробків встановлений на місці символічного поховання (кенотаф), тобто незважаючи на те що на цьому місці не було ре-

ального поховання, було вирішено зробити насип у формі гробка, що в поховальних обрядах встановлюється завжди на могилі. Біля гробка також стоїть гранітний пам'ятник (пам'ятний знак у смт Новомиколаївка Новомиколаївського району, розміщений у парковій зоні поблизу Стели загиблим воїнам Великої Вітчизняної війни).

Безпосередньо на місці поховання поставлено 19 архітектурних об'єктів (пам'ятників, пам'ятних знаків, хрестів, зокрема, 13 – на території нині чинних кладовищ, шість – в інших місцях).

На кладовищі або в безпосередній близькості розміщено 24 об'єкти, про яких, на відміну від вищеназваних 13 об'єктів, не йдеться як про місце поховання. Важко зараз сказати, чи поставлені ці об'єкти над могилами, чи місцеві громади вирішили пошанувати пам'ять жертв Голодомору за допомогою установаження хрестів, пам'ятників і пам'ятних знаків на кладовищах.

На території церкви розміщено чотири об'єкти, біля сільської ради – шість, на території меморіалів на честь полеглих у Великій Вітчизняній війні або по сусідству з могилами солдатів – чотири. Один пам'ятний знак навіть розташований на території школи. Він створений за ініціативою і ескізом керівника місцевої пошукової групи і є композицією круга на землі, у центрі якого розміщена горизонтальна мармурова плита з написами українською й англійською мовами. На пам'ятному знакові – список сіл, жителі яких стали жертвам війни, голодомору, репресій, депортацій, і слова поетеси Ліни Костенко. Навколо плити навхрест покладено чотири катки-жорна, за контурами круга – ще сім катків, які символізують сім місцевих сіл, які потерпіли від Голодомору (композиція у с. Ударник Токмацького району розташована серед березового гаю на території школи).

Меморіальна топографія Голодомору має регіональну специфіку. Переважна більшість усіх пам'ятників на Чернігівщині мають форму хрестів, серед яких особливо виділяються масивні дерев'яні дубові хрести, установлені на земляних насипах. За традицією хрести перев'язують рушниками, які висять доки не зітліють. Особливістю пам'ятників у Сумській області є наявність композицій із трьох хрестів. На Київщині багато пам'ятників зі скульптурними зображеннями та барельєфів, хоча загалом у цьому регіоні панує різноманіття архітектурних форм та стилів. На Хмельниччині часто можна натрапити на хрести зі стрічками, що, можливо, є відображенням місцевої похо-

вальної культури. У Луганській та Донецькій областях зазвичай встановлюють хрести з металу або брили каменю із пам'ятною табличкою. У Херсонській області переважають хрести з накладками різного кольору, які прикріплюють до рамен хрестів.

Таким чином, регіональна специфіка, особливо в тому, що стосується хрестів, простежується доволі чітко. Отже, на вшанування пам'яті жертв Голодомору встановлюють ті хрести, які відображають похвальну культуру певного регіону. Подекуди, як, наприклад, у Чернігівській області, їх роблять в декілька разів більшими ніж зазвичай, що має символізувати важливість заходів.

Якщо ж подивитися на меморіальну топографію Голодомору в межах усієї країни, то найбільш типовими архітектурними формами є простий дерев'яний хрест та гранітний пам'ятник. По суті, єдина їхня відмінність від хрестів та пам'ятників, які звичайно встановлюються на кладовищах, – табличка із надписом «жертвам Голодомору».

Умовно меморіальну топографію Голодомору можна розділити на декілька категорій. Пам'ятники першої категорії – це переважно великі архітектурні об'єкти, споруджені за державний кошт або на приватні пожертви. Було проведено конкурси, найкращі проекти з яких утілилися у камені та металі. У них знайшли відображення талант художника та архітектора.

Це, зокрема, пам'ятники та меморіали в містах Києві, Сумах, Житомирі, Вінниці, Хмельницькому, Миколаєві, смт Комінтернівське на Одещині, у с. Хоружівка Недригайлівського району Сумської обл., у м. Старокостянтиніві Хмельницької обл., у м. Шаргороді Вінницької обл.

Подекуди значну мистецьку цінність мають роботи, створені народними майстрами, зокрема ковалем Семибратським Анатолієм Олександровичем (м. Чугуїв, Харківська обл., біля Покровського собору, на території археологічної пам'ятки «Чугуєво городище») та Гомоном Леонідом Івановичем (с. Сокиринці Срібнянського р-ну Чернігівської обл.).

Водночас меморіальна топографія Голодомору має інший вимір. Поряд з великими та дорогими пам'ятниками, а також типовими пам'ятниками існують ще три групи, які становлять найбільший інтерес. Перша з них радше наближається до типових форм ушанування жертв Голодомору, проте дещо вирізняється особливим колоритом. У деяких хрестів зрізані під кутом 45 градусів поперечки, на поперечки

інших прилаштовані дзвіночки, дві протилежні сторони поперечки ще одного хреста з'єднані з найвищою його точкою, утворюючи таким чином трикутник. Очевидно, що ці форми відображають локальні традиції поховальної культури, що з певних причин відрізняються від типових.

Нарешті, ще одну категорію пам'ятників називаємо «народною», через те що вони нескладні і виготовлені з найпростіших матеріалів. У деяких із них приглушений або навіть відсутній релігійний мотив. Між первинною емоцією та встановленням пам'ятника немає ніякого посередника. Вони надто примітивні, але неймовірно символічні та емоційно сильні, наприклад, хрест, перед яким у стару автомобільну шину було насипано землю та посаджено чорнобривці. Таблички на пошану жертвам Голодомору, прилаштовані у найбільш важливих символічних місцях для спільноти – поряд із надписом, присвяченим полеглим у роки Великої Вітчизняної війни, або встановлені на будинку сільської ради поряд із найменуванням того чи іншого місцевого адміністративного органу. Почасти ці пам'ятники зведені з підручних матеріалів. На звареному зі сталевих прутів підвищенні – надпис «Жертвам Голодомору» та хрест над ним. Це хрести, зроблені з найпростіших матеріалів, наприклад залізних труб або дерев'яних кілків. Нарешті, це просто надпис на камені «Не забули пом'янути злонавмисний Голодомор України 1933. Померло 6,5 млн» з імпровізованим хрестом позаду. Спочатку камінь був покритий білою фарбою, на якій уже зроблено сам надпис чорною фарбою (пам'ятний знак у с. Кірове Іванківського р-ну Київської обл.).

Близькі до «народних» пам'ятники, які містять незвичайні та неординарні способи самовираження. Так, на території Святодухівського чоловічого монастиря, що в Житомирській області, встановлено архітектурну композицію, яка складається із церкви, чотирьох гранітних колон, барельєфа з образом розп'ятого Ісуса Христа, окутаного плащаницею. Від пам'ятника до церкви – шість сходинок, на яких встановлено шість гранітних хрестів, які символізують найбільші напасті на Україну: монголо-татарську навалу, руйнування та знищення козацтва, революцію та громадянську війну, червоний терор 1930-х років (Голодомор, політичні репресії), Другу світову війну, трагедію на Чорнобильській АЕС. Зліва від пам'ятника на гранітній плиті вибито символ України і нещастя, які торкнулися людства, а справа – ікона із зображенням Матері Божої.

Справедливим уособленням Меморіальної топографії Голодомору є Національний музей «Меморіал пам'яті жертв голодоморів» у Києві [2], відкритий 22 листопада 2008 року в День пам'яті жертв Голодоморів.

У Меморіалі міститься чимало архетипних для українців символів, таких, як зерно (у скляному ящику біля вівтаря), поминальний дзвін, який нагадує про український ритуал голосіння за померлими, традиційні українські візерунки, що наносяться на національний одяг – вишиванки, рілля – символ родючості української землі, калиновий гай, котрий є традиційним українським етнокраєвидом. У музеї багато релігійних символів, таких, як свічка, хрести в різних варіаціях.

У Меморіалі встановлено вівтар, у якому можна поставити свічки, вшановуючи пам'ять померлих родичів та інших жертв Голодомору, а будівлю музею обрамлюють стилізовані зображення хрестів, найважливіших символів християнства. Вівтарна вежа зсередини інкрустована народними орнаментами різних регіонів країни. Над вівтарем підвішено павука-оберега, що підкреслює в оформленні Зали пам'яті народні українські православні мотиви, що, як відомо, мають глибоке язичницьке коріння. При виході з Меморіалу підвішений дзвін, адже в українській традиції про смерть людини сповіщають дзвоном.

Порівнюючи візуальні репрезентації Меморіалу з усією сукупністю пам'ятників жертвам Голодомору, не можна не відзначити багато спільних рис, зокрема присутність однакових символів, подеколи доволі в еkleктичних комбінаціях, та сильний релігійний православний компонент символіки, що йде від поховальних ритуалів.

Пам'ятники в стилі гробків, хрестів, наявність у символічних практиках Голодомору поминальних предметів і їх візуальних репрезентацій підтверджує стихійний, що виник у народі, характер голодоморних практик, які буквально розуміються як поминання померлих з голоду.

Відбулося своєрідне зростання приватного і колективного вшанування пам'яті жертв Голодомору [1, с. 343]. Адже, як відомо, могла слугувати для приватного вшанування померлого в родинному колі, а пам'ятник зберігає пам'ять про померлого для ширшої суспільної групи. Натомість пам'ятники в межах меморіальної топографії Голодомору усвідомлюються як своєрідні символічні поховання (навіть якщо вони стоять не на місці справжніх поховань). Поминальні функції виконує також український вишитий рушник – важливий атрибут, який

неодноразово використовують на різних етапах похоронного обряду, зокрема, ним обв'язують надмогильні хрести. Активно використовуються радянські поминальні атрибути, зокрема вінки. Таким чином, сімейна пам'ять зливається з колективною пам'яттю місцевих громад та нації в цілому.

Таким чином, значна репрезентація і символізація українського етнічного компоненту в меморіальній топографії Голодомору пов'язана не так із закоріненістю дискурсу Голодомору в національному наративі, як із народною традицією і релігійними локальними поховальними практиками.

Це дозволяє відкоригувати характеристику візуальної культури Голодомору насамперед як забарвлену національними мотивами. Принаймні вони, на повсякденному рівні, не грають головної ролі, а вбудовуються в поминальні практики і відповідні репрезентації. Отже, такі характеристики дискурсу Голодомору, як антропоморфні метафори, естетика мучеництва і жертвності та виразні елементи культових практик, виражених у метафорах «голгофа» і «хресний шлях», є виявом локальної колективної пам'яті місцевих спільнот, які характеризуються значною тяглістю та незмінністю.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Ассман А.* Простори спогаду. Форми трансформації культурної пам'яті / Аляйда Ассман; пер. з нім. К. Дмитренко, Л. Доронічева, О. Юдін. – К. : Ніка-Центр, 2012. – 440 с.
2. *Огієнко В.* Два в одному: «храм» та «етнографічний музей» у репрезентації Меморіального комплексу пам'яті жертв Голодоморів в Україні // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.memory.gov.ua/publication/dva-v-odnomu-khram-ta-etnografichnii-muzei-u-reprezentatsii-memorialnogo-kompleksu-pam-0>.
3. *Alderman D., Dwyer O.* Memorials and monuments // *International Encyclopedia of Human Geography* / edited by R. Kitchin, N. Thrift. – Oxford : Elsevier, 2009. – Vol. 7. – 586 p.
4. *Halbwachs M.* The legendary topography of the gospels in Holy Land // *Halbwachs M. On collective memory*. – University of Chicago Press, 1992. – 244 p.

Ірина МАГРИЦЬКА

ПОСТГЕНОЦИДНА УКРАЇНА: ОСЯГНЕННЯ СУТНОСТІ ТА НАСЛІДКІВ ГОЛОДОМОРУ

У листопаді 2013 року в Україні відзначали 80-ті роковини Голодомору 1933 року. Варто зазначити, що дедалі переконливіше звучать заперечення самого факту Голодомору-геноциду з усіх боків, особливо – з північно-східного. Так, наприкінці 2012 року Федеральне архівне агентство Росії почало підготовку видання тритомника документів, який повністю «спростовує винятковий характер голоду в Україні в 1930-х роках». Для того щоб нейтралізувати український чинник, його автори навіть назвали той збірник по-своєму: «Голод в СРСР. 1929–1934 гг.», удаючи з упевненістю наперсточників, що між звичайним недоїданням майже всіх його громадян того часу та цілеспрямованим голодним геноцидом селян-українців немає жодної різниці.

Можливо, що це видання стане «неспростовним аргументом» для тих наукових та політичних кіл в Україні, які досі заперечують геноцид українців 1933 року. А це своєю чергою призведе до повного припинення визнання Голодомору-геноциду у світі. Імперська Росія таким чином укотре впевнено виграє інформаційну війну в постколоніальній Україні.

Утім, постгеноцидний синдром і надалі душитиме наше суспільство. Його можна, звичайно, заперечувати, однак, незважаючи на нього, проводити реформи на європейський чи то грузинський кшталт. Проте результати цих реформ у постгеноцидному суспільстві чомусь зовсім протилежні, ніж у тих країнах.

Скажімо, приреченою виглядає заміна всього кадрового складу ДАІ чи навіть усієї української міліції. Приреченою, бо, на відміну від Грузії, у постгеноцидній Україні навряд чи знайдеться така значна кількість апріорі не схильних до корупційних дій людей, і вже після кількох років тієї кардинальної реформи все повернеться «на круги своя».

Тому перед тим як проводити ці та інші реформи в Україні, нашим горе-реформаторам не завадило б знати дещо більше про свій народ,

ніж тільки те, що він «розумний та працелюбний». Або ж, як зазначила О. Забужко, нам слід іще усвідомити спричинені Голодомором-геноцидом ті демографічні та цивілізаційні наслідки для нашого сучасного суспільства [2].

Жоден з українських президентів та урядів навіть не думав розпочинати дієвої боротьби з корупцією та казнокрадством. Досить влучно пояснює цей парадокс та-таки Забужко: «Але в принципі, можна і треба говорити про цілий цей клас, яким ми не втомлюємося обурюватися, як про продукт того самого Голодомору... Ліквідація класу вільних виробників, і знищення поваги в самому менталітеті нації до власності, і знищення звички і культури до самоорганізації – ці навички, які є необхідними для повноцінного функціонування зрілої європейської нації, були ліквідовані.

І все ця наша “політична еліта” – це є діти і внуки цих самих нещасних колгоспних рабів – всі ці симоненки, лазаренки... І саме тому вони Україну сприймають як такий величезний безрозмірний колгосп, із якого треба тягти в’язанку сіна до себе в дім..., це той самий інстинкт голоду, інстинкт тієї самої нависаючої над їхніми предками, всього-на-всього два покоління тому, видимої найстрашнішої, яку можна собі лише уявити, смерті. І це – люди, які на цьому інстинкті й вискочили і являють собою цей самий огидний феномен вічної ненажерайлівки, який ми спостерігаємо» [2].

Пані Оксана Забужко у своєму інтерв’ю веде мову тільки про наш правлячий клас, тим самим дещо звужуючи проблему тотальної корумпованості нашого суспільства. Але ж нащадками постголодоморних колгоспних рабів, ураховуючи український історико-демографічний чинник, є переважна більшість наших співгромадян. І було б не зайвим дослідити, яка саме генетична пам’ять змушує їх бути невинними хабарниками та, не вагаючись, давати ті ж хабарі «кому треба».

Зрозуміло також, що підмурівком стійкого хабарницького менталітету в них є той самий спадковий інстинкт самозбереження від найстрашнішої зі смертей. Але чому саме так, за рахунок хабарів? Та тому, що вони виховані людьми, які були поставлені свого часу комуністичним режимом на поріг голодної смерті і які не гребували нічим задля власного виживання: їли сусідських дітей, здавали владі місця схованок збіжжя своїх родичів.

Сьогодні, звісно, робити щось подібне немає жодної потреби, але генетичне відчуття того, що всі люди навколо тебе нічого не варті, порівняно із задоволенням особистих або родинних потреб, як бачимо, залишилося. І байдуже, що закон тут не на твоєму боці, – інстинкт самозбереження вирішує і буде вирішувати надалі цю проблему саме за рахунок хабара.

Зрозумівши це, нам усім необхідно замислитися над тим, чи варто в Україні боротися з корупцією так, як це роблять у не вражених пост-геноцидним синдромом суспільствах, чи все-таки слід для початку подолати той синдром? Бо справа тут зайшла так далеко, що сьогодні в Україні не можуть без корупції навіть розподілити місця у відкритих загальноукраїнських творчих конкурсах. А така країна, погодьтеся, уже не може не те що конкурувати на світовій арені та розвиватися – вона лише працює на власне самознищення.

Знов дозволю собі відштовхнутися від згаданого інтерв'ю Оксани Забужко, зокрема, від її твердження про те, що неналежне вшанування пам'яті жертв Голодомору в східноукраїнських областях пояснюється лише зміною там демографічного складу населення.

Це не зовсім так, бо кількість людей, які пережили там у сільській місцевості Голодомор, вимірюється все-таки мільйонами, тоді як кількість сталінських переселенців із Росії у вимерлі внаслідок цього геноциду українські села – лише сотнями тисяч. Тобто першопричину такого ставлення східняків до Голодомору слід шукати в них самих, а зовсім не в прибулих росіянах.

І знов, уже вкотре змушена навести цитату Григорія Бевза – українського інтелігента, який сам пережив Голодомор в українському селі і зміг при цьому подивитися на свої психологічні трансформації збоку: «Сильне і тривале голодування приглушує або й зовсім убиває нормальні людські відчуття та почуття... Природні загальнолюдські цінності здаються другорядними, не вартими уваги. Над усе хочеться їсти. Вмирають або зовсім не народжуються почуття патріотизму, віри, дружби та кохання» [цит. за:1, с. 7].

Підкреслюю: «вмирають», тобто почуття того самого патріотизму після 1933 року в більшості українських селян не відновилося. А раз так, то до спостережень Г. Бевза можна додати: постгеноцидні українці втратили разом із почуттям патріотизму і свою національну самоідентифікацію, і почуття національної солідарності, розірвавши таким чином внутрішні зв'язки всередині української нації.

Особливо виразно ці ментальні трансформації українського селянства проявились у південно-східній частині України, тобто в степовій зоні, де Голодомор був більш жорстким, ніж у центральній та північній частинах нашої країни, бо тут було мало лісів і річок, а значить, і тієї живності, яка допомагала селянам того-таки Полісся уникнути незворотних психологічних трансформацій під час Голодомору.

Отже, у центральних та північних регіонах України селяни, у яких комуністи вилучили все їстівне, завдяки підтримці з лісів та гаїв інколи не доходили до тієї точки неповернення руйнації власної особистості, що простежувалася майже у всіх селян півдня та сходу України.

Ось звідки там з'явилася ковбасна хохляцька ідеологія («мне все равно, ковбаса или колбаса – лишь бы она была»), ось звідки у східняків з'явилася «багатовікова дружба з братнім російським народом». Ось саме звідки, нарешті, у нас такі великі проблеми з розбудовою громадянського суспільства. Адже, як сказав один із батьків французького націоналізму Шарль Моррас, «нація являє собою найбільше з існуючих громадське об'єднання, потужне і самодостатнє. Розбийте його – і ви оголите індивіда. Він втрапить усе – захист, підтримку, допомогу» [цит. за: 1, с. 8]. А більшовики в 1933-му розбили таки це наше найбільше й самодостатнє громадське об'єднання. І поки воно не буде поновлене, великі проблеми з розбудовою громадянського суспільства в Україні існуватимуть і надалі.

Це добре розуміє такий геній соціології, як Френсіс Фукуяма, і цього, як не дивно, зовсім не розуміють численні грантодавці, хоча багато хто з них є співвітчизниками Фукуями, який у своїй Київській лекції 2006 року дав нам точну дорожню мапу розбудови громадянського суспільства.

Першим пунктом тієї мапи, якщо пам'ятаєте, було засвоєння всіма громадянами України на належному рівні «спільного травматичного досвіду», яким у нашій історії може бути тільки Голодомор [3].

Від себе лише додам, що першим кроком на шляху до розбудови громадянського суспільства в Україні могло б стати відзначання нашою громадськістю чергових роковин Голодомору-геноциду, на противагу постколоніальній владі, ще й у травні – місяці, коли голодна смерть 1933 року збирала в наших селах свій найбільший укіс...

На Байковому цвинтарі в Києві поховані Джеймс Мейс та Олесь Ульяновко. Перший останні роки свого життя присвятив пробуджен-

---

ню українців від їхнього летаргійного постгеноцидного сну. Другий правдиво показав, наскільки цей сон огидний та потворний, за що один із його романів був визнаний чиновниками від мистецтва «порнографічним».

Якщо ви стежите за розбудовою громадянського суспільства в Україні, то приходьте на їхні могили. І знайте, що громадянське суспільство в нас буде розбудоване тільки тоді, коли на тих могилах щодня будуть живі квіти. Багато квітів...

ЛІТЕРАТУРА

1. *Крамаренко О.* Український Голокост // Врятована пам'ять. Голодомор 1932–33 рр. на Луганщині: Свідчення очевидців / упоряд. І. Магрицька. – Луганськ : Промдрук, 2008. – Т. 1.
2. *Шурхало Д.* Хвіст наслідків Голодомору тягтиметься ще не одне покоління – Оксана Забужко [Електронний ресурс] / Д. Шурхало. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24779848.html>.
3. Що таке соціальний капітал? Київська лекція Френсіса Фукуями // День. – 2006 р. – 17 жовтня.

ПОСТГЕНОЦИДНИЙ СИНДРОМ В УКРАЇНІ

Відразу зауважу, що я не є вченим. Я – публіцист і, на превеликий жаль, не від науки, а від журналістики. Тому я ставлю перед собою завдання цією своєю статтею зацікавити вітчизняних науковців певними підходами до вивчення всіх вад постгеноцидного суспільства з метою подальшого його дослідження за допомогою наукового інструментарію та фактажу і сформулювати відповідні висновки та зробити таким чином мої спостереження та припущення доказовими науковими теоріями, що, на моє глибоке переконання, піде лише на користь Україні.

Маю велике сподівання на це, бо деякі мої висновки в цій статті ґрунтуються на твердженнях таких знаних учених, як Норман Дейвіс, Джеймс Мейс та Френсіс Фукуяма, а також відомих українських інтелектуалів – Івана Дзюби та Вадима Скуратівського.

Про те, що Голодомор слід уважати унікальним голодом в історії людства, дуже влучно висловився відомий англійський історик Норман Дейвіс у своєму науково-популярному бестселері «Європа: Історія» (К., 2012): «У 1932–1933 роках в Україні та козацьких землях сталінський режим запровадив штучно створений голодомор. Мета полягала в знищенні української нації, а разом з нею і «класового ворога». Світ бачив не один страшний голод. Проте голод, створений як геноцидний акт державної політики, слід уважати унікальним».

Тому коли вітчизняні та закордонні невігласи й фальсифікатори історії наголошують на тому, що голод тоді був ледве не на всіх теренах колишнього СРСР, їх слід відсилати до цього всесвітньовідомого і незаангажованого вченого. Бо голод в СРСР та Голодомор 1933 року в Україні, як зауважує професор Станіслав Кульчицький, – це зовсім різні речі.

Складніше довести те, що Голодомор, на відміну від усіх інших геноцидів в історії людства, був спрямований у майбутнє його жертв та їхніх нащадків. Про це можна судити з висловлювань деяких істориків та інтелектуалів щодо постгеноцидного суспільства в Україні.

Так, Іван Дзюба свого часу зауважив, що після 1933 року історія України пішла вниз. А всесвітньо відомий дослідник Голодомору, американський історик Джеймс Мейс дійшов такого висновку: «В умовах

масового винищення українського народу такі споконвічні риси його етики, як привітність, доброзичливість, ввічливість, чуйність залишились у минулому. Натомість запанували байдужість та жорстокість». Тобто це опосередкований доказ того, що ментальність постгеноцидних українців була змінена штучним голодом більшовиків на протилежну.

Якщо ж подивитися на це в історичному аспекті, то можна помітити, що комуністичний Голодомор перетворив їх з українців на малоросів (у гіршому розумінні цього слова), з хліборобів-власників – на колгоспних рабів, з європейців – на євразійців, з християн – на безбожників. Тобто з українським селянством після Голодомору сталися саме ті трансформації, які були такими бажаними для червоного Кремля. А це, у свою чергу, дозволяє зробити припущення, що багатомільйонні жертви Голодомору – геноциду були для того Кремля лише «друзками», а «товарним лісом» – всі ті українські селяни, які, переживши психічні та психологічні мутації майже абсолютного тривалого голодування, залишилися жити далі.

Про це також свідчать і радянсько-компартійні директиви 1933 року, в яких ідеться про організацію громадського харчування на селі в регіонах, які постраждали від масового недоїдання (Україна, Північний Кавказ, Центральне Поволжя). Тобто більшовики, починаючи приблизно із середини червня 1933 року, стали потроху підготовувати конаючих від голоду українських селян на всіх теренах СРСР (спочатку колгоспників, а потім й одноосібників) хлібом із того самого збіжжя, що було вилучене в них наприкінці 1932 року до останньої зернини.

Це ще один доказ штучності Голодомору та злочинних дій Кремля щодо українського селянства та козацтва.

Майже всі витоки постгеноцидних трансформацій української нації вмістилися в цих думках Григорія Бевза – інтелігентної людини, яка особисто пережила голод 1933-го в українському селі: «Водночас із фізіологічними змінами тіла голодної людини змінюється і її психіка. Сильне і тривале голодування приглушує або й зовсім убиває нормальні людські відчуття та почуття. Голодна людина не так ставиться до добра і зла, правди та неправди, справедливості й несправедливості, як людина неголодна. Природні загальнолюдські цінності здаються другорядними, не вартими уваги. Над усе хочеться їсти. Вмирають або зосім не народжуються почуття патріотизму, віри, дружби та кохання».

Цілком зрозуміло, що разом з патріотизмом умирає й почуття національної належності. А якщо ці почуття вмирають, то це означає,

що вони вже не поновляться після припинення голодування. Тобто така психологічно травмована голодом людина виховує саме таких, як і вона сама, – дітей без роду та племені, а ті, своєю чергою, – вже і її внуків.

А оскільки Голодомор зачепив усе українське селянство та козацтво колишнього СРСР, то можна вже говорити про зміну ментальності цілого народу, оскільки селяни і після Голодомору становили більшість населення УРСР, і, враховуючи історико-демографічні процеси в ній, можна стверджувати, що саме їхні нащадки становлять більшість населення сучасної України.

За спостереженнями Вадима Скуратівського, найжорстокішим Голодомор був у південно-східній частині України, яка є повністю степовою, на відміну від її північної та центральної частин, де є ліси та лісостеми. Пояснюється це, на думку Скуратівського, тим, що гаї та ліси багатші на дичину, рибу та птахів, ніж степи. Ця обставина, на його думку, дозволила значній частині населення Центральної та Північної України уникнути тих невідворотних ментальних трансформацій при довгостроковому абсолютному голодуванні, що їх зазнала переважна більшість сільського населення українського степу.

Особливо тяжкими були наслідки Голодомору – геноциду на Кубані, де Сталін, крім обов'язкових для всіх українських селян геноцидних заходів, своїм указом від 14 грудня 1932 року заборонив ще й українську мову як таку. Але тодішнє українське козацтво мало такий рівень національної свідомості, який можна порівняти лише з сучасним галицьким. Козаки тоді повставали цілими станицями (Полтавська, Уманська, Урюпинська) проти насильницької сталінської русифікації. Більшовицький режим жорстоко карав їх, висилаючи цілими станицями до Сибіру (понад 60 тис. осіб). Геноцид голодом почався на Кубані (як і в Україні) із січня 1933 року. Саме він зламав хребет українству на Північному Кавказі.

Після Голодомору ментальні метаморфози козаків були настільки вражаючими, що вже під час першого ж перепису після нього вони у своїй абсолютній більшості записувалися росіянами, змінюючи при цьому свої старовинні козацькі прізвища на однозвучні російські.

Ось тільки найвідоміші вихідці з родів тих перевертнів: з Гарбузів вийшов міністр фінансів СРСР Гарбузов, із Медунів – перший секретар Краснодарського крайкому КППС Медунов, з Костюків – міністр оборони Росії Костюков.

Є й інші докази цих ментальних трансформацій постгеноцидного козацтва. Так, якщо до 1933 року на Північному Кавказі (Кубань та Ставропілля) проживав 61 відсоток українців, то за останнім російським переписом – тільки 3.

Не набагато кращі наслідки Голодомору на півдні та сході України, де саме завдяки цьому геноцидові комуністична влада змогла-таки матеріалізувати міф про багатвікову дружбу українського та російського народів. Але чомусь вона не змогла цього зробити на Поліссі, яке, тим часом, було приєднане до Росії на ціле століття раніше, ніж так звана Новоросія та Дике поле, що територіально збігаються з південно-східною Україною, і це опосередковано можна трактувати як доказ правоти Вадима Скуратівського.

Звідси й така висока електоральна підтримка проросійських політичних сил саме в південно-східних областях, яка ставить Україну на кожних виборах перед вибором «бути чи не бути». Адже на «зловісному» Донбасі проживає лише 16 % виборців.

Ось чому ці політичні сили ніколи не визнають Голодомор геноцидом і сам факт існування в Україні постгеноцидного суспільства. Бо таке визнання на державному рівні обов'язково приведе до подолання постгеноцидного синдрому, а разом з цим – і втрати популярності тих самих ПР та КПУ серед українських виборців.

Звідси – і той горезвісний ментальний розкол України на європейську та євразійську. Бо ще у 1918–1920 роках інтенсивність національно-визвольної боротьби проти військових російських формувань усіх кольорів у Катеринославській губернії (сучасні території Дніпропетровської, Запорізької, Донецької та Луганської областей) нічим не поступалася інтенсивності боротьби на Київщині чи Поділлі. І ніякого ментального розколу тоді між регіонами України не було. Як не було б його й сьогодні, якби не Голодомор – геноцид 1933 року.

Крім цього, є ще й приховані суспільно-політичні наслідки геноциду 1932–1933 років для сучасної України. Найдраматичнішим із них, на мою думку, є повна відсутність у нас національної еліти. Тобто того жертовно-інтелектуального прошарку українців, без якого неможливий історичний поступ нашої держави (як і будь-якої іншої), що ми й спостерігаємо з вами вже майже чверть століття після здобуття Україною незалежності.

І цей наш абсолютний дефіцит еліти не йде ні в яке порівняння з дефіцитом національних еліт в інших пострадянських країнах. Адже

втрати України в усіх сферах суспільного життя та соціально-економічних стандартів куди суттєвіші, ніж у всіх цих країнах, включаючи ті, що на відміну від нашої країни пережили військові конфлікти.

І навіть одіозний «бацька Лукашенка», якщо порівнювати соціально-економічні наслідки його правління в Білорусі з українськими реаліями, видається трохи не де Голлем порівняно зі всіма нашими президентами. Вочевидь програє Україна тут і порівняно з Казахстаном, Грузією, Молдовою, Азербайджаном, не кажучи вже про Росію та країни Балтії. У чому ж тут справа? Адже в усіх цих країнах більшовики свого часу, як і в Україні, винищили кращих представників національної еліти, інтелігенції та духівництва.

Але є в нашій історії одна істотна відмінність від інших пострадянських країн. Тільки в нас у 1933 році було замулене останнє національне джерело – селянство. Українське село – постгеноцидне. Але ж раніше, до Голодомору, з нього постали такі велети українського національного духу, як Тарас Шевченко та Іван Франко.

Щось якось не складається в нас і з громадянським суспільством. На відміну від країн Центральної Європи та Балтії, де ці суспільства були розбудовані за лічені роки, Україна розбудовує його в себе десятиліттями і без будь-яких помітних успіхів при цьому.

Це, звичайно, якщо не вірити бадьорим звітам та заявам вітчизняних “грантожерів”, а враховувати реакцію нашого суспільства на так звані гуманітарно-освітні реформи міністра Табачника, мовний закон Ківалова–Колісниченка, харківські угоди та соціальні утиски уряду Азарова – Януковича.

Витоки цієї «мояхатаскрайності» сучасних українців слід шукати в тому ж таки 1933 році, коли українські селяни в очікуванні голодної смерті назавжди втрачали почуття національної та суспільної солідарності, виживаючи поодинці.

Голодомор улітку 1933 року скінчився (тривав лише просто голод), але влада та суспільні цінності лишилися тими самими. Постгеноцидні селяни продовжували вже не виживати, а жити тими самими вовками-одинаками, що й при Голодоморі, виховуючи в тому ж дусі своїх дітей та внуків. У роки сталінської індустріалізації ті діти та внуки заповнили українські міста, і сьогодні вони становлять більшість нашого населення. Ось де головна проблема розбудови громадянського суспільства в Україні.

Адже, на думку одного з батьків французького націоналізму Шарля Моррасса, «нація являє собою найбільше з існуючих громадське

об'єднання, потужне і самодостатнє. Розбийте його, і ви оголите індивіда. Він утратить усе – захист, підтримку, допомогу». Здається, саме про наше суспільство це написано, чи не так?

Всесвітньо відомий соціолог Френсіс Фукуяма дотримується приблизно такої ж думки, яку він виклав у своїй Київській лекції 2006 року. На цій лекції було чимало вітчизняних інтелектуалів, але її, за великим рахунком, у постгеноцидній Україні так ніхто по-справжньому і не почув.

Ще одним виявом постгеноцидного синдрому в Україні є тотальна корумпованість. Уряд Тимошенко – єдиний з усіх українських урядів, який хоч якось намагався її здолати, піднявши зарплатню в кілька разів (!) таким категоріям держслужбовців, як міністри, нардепи, судді та прокурори. Це був перевірений та надійний крок боротьби з корупцією у вищих ешелонах влади, успішно втілений свого часу в багатьох інших країнах.

Проте в Україні результати цього підвищення були зовсім іншими. Ставки хабарів представникам названих вище категорій держслужбовців зросли в ту саму кількість разів, що і їхня зарплатня. Корупція, таким чином, набула ще більшого соціального спрямування, і від того стала ще огиднішою.

Тому можна припустити, що така сама доля чекатиме на реформування нашої міліції або ДАІ за грузинським зразком. І причина цього – в істотних відмінностях психологічних джерел корупції в Україні та в усіх інших країнах.

Якщо там корупція базується, з одного боку, на прагненні незаконного збагачення, а з другого, – на бажанні вирішувати те чи інше питання поза рамками закону, то в нас це лише один із складників, до того ж менш суттєвих, психології вітчизняних корупціонерів. Для них важливішим є успадковане на підсвідомому рівні подолання жаху очікування голодної смерті будь-яким шляхом, у тому числі і через корупційні дії.

Ми навели лише найвиразніші симптоматичні вияви постгеноцидного синдрому в Україні, який і затягнув її в ту соціально-економічну та суспільно-політичну трясовину, з якої вона ніяк не може виборсатися. І не зможе, допоки той синдром не буде подолано. Без цього всі наші реформи та кампанії боротьби з корупцією виявляться марними.

ДЕМОГРАФІЧНІ, СОЦІАЛЬНІ, МОРАЛЬНІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ НАСЛІДКИ ГОЛОДОМОРІВ В УКРАЇНІ У ХХ СТОЛІТТІ

Наслідки від голодоморів для українського народу трагічні. Він зазнав значних втрат у демографічному плані. Проте якщо статистичні дані щодо кількості голодуючих у південних губерніях України збереглися, то кількість померлих від голоду в цей період ніде не зафіксована і її вже ніхто не встановить. Це пов'язано з тим, що регулярної статистики з означеної проблеми не велося. У багатьох голодуючих повітах державні установи (сільські ради) через масову голодовку не діяли або їхні співробітники не спроможні були виконувати свої функції з тієї ж причини. Вище керівництво, насамперед московське, не було зацікавлене у визначенні кількості померлих. Адже в перші півроку наявність голоду в Україні центральною владою замовчувалася. Ті окремі статистичні дані, що збереглися, неповні й неточні. Вони не можуть дати загальної кількості загиблих від голоду. Крім того, на цю статистику накладається кількість померлих від інфекційних хвороб, епідемія яких лютувала в 1920 і 1921 роках. У 1920 році плямистим, поворотним, черевним тифом, холерою, дизентерією хворіло 1 001 927 осіб, а в 1921 році – цими хворобами і віспою – 626 217. Разом – 1 727 916 осіб. Багато з них померло. Голод, звичайно, прискорював і захворювання, і смерть.

У ці роки також багато людей загинуло під час повстанського руху, який тривав до кінця квітня 1924 року.

Уперше було здійснено спробу визначити кількість захворювань та смертей серед голодуючих у «Звіті Центральної комісії по боротьбі з наслідками голоду при ВУЦВК про чисельність, харчування, захворюваність та смертність серед голодуючих», опублікованому в 1923 році. У ньому мова йде лише про 1921–1922 роки. У цьому звіті йдеться про те, що «здається можливим на основі даних весняного опитування

1922 року дуже приблизно гадати про зміну кількості населення для **господарств, які вціліли в 1922 році** в голодуючих районах». Тобто йдеться лише про вцілілі господарства, а ті, що не вціліли, випали з підрахунку. А таких зруйнованих, залишених було більше. І далі: «... За приблизними підрахунками, в *уцілих господарствах* у п'яти голодуючих губерніях вибуло 166 тис. осіб; природний приріст у цих губерніях повинен був дорівнювати у круглій цифрі 70 тис. осіб. Число вибулих перевищує природний приріст більше ніж удвічі; загальна втрата, – підкреслюється у звіті, – дорівнює понад 235 тис. осіб.» Як бачимо, обрахунок тут зроблено примітивно і втрати істотно занижені. Цей звіт робився на початку грудня 1922 року для делегатів VII Всеукраїнського з'їзду рад (10.XII.1922 р.). А ще ж голодуючі вмирали у грудні 1922 року і в першій половині 1923 року.

У цьому самому документі зазначено, що багато голодуючих померло. Так, у м. Херсоні за перші чотири місяці 1922 року народилося 164, а померло 3 722 особи. Там само з 3600 осіб, які користувалися медичною допомогою, померло 53 %. У м. Маріуполі Донецької губернії за перше півріччя 1922 року народилася 281 особа, а померла 2 931. Ці цифри свідчать про високу смертність.

І, нарешті, у звіті містяться цікаві міркування автора (прізвище не вказано): тут викладається спроба зробити обрахунок динаміки зміни кількості населення України методом порівняння, відштовхуючись від цифри Всеросійського перепису населення 1897 року у 25,5 млн осіб. Робиться припущення природного приросту населення 18 осіб на одну тисячу чоловік, унаслідок чого у 1922 році населення України мало бути 33 млн осіб. «За загальним переписом 1920 року, – зазначається у звіті, – встановлена цифра 25,5 млн [як бачимо, приріст від 1897 року дорівнює нулю. – П. Б.], а за приблизним обчисленням на 1922 рік вона не перевищує цифри 27 млн. Отже, загальна втрата населення за весь період імперіалістичної і громадянської війн і голоду виявляється у цифрі біля 5,5–7,5 млн осіб» [5].

Цей документ офіційного органу (Центральної комісії по боротьбі з наслідками голоду) при вищому законодавчому органі – Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітетові не дає відповіді про кількість людських втрат унаслідок голодомору 1921–1923 років. Представлений матеріал малодостовірний, слабо аргументований і викладений на рівні припущень.

У науковій праці американського професора Роберта Конквеста «Жнива скорботи», присвяченій Голодомору 1932–1933 років, є важливе повідомлення про наслідки голоду 1921–1923 років. Він, зокрема, пише: «Однак навіть за цих трагічних умов із боку радянського уряду простежувалася тенденція залишити українське селянство без допомоги. І це при тому, що згідно зі звітним Ліги Націй, радянські офіційні статистичні дані показали в Україні в першій половині 1922 р. 800 тис. смертей від голоду та спричинених ним хвороб (ці цифри не стосувалися деяких найбільш потерпілих місцевостей)» [8]. Ця цифра об'єктивна й реальна, оскільки спирається на радянські офіційні документи. Проте вона не відображає всієї кількості загиблих від голоду. По-перше, голод ще тривав майже рік, до червня 1923 року, отже, помирали й упродовж цього часу, а по-друге, автор застерігає, що ця цифра не стосується деяких найбільш потерпілих місцевостей. Тож, якщо додати ще й тих, які померли після першої половини 1922 року в місцевостях, які не врахували раніше, то можна з достовірністю стверджувати, що кількість померлих від голоду в 1921–1922 роках становитиме не менше одного мільйона.

Своє бачення проблеми загиблих у період першого голодомору в Україні в 1921–1922 роках висловив канадський професор українського походження Роман Сербин. Він проаналізував і упорядкував статті, документи й матеріали, опубліковані українською діаспорою в 1921–1923 роках у канадській пресі та видав їх у збірнику «Голод 1921–1922 і українська преса в Канаді» [4].

Опрацювавши зазначені матеріали, Р. Сербин зробив об'єктивний висновок про те, що друковані документи дуже скупі на точні дані про кількість людей, які померли від голоду під час цих двох років. Він стверджує, що не можна сприймати всерйоз повідомлення газети «Український голос» про загибель від голоду в Україні 7 млн українців і 3 млн «чужинців», які жили в Україні (с. 17). Немає підстав з ним не погодитися.

Р. Сербин дійшов такого логічного висновку: «Все ж таки на підставі навіть тих неповних даних, які були надруковані канадськими газетами, можна припускати, що *померло тоді від голоду, холоду і пошестей не менше одного мільйона людей*» (с. 17).

Важлива й цінна інформація щодо проблеми голодомору 1921–1923 років у цілому і висновок щодо смертності голодуючих, зокре-

ма, міститься у праці вчених-медиків В. М. Когана і Б. В. Фавра, які за завданням офіційних органів обстежували населення голодуючих губерній. Вони підготували аналітичну доповідь зі статистичними викладками щодо кожної з п'яти голодуючих губерній і виступили з доповіддю на III Всеукраїнському і VI Всеросійському з'їзді епідеміологів і бактеріологів. Стосовно смертності голодуючих у своїх висновках вони наголошують, що «голодує вже у 1922 р. [доповідь проголошена у пік голоду, у квітні місяці. – П. Б.] 1/3 сільського населення України. Смертність серед голодуючих досягає фатальної цифри 50 %, тобто вмирає половина голодуючих» [6]. Це стверджують свідки, які особисто обстежували населені пункти голодуючих губерній за завданням влади.

Там само представлена таблиця кількості населення і кількості голодуючих у губерніях станом на 1 травня 1922 року. Так, у Запорізькій губернії населення становить 1 284 597, голодує – 1 110 000 (90 %), у Миколаївській відповідно – 1 412 478 і 684 732 (48 %), Катеринославській – 1 779 238 і 730 000 (41 %), Одеській – 1 346 256 і 350 000 (38,2 %), Донецькій – 2 727 217 і 990 000 (36,3 %). Отже, середній відсоток голодуючих у цих губерніях – 50,7. Крім цього, ще 500 000 голодуючих – у деяких повітах Харківської губернії (200 тис.), Полтавської та Кременчуцької (по 150 тис. у кожній) губерній.

За їхніми підрахунками, голодуючих у цих губерніях – 4 534 732 особи. Якщо дотримуватися їхніх висновків про 50 % смертності, то втрати внаслідок голодомору в 1921–1923 роках в Україні становитимуть понад 2,2 млн осіб. Кількості близько 2 млн жертв дотримується й автор праці з цієї проблеми Дмитро Соловей [11].

Представник місії Ф. Нансена в Україні капітан В. Квіслінг у рапорті інформував: «У Москві панує погляд, що на Україні півмільйона людей засуджено на неминучу голодну смерть». Однак з усього того, що він бачив, і на підставі урядових даних самої радянської влади каже, що «цифра засуджених на голодну смерть насправді у шість разів більша! Тепер вмирає в Україні щоденно 10 000 людей з голоду!» [3]. Цей висновок зробив чоловік, який проїхав усі голодуючі губернії і бачив усі страхоття конаючого українського народу.

До його свідчень близькі навіть опосередковані висновки голів вищих органів влади УСРР і РСФРР – Г. Петровського та М. Калініна, які вони висловлювали після поїздки в червні 1922 року до голодую-

чих сіл Миколаївщини. Г. Петровський: «Селища являють собою кладовища, вимерли цілі вулиці і квартали ... Уціліле населення – живі мерці». М. Калінін: «Тисячі вже вмерли, а інші тисячі приготувалися до смерті».

Невідомий автор статті «Голод на Україні», опублікованої в «Канадському українцю» (30 травня 1923 р.), стверджує, що московські «Известия» повідомили про те, що населення України внаслідок минулорічного голоду скоротилося на 5 %. Якщо за інформацією Центральної комісії по боротьбі з наслідками голоду при ВУЦВК кількість населення України становила не більше 27 млн осіб, то 5 % від цієї кількості становить 1 млн 350 тис. осіб. На думку автора, вона не перебільшена.

Отже, можна переконливо стверджувати, що кількість загиблих у період першого голодомору в Україні в 1921–1923 роках сягає від 1,2 млн до 2 млн осіб.

Про масштаби жертв Голодомору 1932–1933 років останнім часом публікується багато документів, матеріалів, спогадів. Кількість втрат України від голодомору називається різна: від 4,5 млн до 10 млн осіб. Більшість науковців вважає, що реальна цифра померлих – 6–8 млн осіб.

Основного удару в період Голодомору 1932–1933 років, як і планувалося, було завдано українським селянам, яких Сталін уважав рушійною силою «українського національного сепаратизму», його соціальною базою. Він любив повторювати, що «питання національне є по суті справи питання селянське».

Те, що голодомор було організовано саме проти українських селян, стверджує італійський консул у Харкові С. Граденіго, який у своєму звіті зазначав, що голодомор спровокований, щоб «дати селянам урок» і, за повідомленням одного з високопосадовців ДПУ, провести модифікацію «етнічного матеріалу» в Україні, оскільки з того, що там був, «не можна зробити хороших комуністів». І далі він у своїх висновках прогнозував: «Теперішнє нещастя спричинить колонізацію України російською більшістю. Вона змінить її етнографічний характер. Мабуть, у доволі близькому майбутньому вже не можна буде говорити про Україну, ні про український народ, ані про українську проблему, бо Україна стане насправді російським регіоном» [2].

С. Граденіго не помилився. Московський центр прагнув денационалізувати Україну й суцільно русифікувати її. Уже в 1933 році в Україну

на садиби померлих і депортованих на Північ РСФРР чи до Сибіру переселяли селян з Росії. Станом на 28 грудня з Горьковської, Івановської, Центрально-Чорноземної та Західної областей РСФРР і Білоруської СРР відправлено 329 ешелонів з 117 149 особами в Одеську, Донецьку, Харківську і Дніпропетровську області [7].

Опонентам, які заперечують, що Голодомор 1932–1933 років мав характер геноциду українського народу, кажу, що це саме так і було. Це підтверджує й демографічна статистика, кількісні показники переписів населення України 1926 і 1939 років. Так, за переписом 1926 року, росіян нараховувалося 77 791 тис. осіб, а українців – 31 195 тис., у 1939 році росіян стало 99 591 тис. осіб, тобто приріст становив 21 800 тис. чол., а українців стало 28 111 тис. осіб – на 3 млн 84 тис. менше [9].

Під час голодомору в Україні найбільше постраждало сільське населення, тобто ті, хто виробляв продовольство. Селяни становили близько 80 % населення республіки, а серед них українці – від 83 до 87 відсотків, тому втрати їх незрівнянно великі. Чому селяни зазнали найбільшого терору? Вони були рушійною силою Української революції. Їхні численні збройні загони в різних формуваннях вели мужню боротьбу проти війська радянської Росії в 1917–1920 роках, а до 1924 року – партизанську боротьбу. У 1929–1931 роках українські селяни чинили впертий опір насильницькій колективізації, нав'язаній більшовицькою партією Росії. І головне – вони були основними носіями українства й важко піддавалися зросійщенню. Завдяки селянам в Україні збереглися, вистояли впродовж сотень років українська мова, культура, звичаї, традиції. Ось чому Сталін і його політики прагнули зламати їхній опір, зміцнити контроль над Україною, викоринити національний дух в українців. Висновок про те, що в 1932–1933 роках здійснено акт геноциду українського народу, зробила спеціальна Комісія Конгресу США з питань Голодомору 1932–1933 років в Україні ще 1988 року; виконавчим директором і фактичним автором аналітичної доповіді був ініціатор створення комісії та невтомний дослідник голодомору в Україні американський учений Джеймс Мейс.

Одним з негативних наслідків голоду стало цілковите зруйнування виробничої бази України, особливо сільського господарства. У промисловості стояли фабрики і заводи. Відбудувати й запустити виробництво не було засобів і не було кому. Відбулося розорення і промислових об'єктів, і робітників. Більшість з них була знесилена й виснажена

внаслідок голоду й не могла не тільки працювати, а й вижити. Значна частина їх померла.

Було зруйновано транспорт. Навіть між великими центрами не існувало регулярного сполучення. Поїзд з Катеринослава до Харкова йшов один раз на тиждень (при вартості квитка 25 млн рублів). Якщо паливо в дорозі закінчувалося, відчіплювали останній вагон, рубали на паливо та їхали далі. Цей факт свідчить, до чого дійшла руйнація.

У сільському господарстві взагалі був занепад. Через відсутність кормів загинула величезна кількість коней та рогатої худоби. Зокрема, на Донеччині залишилося не більше третини коней. На Запоріжжі на 1 січня 1922 року налічувалося 160 тис. коней, а на кінець лютого залишилося 50 тис. У деяких великих селах, у яких було кілька тисяч жителів, залишилося 20–30 коней, а в деяких селах – жодного. Усього загинуло 1,5 млн голів рогатої худоби і близько 1 млн коней.

Машини та інший сільськогосподарський інвентар (сівалки, плуги, борони, навіть коси й серпи) здебільшого були вивезені до Росії. Тому засівати й обробляти землю не було чим і не було кому, унаслідок чого значна частина (третина і більше) землі залишалася необробленою.

Аналізуючи соціально-економічне становище в Україні в 1922 році І. Герасимович, автор книжки «Голод на Україні ...», на основі інформації та власних спостережень дійшов сумного висновку, що «російський імперіалізм страшною чумою більшовицького режиму нищить здорове населення України, перетворює в руїну фабрики, а багатий і плодородний край – в дику пустиню. Одним словом, з раю творить найстрашніше пекло на землі» [3].

Голодомор 1921–1923 років призвів і до негативних соціальних наслідків. Він не тільки позбавив життя сотень тисяч працюючих і бідних селян, але й зруйнував їхнє господарство, залишив пустокою їхні оселі. Причиною цього була політика більшовицької партії. Установивши насильницьким шляхом свою владу та здійснивши експропріацію в поміщиків і капіталістів, більшовики зробили те саме в селян.

Під час голоду гинули цілі сім'ї та родини, а ті члени сімей, які залишилися живими, розбрелися в безнадійних пошуках харчів і шезли безслідно. Між рідними рвалися зв'язки на багато років або й назавжди.

Авторові довелося спілкуватися з деякими з «приблудних» на Поділлі дітей, які не пам'ятали ні імені батьків, ні прізвищ. Їм давали пріз-

вища за назвою тих населених пунктів, назву яких вони запам'ятали, або де їх підбрали. Одного з них розшукала сестра через 40 років (у 1960-х).

Родина була (і є) осередком суспільства. Зі зруйнуванням родини зруйнувалося суспільство. Голод призвів до розладу суспільних зв'язків, на яких трималося суспільне життя. Про яке формування громадянського суспільства чи політичної нації після цього могла йти мова? Більшовицький режим не був зацікавлений у цьому в період запеклої боротьби українських повстанців, і тому цілеспрямовано й послідовно руйнував українське суспільство, не допускаючи його консолідації, що й призвело до розриву тяглості історичної пам'яті українського народу.

Наслідком голодомору став занепад освіти й культури в Україні. Школи місяцями не працювали, а бувало й по півроку. Голодували учні й учителі. Більшовицька влада розглядала їх як дрібну буржуазію й зовсім нічим не забезпечувала, пайок учителям не видавався. Значна частина з них померла, інша роз'їхалася хто-куди в пошуках їжі для виживання.

Знищена була й українська наука, українська культура. Працівникам Всеукраїнської академії наук за другу половину 1921 року зовсім не видавали зарплати. Видання книг припинилося. У Петрограді в місяць було видруковано 1 493 500 примірників, в Україні для Української академії наук – 1.

У ці роки (1921–1922) йшла політична боротьба проти «буржуазної» інтелігенції. Пару десятків тисяч російської інтелігенції московський уряд примусово відправив за кордон, значну частину української – за межі України до Сибіру або на Північ Росії. Російській пощастило більше – залишилися живими, українській – гірше, не всі вижили.

Так, від голоду або внаслідок репресій загинула значна частина інтелекту української нації, що загальмувало розвиток українського суспільства.

Появилися сексоти («секретные сотрудники»), розвинувся конформізм, відбулася деградація моралі, що так негативно вплинуло на консолідацію українського суспільства впродовж десятиліть і до сьогодні.

Найстрашніше те, що свідками, а інколи й учасниками страшного заходу людської гідності були діти. Переживаючи за спотворення психіки дітей, щоб ці вкрай негативні риси людської моралі не стали осно-

вою формування їхніх душ, прогресивні громадські діячі України звертали увагу на цю проблему, вболівали за майбутнє дітей і закликали до їх фізичного та морального порятунку. Зокрема, професор Київського медичного інституту Володимир Підгаєцький у розпал голодомору у квітні 1922 року писав: «Перед нами лишається ще проблема врятування нашої молоді, дітей, що живуть і народжуються *від наслідків голоду*, від біологічних впливів його на природу людини, на її здатність до боротьби за існування, на її розвиток – як фізичний, так і розумовий.

Нам загрожує ще не менше лихо, а саме: знищення в наступному поколінні фізичних, інтелектуальних і моральних якостей, утворення з них націй і класів другорядних, недорозвинених, рабів – чиї б вони не були. Під загрозою того нещастя, може більшого ніж цілковите вимирання національно-біологічного колективу, ми мусимо кинути гасло: *“в дітях наше майбутнє, наша доля і воля!”* У боротьбі з голодом окремої уваги вимагають до себе справи живлення дітей, які мусять стояти на першому місці у всіх заходах. *У боротьбі з голодом в першу чергу діти і усе для дітей»* [10].

Майбутнє молоді України хвилювало й педагога Василя Арнаутова, голову народної освіти Одеської губернії (згодом – викладача Інституту народної освіти в Харкові), який у 1922 році в дослідженні «Голод і діти на Україні» зазначив: «Здоров'ю цих дітей, які переживуть це пекло, буде нанесено непоправний ущерб, що загрожує фізичним здегенеруванням. Але може бути ще гірший моральний розклад, який вніс голод у ряди дітей. Вони ж є свідками того страшного упадку людської гідності, якого при жодних обставинах не можна було зауважити в минулому. Страшно й подумати: чи може морально виправитися дитина, яку стихія голоду пригнула до самої землі й змусила не тільки дивитися, але й бути учасником усіх огидних справ, доконуваних дорослими внаслідок їхнього звіриного егоїзму?

Яке поняття про чоловічу природу може винести дитина з оточення, у якому їй приходиться ховатися від дорослих, сильніших людей, або й від своїх власних родичів, щоб вони її не з'їли?» [1].

У цій же праці він повідомляє про масові випадки божевілля і вбивства на тлі голоду, а також голодовий психоз і людоїдство, зареєстровані в Донецькій, Запорізькій, Миколаївській та інших губерніях.

Висновок про спотворення моралі в молоді внаслідок голодомору зробила також відомий педагог і громадсько-освітня діячка, колишній

член Центральної Ради УНР професор Софія Русова. Виступаючи на міжнародному жіночому конгресі 16 травня 1923 року в Римі, вона заявила, що «деморалізація молоді є одним з найсумніших наслідків голодомору як результат більшовицької окупації».

Можна уявити собі до якої міри морального занепаду призвів нечуваний голод населення України, психологія якого під безнастанним впливом різних звірячих актів більшовицького режиму зазнала цілковитої руйнації. Автор газети «Український Червоний Хрест – голодним» (К., 17–23 квітня 1922 р.) О. Лесюк зазначив, що голодуючі люди «... спускаються поволі до такого стану, коли людині все одно... До стану, що вже поза межами життя... Коли немає обов'язків... Немає любові... Нема дітей... Нема і голоду... Вже немає нічого: все, все однаково...».

Це передчасна смерть розуму, кінець людині, коли ще тіло може і хоче жити...».

Голодомор 1932–1933 років верхівка більшовицької партії на чолі з Сталіним запровадила як спосіб припинення національного відродження (українізації) під приводом «усунення викривлень у більшовицькій національній політиці». Свідченням цього є лист Й. Сталіна до Л. Кагановича від 11 вересня 1932 року і постанова ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР від 14 грудня 1932 року. Вони поклали початок розгрому навчальних та культурних закладів і масовим репресіям української інтелектуальної еліти, яку за кілька років було знищено. Це нанесло велику шкоду у сфері освітнього та культурного розвитку, а також суспільній моралі українського народу.

Агресивна насильницька більшовицька політика щодо упокорення українського селянства призвела до розорення віками встановленого селянського виробничого устрою до такого рівня, що його продуктивність упродовж багатьох десятиліть залишалася низькою. Була розірвана наступність у передачі досвіду від старших поколінь до молодших. Після дозволу отримання паспортів молодь масово покидала села, що й призвело до абсолютного їх обезлюднення і навіть чисельного зникнення з карти України.

Отже, голодомори в Україні, що сталися з вини більшовицької влади, нанесли величезну шкоду українському народові в його поступальному політичному, соціальному й культурно-освітньому розвитку, загальмувавши його потенційні можливості. Завдання нинішнього поко-

ління – глибоко осмислити наслідки голодоморів і спрямувати енергію на інтенсивний соціально-економічний і культурно-освітній розвиток українського суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Арнаутов В. А.* Голод и дети на Украине. – Х., 1922. – С. 146–147.
2. Великий голод в Україні 1932–1933. – Торонто : Українське православне братство св. Володимира, 1988. – С. 158.
3. *Герасимович І.* Голод на Україні. – Берлін : Українське слово, 1922. – С. 124.
4. Голод 1921–1923 і українська преса в Канаді / матеріали упорядкував і зредагував Р. Сербин. – Торонто : Українсько-канадський дослідно-документальний центр, 1995.
5. Голод 1921–1923 років в Україні : зб. документів і матеріалів / АН України, Ін-т історії України та ін. ; упоряд. О. М. Мовчан, Л. В. Яковлева ; відп. ред. С. В. Кульчицький. – К. : Наук. думка, 1993. – С. 201–202.
6. *Коган В. М., Фавр Б. В.* Голод. Очерки обследования голодающих губерний Украины // О голоде / сб. статей под. ред. проф. К. Н. Георгиевского, д-ра В. М. Когана и А. В. Палладина. – Харьков : Научная мысль, 1922. – С. 51–73.
7. Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Зб. документів і матеріалів / упоряд. : Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна. – 2-е вид. – К. : Наук. думка, 1993. – С. 642. – Док. №403.
8. *Конквест Р.* Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / пер. з англ. – К. : Либідь, 1993 – С. 64–65.
9. *Кульчицький С. В.* Трагічна статистика голоду // Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. – К. : Політвидав України, 1990. – С. 84.
10. *Підгасцький В.* Голод і діти // Український Червоний Хрест – голодним. – 1922. – 17–22 квітня.
11. *Соловей Д.* Голгота України / вст. сл. авт. Ч. 1 : Московсько-большевицький окупаційний терор в УРСР між першою і другою світовою війною. – Вінніпег : накладом «Укр. голосу», 1953. – 288 с.

З АРХІВІВ ТА ПОЛЬОВИХ ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНИХ ЗАПИСІВ (загальноукраїнський та регіональний контексти)

Наталія ЯРМОЛЕНКО

ЖАНРОВА І СЮЖЕТНО-ТЕМАТИЧНА СИСТЕМАТИЗАЦІЯ НАРОДНИХ ОПОВІДЕЙ ПРО ГОЛОДОМОР

Міфологічні та історичні наративи, що охоплюють майже всі сфери життя людини, належать до небагатьох фольклорних явищ, які досі не втратили продуктивності. Але так склалося, що в справі записування та вивчення історичної неказкової прози в українській фольклористиці виникла ціла лакуна, пов'язана з тим, що тоталітарним режимом було заборонено торкатися певних історичних реалій першої чверті ХХ ст. Це і процес продрозкладки 1918–1921 років та спричинений нею голод в Україні; заходи суцільної колективізації, що розпочалася з 1927 року, і масового розкуркулення українського селянства 1927–1930 років; Голодомору 1932–1933 років; репресій проти служителів церкви та вилучення церковних цінностей; процеси «куркульської операції» та сталінських репресій 1937–1938 років; голод 1946–1947 років тощо. Тому проблема фіксації та жанрової і сюжетно-тематичної систематизації масиву історичної неказкової прози ХХ ст. є наразі актуальною.

На сьогодні очевидно є потреба записування усної народної неказкової прози про Голодомор. До збирання та публікації фольклорних записів учасників та очевидців трагедії українського народу спонукає не лише потреба зафіксувати й зберегти для нащадків тему Голодо-

мору, що тривалий час замовчувалася. Ця проблема вже частково розв'язана силами вітчизняної історичної науки.

Перші спроби збирання та публікації фольклору про Голодомор належать В. Пахаренку [9, с. 51–54], І. Бугаевичу [6], Ю. Мисику [13], фахове фольклорне видання народної прози про Голодомор започаткували В. Сокіл [14] та В. Борисенко [1]. Але ці нечисленні на сьогодні розвідки не можуть уповні задовольнити потребу створення джерельної бази для аналізу динаміки новітньої усної історичної прози. Тому проблема заповнення наявної в народній творчості лакуни з фіксації та видання усної історичної прози першої третини ХХ ст. і досі залишається актуальною.

Під час фольклорних практик, проведених у Черкаському національному університеті впродовж 2005–2013 років, поряд з іншими різновидами народної неказкової прози ми пропонували студентам записувати народні оповіді про Голодомор. Оскільки ці практики проводилися за стаціонарним методом (за місцем проживання студентів), оповіді були записані в різних регіонах центральної України (здебільшого в Черкаській, частково у Кіровоградській, Полтавській, Київській областях). Така методика проведення експедицій має і свої переваги, адже студенти не стикаються з проблемою встановлення контакту з інформатором. Бесіди на теми, за які раніше можна було втрапити до тюрми, проходять у невимушеній обстановці, не виникає проблеми присутності при розмові «чужих», про яку свого часу згадувала О. Бріцина [2, с. 43]. Старші покоління переповідають побачене й почуте з метою привернути своїх онуків до родинних переказів. Родичі, сусіди, односельчани охоче йдуть на контакт, поводяться розкуто. Серед записів, що зберігаються в фольклорному архіві кафедри, не зустрічається анонімних. Фіксація народної прози про Голодомор за таких умов проходить легко, чого не можна сказати про її систематизацію.

За жанровим складом масив народної прози досить різноманітний, а теоретичні проблеми жанрової диференціації, міжжанрової дифузії, розмежування жанрів, що перебувають у постійній взаємодії залишаються дискусійними. У процесі систематизації наративів про Голодомор ми зіткнулися з питанням жанрової дефініції текстів, оскільки проблема розмежування споріднених жанрів народної неказкової прози в українській фольклористиці остаточно не розв'язана.

Наприклад, у вітчизняній фольклористиці існують різні погляди щодо застосування термінів «бувальщина» і «билиця». С. Мишанич, О. Бріцина, Ю. Ковалів розмежують поняття «бувальщина» і «билиця», вважаючи їх жанровим різновидом неказкової прози. За концепцією Є. Померанцевої, якої дотримуються українські дослідники, бувальщини ґрунтуються на художньому вимислі, але зображують події як достовірні. Їхня тематика здебільшого побутова. Частина бувальщин пов'язана з марновірними уявленнями, у них розповідається про незвичайні події, зіткнення людини з надприродними істотами (відьма, лісовик, домовик, мавка, вовкулака тощо) [15, с. 240]. Билиці – це твори неказкової фольклорної прози, в яких розповідається про незвичайні пригоди, зіткнення людини з надприродними істотами, проте підкреслюється достовірність зображеного. На відміну від бувальщини, розповідь у билиці є спогадом «безпосереднього учасника або свідка подій» [15, с. 163]. Ю. Ковалів вказує, що в билиці нарація має ознаки меморату, а в бувальщині – фабулату [8, с. 146].

Укладачі словника-довідника «Українська фольклористика» за редакцією М. Чернописьського [12], навпаки, ототожнюють бувальщини і билиці, але наголошують на їхній недостовірності: «бувальщини (билиці) – усне народне оповідання про те, що нібито відбулося насправді; у їхньому змісті поєднується достовірне з фантастичним, реальне з вимислом, серйозне, повчальне з комічним, розважальним» [12, с. 30–31]. Крім названих жанрових різновидів народної прози, укладачі виокремлюють народні оповіді, оповідання, перекази, легенди.

Термін «оповіді» (реалістичні, фантастичні та міфологічні) укладачі трактують як різновиди усного оповідання, де оповідач виступає якщо не учасником чи свідком описуваних подій, то принаймні покликається на того, з ким трапилася описувана пригода, зауважуючи, що через тісний зв'язок з очевидцем рідко яке з таких оповідань переходить у традицію [12, с. 282].

Якби термін «бувальщини» було застосовано на означення виключно міфологічної прози, а «оповіді» – історичної, то таке розмежування, можливо, стало б доцільним і корисним для збирачів та укладачів збірок. Але ж упорядники визначають реалістичні, фантастичні та міфологічні оповіді, не вказуючи на відмінність між цими різновидами й не уточнюючи, за якими критеріями розрізняти фантастичну та міфологічну оповіді чи як відрізняти їх від бувальщини з фантастичними елементами.

Подаючи визначення народних оповідань, дослідники наголошують, що усні оповідання відрізняються від оповідей лише певним сюжетно-композиційним оформленням, що «будується здебільшого на одному епізоді чи містить низку об'єднаних тематично й асоціативно епізодів, а також художньо виражене (як естетичне оформлення дійсності) ідейно-тематичне узагальнення, що переходить у систему цінностей суспільної свідомості та ідеології» [12, с. 271].

На наш погляд, критерії розмежування названих жанрів не переконливі. Виникає запитання, чи є сенс перевантажувати дослідницький інструментарій народної неказкової прози, адже упорядників і збирачів це лише збиває з пантелику.

Значно виваженішим, на наш погляд, є висновок дослідника народної неказкової прози В. Давидюка, який зауважував, що «на Україні під бувальщиною розуміють реалістичну розповідь із особистого життя» [4, с. 11]. На продовження цієї думки М. Дмитренко наголошує, що «бувальщина й билиця аж ніяк не можуть бути двома різними жанрами; більше того, билиці як жанру українського фольклору не існує» [5]. За визначенням дослідника, «бувальщина – це реалістичний прозовий фольклорний твір, у якому через оповідь учасника або свідка від першої чи третьої особи зображено дійсно неординарну подію, пригоду, випадок, факт, постать недалекого минулого або теперішнього життя на, як правило, чітко визначеній локалізованій території – в окремому краї, населеному пункті, родині тощо. Тематика бувальщин різноманітна. Нерідко бувальщину розглядають як різновид народного оповідання, як усний спогад і т. ін. Віддаляючись у часі, бувальщина може стати переказом чи легендою» [5].

Зауважимо, що за народною етимологією бувальщина, на протипагу казці, не має статусу жанру й означає «те, що відбувалося насправді»: «Бо се не казка, а билиця, або бувальщина» [11, с. 104]. У народній традиції термін «бувальщина» не є жанрово-класифікаційним. Для інформаторів бувальщини – це розповіді не лише про історичні, а й про містичні події чи неординарні випадки з життя. Незалежно від реалістичного чи фантастичного наповнення тексту, розповідачі наголошують на невігданості пригоди, підкреслюючи, що це бувальщина, і покликаючись на того, з ким вона трапилося. По суті, бувальщиною називають навіть міфологічну легенду: «Цю бувальщину мені переповіла баба, Марія Тростянська. Перед жнивими, перед всім, десь орієн-

товно в червні, ходила дівчина, дуже красива, дуже така прибрана, як на свято. Люди дуже дивувалися і питали її, куди вона йде. А вона казала, що йде здалеку, і йде на жнива. Куди саме – вона не уточнювала, а казала, що будуть гарні жнива, гарний ужинок, і вона йде на роботу. Людям вона здавалась дуже дивною. По-перше, вдягнена не як на роботу, а як на свято. По-друге, вона ніколи не казала, куди йтиме. І от, коли відбулися всі ці події – голодомор і всяке таке – ті, хто її бачив, стали казати, що це просто йшла Смерть. Вона йшла на свій ужинок, тому йшла у такому гарному вбранні, і в ньому з'являлась по селах...» (Зап. А. Дашенко 2011 р. у с. Стецівка Звенигородського р-ну Черкаської обл. від Л. Г. Шевченко, 1977 р. н.)

Закономірно виникає сумнів, чи взагалі існує необхідність у застосуванні терміна «бувальщина» на означення не родового, а жанрового підвиду народної прози про Голодомор.

Дослідники фольклору класифікують народну прозу про Голодомор по-різному. В. Сокіл у передмові до своїх фольклорних записів «Українці про голод 1932–1933 років» маркує прозові твори як народні оповідання та перекази, зазначаючи, що «левова частка в цьому масиві припадає, безперечно, на усні оповідання, які мають форму мемуарів (memoira – пам'ять, спогад)... Переказів у книзі значно менше, оскільки під час записів пріоритет належить свідкам трагедії» [14, с. 12]. В. Борисенко відносить ці оповіді до усної історії, називаючи їх здебільшого усними свідченнями [1, с. 30–32].

Іншу позицію займають укладачі словника-довідника «Українська фольклористика», які визначають прозу Голодомору як перекази. У словниковій статті про перекази пишуть: «Новітня історія послужила джерелом для сформування і нових фольклорних циклів [переказів. – Н. Я.] – про більшовицький голодомор і терор, про героїчну національно-визвольну боротьбу українців під час Другої світової війни і в повоєнні роки (про УПА, українське підпілля – “нічних”), який називають «повстанським фольклором». Зазначимо, що за названим словником перекази – це усні народні оповідання про історичні події, особи і місцевості, дуже близькі до народних легенд, але менш фантастичні, більше оперті на достовірні факти і без повчальної моралізаторської алегоричності. Укладачі вказують на такі особливості переказів: зв'язок із конкретними історичними фактами і місцевостями; довільна форма викладу, без традиційних ініціальних і

фінальних формул, як у казках, лише з посиланнями на традиційність оповіді («розповідають», «кажуть», «так переказували»); існування в багатьох варіантах, що засвідчує їхню фольклорність і що відрізняє їх від усних народних оповідань, які передає лише одна особа [12, с. 292–293].

Проте виходячи з запропонованих самими укладачами визначень жанрів народної неказкової прози, масив прози про Голодомор, на наш погляд, варто покваліфікувати не як перекази, і навіть не як народні оповідання чи бувальщини, а здебільшого як народні оповіді, оскільки масив цієї прози переважно становлять фольклорні розповіді про разові (термін К. Чистова) події, що сприймаються як достовірні. Вони є спогадами з власного життя та життя людей, рідних або близьких інформаторові.

Народну прозу про Голодомор, зібрану студентами та викладачами впродовж 2005–2012 років, можна розділити на декілька типів.

Насамперед це тексти, що зберігають ті риси, якими Б. Гаспаров характеризує синтаксис усного мовлення. Розповідь тут передусім емоційна, ми спостерігаємо постійну зміну емоцій респондента, його мовлення має ознаки діалогічності, персонального невимушеного спілкування, невідповідності мовленнєвого акту, спонтанності, а оформлення думки становить вторинну ознаку. Сприйняття оповіді на слух лінійне, а прогноз подальшого розгортання тексту й для адресанта, й для адресата достатньо приблизний [3, с. 68]. Подібні нарації є, за класичним визначенням Карла фон Сидова, меморатами. За К. Сидовим, меморат – «це визначення нарації з суто особистим характером переживання. Воно не містить меморату фікції та не походить з традиційного повідомлення, хоча сама реляція автентичного переживання може бути сформована під впливом наявного в даної особи традиційного знання» [10, с. 121]. Це розповіді людей про їхні власні, суто особисті переживання або переживання рідних і близьких, наприклад: *«Моя мама розказувала мені такий випадок, як оце було в тридцять третьому році, голодовка. В них у сім'ї було багато дітей, батька вже не було, от, діти були старші, а мама моя була сама менша, їй тоді було сім років. І от вона каже: "Старші ж ідуть на роботу: той принесе кусок хліба, той принесе якусь сільодку, той принесе зерна трошки". А вона ж маленька, і сидить на... лежанці, і так же заглядає в той горщик, де мама її варила.*

А діти старші ще їй кажуть: “Не давайте, не давайте меншим дітям, бо вони ледачі, вони нічого не роблять”. “А мені ж, – каже, – так було обідно, так обідно... Моя старша сестра із своєю подругою йшли на роботу ж, у сусіднє село найматься, і я, – каже, – тоже пішла з ними”. Там давали оце ж у полі якусь роботу. “Але ж я дуже мала, – каже, – тільки сім років. І всі ж повистраювалися, всім дають якусь роботу, а я, – каже, – взяла дві кирпичинки і стала на ті кирпичинки, щоб вищою бути – і мене взяли. Ну, напевно з жалості взяли. Ну а я, – каже, – пішла, робила там, ну що там давали, ну як малій, але щось робила”.

А як уже закінчився день, дали їй кусочок хліба і сільодку. “То я, – каже, – поки йшла додому, то по такій кришичці кришила той хліб, ну пока дійшла додому, я його, той хліб, з’їла, бо він малесенький кусочок був”. А прийшла додому і каже: “Мамо, я ось тобі оселедчик принесла”. А мама заплакала, сльози побігли... Каже: “Ти ж моя трудівниця маленька”» (Зап. О. Заєць в 2011 р. від Н. А. Дудченко, 1946 р. н., що проживає в м. Черкасах).

Незважаючи на те що подібні тексти не є традиційними, вони побудовані на системі традиційних уявлень оповідачів. Ми відчуваємо суспільно зумовлену свідомість героїв оповідей (сюжет побудовано за аналогією до прислів’я «хто не працює – той не їсть», простежується традиційна роль батьків, матері, дітей-помічників в українській родині тощо). Ми схильні підтримати концепцію К. Сидова, що певні меморати мають великі шанси поширитися і стати фабулатами. На наш погляд, окремі оповіді-меморати про Голодомор з часом можуть мати варіанти й стати народними оповіданнями та переказами. Але чи перейдуть подібні тексти в традицію – питання залишається відкритим. Додамо, що подібні оповіді часто становлять сюжетну ситуацію і тяжіють до сюжетного оформлення.

У процесі систематизації оповідей ми помітили, що за змістом та способом викладу матеріалу (емоційним наповненням) такі тексти неоднорідні. Цілком імовірно, що в процесі відбору інформації для розповіді про Голодомор оповідачі послуговуються найбільш вражаючими, приголомшливими подіями, що залишили яскравий слід у пам’яті й стосуються універсальних істин. Це можуть бути: 1) особисті спогади дитинства чи юності, що передають традиційні знання, узвичаєні моделі поведінки в сім’ї чи родині, які допомагають вижити навіть

в умовах, непридатних для життя; 2) контрастні до першого підвиду описи трагічних подій з життя родини, села, нації, у яких оприлюднюються деструктивні вчинки злотворців та засуджуються крайні прояви нелюдності та ненависті до певної спільноти.

Змістовно оповіді другого типу виходять за межі індивідуальної події, а тому заслуговують, щоб інформацію про них передали потомкам. Це, наприклад, розповіді про те, як організатори й виконавці Голодомору забирали останні пожитки, нехтували моральними нормами, порушували права людини на життя, повсюдно сіяли смерть: *«Нас було шестеро у матері було. Тоді ж якраз колгосп засновувався саме, батько помер мій – не помер, а повисвся. Бо колгосп засновували ж, та “оддавай хліб, оддавай усе” – і все у колгосп забирали. А батько (нас шестеро ж оце було, а мама сьомим ходила), і пішов він, розписався, щоб здать хліб та коня у колгосп, машина молотарська у нас була... Розписавсь за все, бо його сина Мусія, которий у технікумі був у Масловокі, сказали, шо виключать. Ну а він розписався і у хату не зайшов – пішов у клуню і повисвся.*

Мати ждала-ждала, вийшла удосвіта надвір – клуня одкрита і батько там! Приїхала сестра батькова, а мені тоді було п'ять год, мати мліє... Родила вона те сьоме – і померло воно, і Лізя, і Гриша у голод – троє.

Колгосп засновувався у тридцять другому – тридцять третій рік.

Нас четверо осталося: Полікарп, я, Мусій і Андрій. Це Мусій самий старший був, тоді Андрій... Ну шо ж, осталися, той кончив школу, технікум у Масловокі, поїхав у Харьков, поступив там у академію – воєнним був. Той тож поїхав до нього по світу, а ми осталися із Полікарпом коло матері.

А мати на корівню пішла, як колгосп заснувався, і корівня була. Пішла на корівню, а ми сидимо під хатою – ждемо, шо мати пляшку молока під рукою принесе. І натовчем цваїв отих у ступі, і це вона принесе нам, а ми те молочко виллєм, мати водою розбавить, і в печі... і отако цваїв отих... таке воно добре було! А тоді дождались вже весни, акація почала цвісти, ми нариваєм акації повні пазухи, сидимо під припічком і їмо. Яка ж вона добра була!

Ну, а ті діти померли... Де було у матері старе це, сорочки вишиті, серезжки – то вона ж попроміювала на кусок хліба, а ми осталися

голі й голодні. А тоді що ж... яке вмерло – мати тоді спідницю свою розпоре (широка була), шишла сорочечку таку, наділа, поклала у возик дитину... Ми попіраєм матері возика на гроби... Мати знала, де ховала, а ми малі були – не знаю, де. Батька знаю, де.

Ой, тоді ж мерли... і батьки, і матері, і дітки. Було ж уже ці меншенькі в садік ходили – Лізя й Гриша і Ліда. А ми, старшенькі, стоїмо виглядаємо ввечері, що вони йтимуть з садіка, то просимо, що їсти хочемо. А вони ж плачуть – не дають, дадуть кришку – а воно ж ще більше їсти хочеться. Це троє було – померли, то ми їх на возик... хай Бог милує! То було і ями викопуєм, та які там ями – сили ж не було.

Та хай Бог милує!

Вони, сволочі, кажуть, що голоду не було, ой... та який голод був!»

(Зап. А. Сорокіна 2011 р. в с. Козорівка Канівського р-ну Черкаської обл. від Сидоренко О. І., 1925 р. н.).

Неоднорідність текстів (оповіді про закони виживання, що ґрунтуються на традиційних народних уявленнях / оповіді про ексцес, порушення традиції, про події, що призводять до винищення нації) спонукає розмежувати їх як різні змістовні підвиди.

Російська дослідниця усної неказкової прози А. Ліпатова у праці «Місцеві легенди: Механізми текстотворення», наприклад, розмежує меморати і свідчення. Меморатами вона називає тексти, що орієнтовані на норму, свідчення («свидетельские показания»), на її думку, орієнтовані на ексцес, порушення норми. А. Ліпатова виокремлює свідчення як самостійну форму тексту, що не зводиться до меморату, й уважає їх «предтечами» легенд.

На нашу думку, для українських текстів про Голодомор такий тип розмежування також може бути доцільним. Оповіді-свідчення належать очевидцям трагедії. На відміну від оповідей-меморатів, їх розповідають з метою оприлюднити свідчення самовидців про жахливі випадки, зумовлені політикою винищення українців, донести до нащадків інформацію про кричущу несправедливість, засудити злотворців: «Я була вчителькою. Ніколи не забуду колективізації і того злочасного тридцять третього.

У Лисянці в 1923 році було засновано два товариства спільного обробітку землі, а десь через два роки на їх основі організовано три колгоспи: “Нове будівництво”, колгосп імені Тараса Шевченка та “Третій інтернаціонал”.

Кантора колгоспу “Нове будівництво” була у домі колишньої панської економії. Головою колгоспу був Криворот. Темний, грубий, бездушний виконавець розпоряджень згори. Вважав себе за цілковитого хазяїна в колгоспі.

Колективізація проходила жорстко. За селянами, які не хотіли вступати до колгоспу, вдень і вночі посилали виконавців, визивали до колгоспної контори. Криворот кричав, матюкався, залякував, бив, зачиняв у підвалі. Кілька днів підряд так терзав Михайла Дробота. Той не мав багатства, був середняком, але заяви писати не хотів. Тоді Криворот кинув його у підвал на кілька днів без хліба і води. Але Дробот свого рішення все ж таки не змінив.

Тоді голова колгоспу наказав Михайлу вийти з підвалу, витяг револьвер і сам розстріляв його.

Осталася у Дробота жінка з голодними малими дітьми».(Зап. 2011р. в смт Лисянка Черкаської обл. від Г. П.Омельченко, 1918 р. н.).

Оповіді-свідчення часів колективізації та Голодомору кількісно є чисельнішими, ніж оповіді-меморати. Ці жахливі історії могли становити парадигму не лише легенди (як, наприклад, міфологічна легенда про дівчину-смерть, події якої оцінюються як неймовірні, випадкові, фантастичні), а й настрашки (страшилки) – жанру, який і досі не втратив продуктивності в дитячому фольклорі (варто згадати поширені сюжети настрашок про канібалізм, заманювання й убивства дітей, знайдення дитячих пальчиків чи нігтів у стравах, що продавалися на базарах, тощо).

На сьогодні відбувається процес переходу окремих текстів оповідей у фольклорну традицію. Припущення, що оповіді-меморати можуть становити парадигму народних оповідань та переказів, а оповіді-свідчення – легенд і настрашок (страшилок), потребує подальшої пошукової роботи в даному напрямку та подальшого теоретичного дослідження прози Голодомору.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Борисенко В.* Свіча пам'яті: Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках. – К. : ВД «Стилос», 2007. – 288 с.
2. *Бріцина О.* Текстологічні аспекти вивчення прозової традиції фольклорного осередку // *Бріцина О., Головаха І.* Прозовий фольклор села Плюске на Чернігівщині (тексти та розвідки). – К. : ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – 576 с.

-
3. *Гаспаров Б. М.* Устная речь как семиотический объект // Учёные записки Тартуского университета. – 1978. – Вып. 442. – С. 63–112.
  4. *Давидюк В.* Українська міфологічна легенда. – Л. : Світ, 1992. – 176 с.
  5. *Дмитренко М.* Українська фольклористика: історія, теорія, практика [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrlife.org/main/evshan/folklorystyka8.htm>). – С. 12.
  6. Дожилася Україна... Народна творчість часів голодомору на Україні / збір. і прокоментував І. Бугасвич. – К. : Український письменник, 1993. – 29 с.
  7. *Липатова А. П.* Местные легенды: механизмы текстообразования : дис. канд. филол. наук : 10.01.09 – Ульяновск, 2008. – 312 с.
  8. Літературознавча енциклопедія / автор-укладач Ю. І. Ковалів. – К. : КМ Академія, 2007. – Т. 1. – 608 с.
  9. *Пахаренко В.* Слово, що здолало смерть: Записи народної поетичної творчості про насильницьку колективізацію та штучний голод 1933 року // Народна творчість та етнографія. – 1991. – № 6. – С. 51–54.
  10. *Симонідес Д.* Меморат і фабулат у сучасній фольклористиці / Д. Симонідес // Народна творчість та етнографія. – 2007. – № 1. – С. 120–125.
  11. Словарь української мови / упорядкував з додатками власного матеріалу Борис Грінченко. – К., 1907. – Т. I. А – Ж. – 573 с.
  12. Українська фольклористика. Словник-довідник / укладання і загальна редакція М. Чернопиского. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2008. – 448 с.
  13. Український голокост 1932–1933. Свідчення тих, хто вижив / упоряд. о. Ю. Мисик. – К. : КМ Академія, 2005. – Т. 1. – 296 с.
  14. Українці про голод 1932–1933. Фольклорні записи Василя Сокола. – Л., 2003. – 232 с.
  15. Українська літературна енциклопедія. – К., 1988. – Т. 1. – 536 с.

ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ НА ВІННИЧЧИНІ ЗА СВІДЧЕННЯМИ ОЧЕВИДЦІВ

Жахливим злочином проти власного народу став штучний голод 1932–1933 років, спричинений насильницькою колективізацією, грезвісними хлібозаготівельними кампаніями, депортаціями селянства, відвертим масовим терором тоталітарного режиму проти українського селянства загалом і подільського зокрема.

У ці дні весь світ віддає належну шану тим, хто був позбавлений життя під час неоголошеної війни проти української нації – жахливо-го за своїми розмірами та людиноненависницькою суттю Голодомору 1932–1933 років. В Україні та на Вінниччині тривають жалобні заходи, пов'язані з 80-річчям однієї з найтяжчих, найстрашніших сторінок у новітній історії – Голодомору 1932–1933 років.

Цей голодомор був штучним і насамперед спрямованим проти селянства та споконвічного українського етносу. Голод косив людей там, де вирощували хліб, отже, в сільській місцевості. А хто тоді жив у селі і взяв на себе весь тягар? За даними професора П. Панченка щодо національного складу України початку 1930-х років, то в селах на той час проживало 87,5 % українців, 5,6 % росіян та 1,5 % євреїв. Тож проти кого було направлено цей жорстокий нищівний акт? Відповідь на це запитання більш ніж очевидна.

У пам'яті українців та інших націй Голодомор 1932–1933 років назавжди залишиться однією з найстрашніших сторінок минулого. Коли дослідники говорять про Голодомор 1932–1933 років, мається на увазі період з березня – квітня 1932 р. по листопад 1933 р. Саме за ці 17 місяців, тобто приблизно за 500 днів, в Україні загинули мільйони людей. Кількість прямих та непрямих жертв Голодомору точно підрахувати дуже важко. Між істориками досі точаться дискусії, скільки саме людей загинуло: 5, 7, 9 чи 10 млн? Утім, усе одно мова йде про мільйо-

ни безневинних жертв [7, с. 8]. А якщо взяти до уваги непрямі втрати, тобто тих дітей, які не народилися через наслідки голодомору, кількість жертв за приблизними підрахунками сягає понад 10 мільйонів.

За даними ДПУ (Державного політичного управління), лише з грудня 1932 року по 15 квітня 1933 року померло від голоду 2 млн 420 тис., тобто 583 тис. щомісячно. Однак пік голоду припадає на літо 1933 року.

Замислимося: понад 10 мільйонів за 500 днів – це страшна трагедія українських селян. У середньому понад 20 тис. чоловік помирало щодня, 17 осіб кожної хвилини. Для порівняння: населення Данії становить 5,2 млн осіб, Австрії – 8 млн; Бельгії – 10 млн; Угорщини – 10,3 млн. Тобто під час Голодомору зникла ціла європейська країна. Наша країна.

Найбільше постраждали від голоду тодішні Харківська, Київська (теперішні Полтавська, Сумська, Харківська, Черкаська, Київська, Житомирська області), Вінницька (теперішні Вінницька, Хмельницька області, частина Житомирської та Одеської областей). Смертність населення тут перевищувала середній рівень у 8–9 і більше разів. Фактично голод охопив весь Центр, Південь, Північ та Схід України [7, с. 9].

Тривожні симптоми голоду на Вінниччині виявилися вже на початку 1932 р. У лютому–березні 1932 року з різних районів Поділля почала надходити тривожна інформація про голод. У селах Калинівського району налічувалося по 15–25 опухлих чоловіків, жінок та дітей [5, арк. 12]. Смертність навесні і влітку 1932 року досягла катастрофічних розмірів. Народжуваність була у декілька разів нижчою за смертність. Районні лікарні Поділля були переповнені Багато пацієнтів помирало. Літо не зупинило біди. У червні потік повідомлень про смерть значно збільшився. Оперуповноважений Вінницького обласного управління ДПУ 13 червня інформував обком партії про те, що в селах Липовецького і Калинівського районів виявлено велику кількість голодного населення. У с. Зозові, доповідав він, лежать опухлі 17 сімей, у с. Войтівцях голодує 60 родин, серед них 30 опухлих [6, с. 44].

Приречені хлібороби з надією чекали врожаю. Але партійно-державне керівництво позбавило їх цієї надії. Зокрема, для всієї Вінницької області план хлібоздачі цього року був у півтора рази більший за можливості [6, с. 51].

Ще на початку жнив 1932 року розпочалися масові реквізиції зерна, пограбування як колгоспників, так і одноосібників. Усе збіж-

жя – як одержане, так і вирощене на присадибній ділянці, підлягало хлібозаготівлям.

Архівні документи засвідчують, що наприкінці 1932 року – на початку лютого 1933 року голодом була охоплена вся територія Вінниччини. Не було села, в якому б щоденно не з'являлися все нові випадки опухання і смерті людей. У с. Заливанщина Калинівського району за день помирало 9–11 осіб. Як свідчить Г. Михальчук, узимку 1932–33 років у сусіда Василя Красночолого померло два сини і дві дочки, у Павла Красноголового – уся сім'я. Прийшли з сільради виконавці, склали їх на підводу, вивезли, викопали яму і всіх поховали в одній могилі.

Трагічну хронологію знищення, загибелі своєї сім'ї наводить у своїх спогадах П. Соловищук із с. Луки Дашівського району: «Батько кладе на візок моїх двох братів і сестру, везе на цвинтар. Розгріб лопатою мамину могилу, розгорнув рядно, поклав їх трьох, туди ж до мами. А тоді помер і батько. І так від моєї родини ніякого сліду – ні могили, ні хреста» [4].

У деяких селах Брацлавського району смертність від голодування набрала поголового характеру, особливо в Скрицькому, Семенках, Зенківцях, Самчинцях, Грабівцях, Вовчинцях, Остапківцях, Юрковцях та ін. [12].

Особливо сильно постраждало від голоду населення в Калинівському, Немирівському Брацлавському, Літинському, Вороновицькому, Махнівському, Іллінецькому, Липовецькому, Шаргородському та інших районах Вінниччини. Катастрофічним виявилось становище в Шаргородському районі, особливо в селах Писарівка, Дерев'янки, Політанки, Плебанівка, Пасинки, Гибалівка, Довжок, Рожнятівка. Велика кількість жебраків бродила в Шаргороді і по селах. Унаслідок голоду було чимало смертних випадків. Так, у с. Довжок протягом травня 1933 року померло 50, а з січня – понад 100 осіб [12]. У цей же час, у 1933 році із зерносховищ Вінницької області кожний день вивозили залізницею 150 тис. пудів зерна. Про це секретареві ЦК ВКП(б), завідувачому сільськогосподарським відділом Л. Кагановичу, повідомляв секретар Вінницького обкому КП(б)У В. Чернявський, який просив надати понад 600 вагонів для вивозу, бо зерно на запасних пунктах та складах перегрівалось і гинуло [10, арк. 252, 253].

А уряд тим часом вимагав нових поставок хліба, м'яса, молока та іншого продовольства.

Масове вимирання людей в області тривало аж до жнив. У перші дні жнив смертність була більшою, ніж навесні. Люди наїдалися досхочу, у багатьох ставався заворот кишок і у великих муках вони помирали. Чорне крило смерті торкнулося тоді 250 осіб у с. Молочках, 412 – у Краснопільцях, 238 – Степанівці, 247 – у с. Буряків, 125 – Жеребків Янушпільського району. До середини травня на кладовище, як худобу, вивезли із Станіславчицького району 2 тис. осіб, Липовецького – 65, Маханівського – 1280, Іллінецького – 1238, Немирівського – 1080 селян.

Проте ці дані далеко не повні, бо, як пояснювали керівники Калинівського району, із 124 смертних випадків у с. Сальнику в лютому зареєстровано було всього лише 48, у березні – 28, а 48 осіб узагалі не було обліковано [15]. Причина цього полягала в тому, що селяни не тільки збайдужіли до свого горя, але й не було кому повідомляти сільраду про небіжчиків, бо в багатьох дворах вимерли всі жителі.

Зі свідчень жительки с. Іванів Калинівського району Наталії Андріївни Лісової, 1903 р. н. (запис 1992 р.):

«Важко жилося в 1932 та 1933 роках. Я працювала в колгоспі, проте за роботу нічого не платили, дадуть кружку меляси, оце була така плата; На мелясі варили сливи і так їли. Хліб пекли з дерті. З дерті та висівок пекли пампушки, сковородку мастили восковою свічкою, тому що жиру ніякого не було і так пекли на ній.

Пам'ятаю сусіди ходили з кошиком до річки, збирали там черепахи, потім варили їх та їли. Варили куліш з лободи.

В 1933 році помер мій син Вася, якому було всього рік. По сусідству від нас жила сім'я Підлуцького Мусія та Горпини, було в них троє дітей, а в 1933 році всі померли з голоду. Сім'я Харчуків з 14 чоловік також помирали всі, сім'я Овчаренків із 6-ти чоловік – залишився лише один чоловік.

На вулиці Кутовій в селі Іванові жила Іцишина Тетяна, яка збожеволіла і зарізала свою п'ятирічну доньку і з'їла, після того всі сусіди боялися пускати її до хати.

За день помирало дуже багато чоловік, не встигали копати ями для кожного на цвинтарі, тому копали одну велику і хоронили всіх».

Ось таке було життя в 1933 році, не доведи, Господи, знову такого дочекались.

Про трагедію пересічної селянської сім'ї можна дізнатися зі слів жительки с. Глинське Ніни Матвіївни Івчук, 1912 р. н. (запис 1992 р.):

«У 1932–1933 роках моя мати працювала в колгоспі, на трудодень тоді видавали по сто грамів хліба, заробила якраз пуд хліба, а ще їй податки потрібно було заплатити, які на той час були дуже великими. Коли не заплатиш податку, то приходили виконавці та забирали все з хати, що можна було забрати, навіть висипати квасоллю із слоїки.

То приходилось їсти все, що можна було їсти. Рвали спориси та гичку, варили і так їли, з полови пекли пампушки.

Мама померла першою, потім сестри Палажска, Оляна, брати Микола, Лівон та старший брат Іван і його дружина Ганна та четверо їх дітей.

Хоронили як могли, викопавши рівчачок, якщо не встигли ще закинути померлого землею привозили ще померлих. І клали разом, не вистачало в людей сили, щоб викопати окрему могилу.

Батьки боялися випускати своїх дітей на вулицю, щоб не зловили їх та не з'їли.

Коли з моєї сім'ї залишилась лише я одна, то мене забрала моя рідна тітка до себе. Хоч вони жили також дуже бідно і була своя сім'я, але в них була корова. Так я і вижила».

Про страшні роки людомору свідчать жителі-очевидці Літинщини. Згадує Люба Андріївна Черватюк (с. Івча Літинського району):

«Були тато, мама, бабуня, повмирали за два тижні-трос. А я осталась у хаті сама, дванадцять років мені, що можу робити? Нігде нічого нема з'їсти, рано йду з хати до вечора ходжу по садках і пасуся, зелень їм, гляжу квасець, а його трудно знайти, бо не одна я ходжу. Їм листя липи, воно гірке, але їм, шукаю лободу і їм. Потім заслабла, лежу слаба, це було в липні. Черешні доспіли, а я негодна встати, до дерева дістатися. Жінка прийшла, черешень принесла, очі їли б, а в роті гіркота, як полин. Не можу нічого їсти. Та сама жінка принесла мені меду, і меду зразу не могла їсти, в роті та сама гіркота. Потім знов жінка прийшла, знов принесла меду – я вже почула в роті солод. Вона спасла мене від смерті. Я завжди їй була вдячна, поки вона жива була, не можу такої доброти забути.

А ще не можу такого горя забути: хто створив голод? Хто наказав збирати лишки? А вони забирали до крихти! Збиралося п'ять, шість, а то й десятеро; як увійдуть до хати, як перевернуть усе, як понишпорять в кожній шпарині, то не останеться ні лушпайки, нічого. Ну, як я забуду тих “перевіряльників”, прийде в хату, каже:

“Ти ще не здохла?”. Якось з мамою навибирали на горі в просі квасолі, може зо дві склянки. Мама побачила в вікні, що йдуть ті “комісарі”. Хутенько зсипала квасолю в горщик, налила водою, поставила в піч, буцім варить. Думаєте врятували квасолю, еге, від них врятуєш. Ви-сунув горщик з печі, вилив воду, а квасолю забрав. Живу і думаю про це. Скільки літ минуло, а не забувається».

Костянтин Іванович Кирищук, 1921 р. н., із с. Пеньківка Літинсько-го району розповів:

«Мені в той час було 12 років. Було чотири сестри, одна загинула з голоду. На моїх очах загинув з голоду мій батько. Мати померла за три роки раніше. Варили лободу і кропиву, за цим і жили. Ноги опу-хали і блищали. Я спасався тим, що пас корову в сусідки і пив молоко. Двір заріс високими бур'янами. В бур'яні часто були невідомі трупи. Хто мав трохи сил закопував їх, як скотину. Люди ходили по полях і викопували торішню гнилу бараболю, пекли з неї балабухи. Хто сильно опухав, рухатися уже не міг, чекали своєї смерті».

Марія Варфоломійвна Содочук, 1893 р. н., із с. Бірків Літинського району переповідає про трагедію сусідської сім'ї, у якій зростало трос діток – тринадцятирічний хлопчик інвалід та дві дівчинки. Уже на початку того страшного лихоліття сім'я впала у відчай. Не жили, а існували. В розпачі мати залишає діток одних напризволяще і тікає геть з дому в село, звідки вона родом. Що їли, що пили, хто кому втирав сирітські сльози? В хаті – пусто. Носив бідолашний інвалід, як на те стало сили, сковорідку в руці, і пропонував кожному, просячи взамін бурячка. Позалазили, одне-одного підсаджуючи, бідолашні сестрички з братиком у холодну піч. Там і померли. Переказали люди сумну звістку матері. Вона їх усіх разом на городі, не на цвинтарі, і поховала. Чи виправдані дії матері – народ не судив. Божа то справа.

Катерина Іванівна Дячинська, 1918 р. н., із с. Городище Літинського району розповіла:

«Всю заготівлю здали ще восени 1932 року, але зимою знов почали ходити по селу голова сільради Франчук Андрій і активісти Микита Петриків, Дарка Шепель, Горохівська Мавра. Як зайдуть до хати, все, що є, згорнуть: з торбинок геть насіння повитрушують, з вузликів, що десь у запічки, якесь пшонце і те повисипають. Сусід наш плакав і розповідав, як перетрусили все і зібралися вже йти, але згадали, що на печі купа дітей сидить. А під ними було просо. То вигортали й забира-

ли це просо просто з-під цих діточок. Тільки в найближчих сусідів померло: у Брінів двоє хлопців, у Колісник Дозьки троє братів і сестра, у Гагариха четверо, у Бевзів 5 душ, у Сиваків двоє дітей.

На Випасі жили дві сестри, Ягнішка й Вікторина, то вони з'їли свого брата Миколу. Вікторину забрали і зачинили в пожежню біля сільради. Діти просовували їй межі дошки бузину, бур'ян, і вона їла. Тут вона й вмерла.

Літом померли наша баба Віра і татова незаміжня ще сестра Храсина. Тато похоронили їх окремо. Чого я так кажу, бо всіх людей хоронили разом. Нашого тата заставляли їх звозити на цвинтар. Збирали вони їх по хатах, по подвір'ях, по дорозі, везли на цвинтар і складали всіх в одну яму по 30–40 душ, закривали соломкою і засипали.

На Великдень купили тато в Літині 10 картоплин за 13 карбованців. Мама потерли три картоплини на відро води і зварили, то ми сьорбали ту сивеньку юшку.

В школу мене не забрали, а забрали мене на свинарник, і то я рада була, бо як несучим свиням висипати і ніхто не бачить, то я рукою із відра наїмся.

Жорен в обійсті не можна було тримати. Але тато десь купили жорна, і ми в погребі мололи з колосків, з дерті. Я тільки чекала, аби мама змололи, але не обмели борошно з каменя. Тоді я піду, рукою обмету, з'їм».

Чимало фактів повсякденного життя подає у своїх свідченнях Дроздовська Христина Стратіївна, Літинського району:

«Влітку 1933 року мама посилала мене колоски щипати. Привяже торбинку на шию та й каже: “Иди, доню, ти маленька, тебе не видно”.

Їли гороб'як, квасець, щавій. Хто й посадив картоплю, то врожаю з неї не зібрав, бо вишпортували її, крали.

Дуже люду багато вмерло. Померлих загортали в рядна, а той так кидали в яму.

Сусіди наші Ярина і Сидір Директорчуки померли, а діти їхні Хаврона, Килина, Оляна вижили, бо батьки віддавали їм все, що могли. От Ярина йшла, впала і вмерла. Я бачила, як собаки гризли їй литку.

Мої мама мали 5 хусток, з ними пішли в Осолінку й обміняли на дві миски житньої муки і миску ячменю. Його навіть і не товкли, так і їли.

Люди рятувалися, хто як міг. Ходили на Міз'яківські Хутори наймалися сапати, за це їм давали картоплі, печеного хліба. Мої мама теж

ходили. Хто мав силу ходити по заробітках, той вижив, хто був старий, не мав сили – вмирав.

Народу вмерло дуже багато. На нашій вулиці (Кісілі) Ярина Нетребська з чоловіком, Міхалка Пиєничнюка діти, Степана Директорчука батьки, Олійники, Петра Кісіля діти.

Прийшла до нас Зіна Кісіль, а мій батько нарізав січки корові й замішав з буряком, то вона їх вибирала і їла. І дуже плакала. Дуже вона бідувала, але вижила. У жнива, як вродили ягоди, то ще більше людей померло. Як підеш до черешні, то так і лежить мрець, бо наївся ягід.

Дасть мама по кришці хліба на ніч, та й лягаємо голодні, а вдень давала трохи більше. У нас ще було молоко від корови. Лип'яники без кінця пекли. Це – сушені липа, акація, щавій і гречана полова, щоб трималися купи. Коли їх пекли, то я шкоринку викидала, а їла тільки серединку, то мама дуже сварилися».

Як згадує Василь Гаврилюк із с. Озаринці Могилів-Подільського району, щодня в селі вмирало 20–33 особи [2]. А всього в селі за час людомору померло понад 2 тис. осіб. У с. Ченснівці Хмільницького району від голоду померло понад 500 осіб [13]. «Набачився, як люди вмирають з голоду: одразу пухне живіт, потім ноги, вся шкіра блищить. В селі померло з голоду 1015 душ, залишилося 97 безлюдних хат», – розповідав В. Заворотний із с. Чуків Немирівського району.

«Прийшли до Максима Лендака, а він ще не вмер, живий. Кажуть: Дядьку, завтра однаково вмерете, а нам немає коли ще раз сюди їхати. Завезли на цвинтар і жбурнули разом з мерцями у яму. А він вночі виліз і яюсь вижив, помер тільки на 84 році життя», – свідчить О. Литвин із с. Кармелюкове Жмеринського району на Вінниччині [1].

Голод затьмарив світ дитинства. Батьки вмирали, а діти залишилися без догляду й уваги. Особливо багато безпритульних дітей з'явилося у подільських селах. Із усіх районів надходили відомості про те, що немає куди поміщати дітей, круглих сиріт. Голодомор зруйнував сотні тисяч людських доль.

Прагнучи до максимальної документальності Голодомору, зосередимося на долі дітей – найчисленніших жертв сталінського свавілля. Саме вони без жалоби й молитви йшли з життя неоплакані матерями, ставали жертвами канібалізму і людської жорстокості, напівживі і мертві наповнювали в мирний час братські могили. Документи засвід-

чують, що голодна смерть не перебирала ні віком, ні національністю, ні статтю. Усіх косила підряд.

Узимку 1933 року голод з кожним днем охоплював усе більше і більше подільських дітей. За січень-лютий тільки в с. Крушлинцях Вороновицького району померло восьмеро дітей. На початку лютого прийшло сумне повідомлення із с. Вонячино Вінницького району. У ньому стверджувалося, що селянин-бідняк Коцюба Конон не зміг витримати тяжких випробувань і щоб не бачити, як страждають його п'яти- і восьмирічна дочки, вирішив їх умертвити. Він напавив грубу, закрив димохід, а сам покінчив життя самогубством.

На кінець квітня тільки в 33-х районах Вінницької області (загалом їх було 72) нараховувалося 106698 виснажених і опухлих людей. Насправді їх було набагато більше [15].

Голод в Україні спричинив появу маси жебраків. Бездоглядні сироти бродили поодиночі, табунами селами, одні помирили на дорозі, інші добиралися до міст, залізничних станцій, просили милостиню. У Вінниці, Жмеринці, Козятині, Вапнярці, Могилеві-Подільському щоденно підбирали десятки мерців. Багатьох бездоглядних дітей затримувала міліція. Одних відправляли за місцем проживання, інших – у дитячі розподільники. На станції Козятин були затримані тільки в кінці червня 1933 р. 307, а в липні – 1340 обірваних, брудних і голодних безпритульних дітей. Більшість із них ледве трималася на ногах. Таке становище спостерігалось у Жмеринці, Вапнярці та інших великих і малих станціях. Найбільше дітей потрапляло в Козятин із сусідніх Погребищенського, Плисківського, Жашківського, Ставищенського та інших районів [1].

Безліч дітей, іноді сотнями, збиралися на сільських та містечкових ярмарках і базарах. Вони здіймали такий напівбожевільний крик, що людям ставало моторошно – одні зупинялись, плакали, інші закривали вуха і тікали [4, с. 40].

У січні тільки в Літинському, Іллінецькому, Немирівському, Вороновицькому та інших районах налічувалося 109, у березні – 217, квітні – 542, червні – 1196 круглих сиріт. У 28 районах області на обліку відділів охорони здоров'я перебувало на 1 червня 3939 бездоглядних дітей дошкільного віку. Їх розподіляли між дитячими будинками, тимчасовими притулками. Однак і там через нестачу харчів смертність була неймовірно високою. Так, у Немирівській дитячій колонії за

2,5 місяці померло 162 дітей, що становило 25 % від загальної кількості. 10 червня там поховали разом з мертвими живу дитину [14, с. 143].

Навесні і влітку 1933 року селами і містами Поділля блукали десятки тисяч бездоглядних дітей. Лише малюків у віці до 5 років було передано в інтернати 2570 осіб [15]. Того страхотливого року легше було перерахувати тих, хто лишився в селі, ніж кого не було. Голодомор, як чума, пронісся над Поділлям, похоронив багато людей, затьмарив світ дитинства. Чоловіки втратили почуття любові до дітей, жінки – почуття материнства.

Наведемо ще один документ, який, упевнені, не залишить нікого байдужим. Учень 7-ї групи Сальницької школи (Калинівський район), син одноосібника-бідняка, написав голові сільради листа такого змісту:

«Кузьма Петрович! Тиждень як помер від голоду батько. Мати лежить хвора і вся спухла. Окрім мене, залишилось ще троє дітей. Вони попухли також. На мою долю випало бути головою двору. Допоможіть чим можете. У нас сьогодні на вечерю не залишилось навіть буряків. Врятуйте маму, дітей, ми вступимо в колгосп, і буду я там з мамою працювати, щоб забезпечити цих малих дітей хлібом. Не відмовте, Кузьма Петрович. Невже я сім класів вчився, щоб померти голодною смертю. Свіргун» [12].

На жаль, ні автор листа ні його мати, брати і сестри допомоги не дочекалися, вся сім'я Свіргуна вимерла .

Найтяжчим вантажем голод упав на дитячі душі. Тільки Поділля втратило в 1933 році понад 200 тис. дітей [15].

Селами Вінниччини в 1932–1933 роках прокотився і такий страшний прояв голодомору, як канібалізм. Жертвами людодідів насамперед ставали діти. Колгоспник Дем'янишин Матвій із дружиною «...забили дітей своїх, одній дівчинці 7 років, другій – 9. М'ясо дітей з'їли, частково реалізували на базарі у Ситківцях. Під час слідства в них виявлено 15 фунтів м'яса, кістки та 2 дитячі черепи» [15].

Мусимо знати той факт, що страшні не тільки ті люди, які їли собі подібних, а й ті, що зробили їх такими. У березні 1933 року було зареєстровано 6 випадків людодідства і 3 випадки труподідства в Немирівському, Літинському, Гайсинському, Брацлавському, Тенлицькому, Іллінецькому районах, а також кілька випадків самогубства на ґрунті голоду [9, арк. 27–28].

В області 1933 року офіційно була зареєстровано 71 випадок людоїдства, 9 випадків трупоедства [14, с. 97]. Канібалів судили, притягували до відповідальності, піддавали загальному суду. Звичайно, ми не можемо заперечити зв'язчості суті цього явища, але й мусимо визнати – це страшне лихо штовхало людей на такий жорстокий крок.

Цифри переконливо свідчать, що в 17 районах Вінниччини в 1932 році померло людей у 2,2 рази більше, ніж у 1934-му., а в 1933 році – у 7,5 разів більше. В усій області відповідно – в 1,5 і 4,6 рази. Ще більш вражаючу картину спостерігаємо в окремих районах. Так, у Янушпільському районі смертність 1933 року була вищою, ніж у 1934-му, в 19, у Козятинському – в 10, у Липовецькому – в 8,4, у Немирівському – майже в 10, у Тростянецькому – у 8 разів. Зрозуміло, що причиною загибелі сили-силенної людей у 1932–1933 роках був саме голод [11, арк. 42.71].

Попередні спроби визначити чи бодай окреслити абсолютну кількість поглинутих нещадним виром голоду на Поділлі зробив проф. І. Шульга. Його підрахунки допомагають нам дізнатися про хоча б приблизну кількість жертв геноциду на Вінниччині. У 1932 році, пише вчений, відбулися зміни в адміністративно-територіальному поділі України. За даними облвиконкому, у новоствореній Вінницькій області у 1932 р. налічувалося 2610 сільських, селищних, міських Рад, на їх території мешкало 5232,429 осіб. За даними обкому партії, на 25 травня 1932 р. на тій же території проживало 5267,9 тис. населення. Цифри майже однакові. На 1 липня 1934 р. у Вінницькій області функціонувала 2261 сільрада. У 1932 р. їх було 2551. У 1932–1933 роках на Поділлі померло 1669564 особи [14, с. 123].

Не менш болючими були й моральні втрати. Через голод було загублено історичну пам'ять нації. У сучасних територіальних межах області підрахунки, проведені працівниками ДАВО, дають цифру від 800 тис. до 1,2 млн осіб. Це жахливий показник.

Промовиста деталь: під час Голодомору 1932–1933 років вінничан загинуло більше, ніж у роки віроломної гітлерівської навали [5, с. 3].

Близько шести десятиліть заборонялося говорити правду, заборонялося поминати замучених, доглядати могили померлих, згадувати невинних. Шість десятиліть в історії України білою плямою були 1932–1933 роки. Прийшла пора віддати належне безвинно вбитим – розповісти нащадкам правду. Щоб застерегти їх від повторення подібного лиха назавжди.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Білик Л.* А хліб був... // Панорама. – 1993. – 11 серпня.
2. *Бредун В.* Йшов запланований геноцид // Панорама. – 1993. – 30 червня.
3. Виморення голодом. Документи свідчать // Березіль. – 1993. – №9–12. – С. 18–79.
4. *Винокурова Ф.* Листи у вічність // Камертон. – 1993. – 20 вересня.
5. *Гальчак С.* «Білі плями» скорботи (Причини голодомору 1932–1933 та голоду 1946–1947 років на Поділлі). – Вінниця : Логос, 1999. – 51 с.
6. *Головко О.* Голодомор 1932–33 рр. у селі Джулинка Бершадського району Вінницької області (за свідченнями очевидців) // Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій ХХ століття: Збірка наукових праць. – Хмельницький, 2012. – Вип. V. – С. 184–189.
7. Голодомор 1932–1933 рр. / упоряд. Н. Я. Дзюбенко-Мейс. – К. : Міжнародний фонд «Україна 3000», 2003. – 48 с.
8. Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник документів та матеріалів / Обласна редколегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». – Вінниця : ДП «ДКФ», 2007. – 704 с.
9. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. 136, оп. 3, спр. 69.
10. ДАВО. – Ф. 136, оп. 3, спр. 70.
11. ДАВО. – Ф. 136, оп. 3, спр. 75.
12. *Жугін Ю., Синиця К., Тельман Й.* Злочин // Вінницька правда. – 1989. – 10 березня.
13. *Новосад В.* Голод: свідки трагедії // Вінницька правда. – 1990. – 11 лютого.
14. *Шульга І.* Голод на Поділлі: До 60-річчя голодомору 1933 р. – Вінниця, 1993. – 223 с.
15. *Шульга І.* Діти голодного 1933 р. На матеріалах Поділля // Панорама. – 1993. – 14 липня.

Ирина СКИБИЦКАЯ, Сергей САМОВТОР (Краснодар, РФ)

СВЕДЕНИЯ О ГОЛОДЕ НА КУБАНИ В 1932–1933 ГОДАХ ИЗ АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТОВ И МАТЕРИАЛОВ ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПЕЧАТИ

23 ноября 2013 года в Украине отметили День памяти жертв Голодомора, в результате которого в 1932–1933 годах в СССР по различным оценкам погибло около 7 млн человек. По данным английского историка Р. Конквеста, от голода на Северном Кавказе умерло до 1 млн человек. Из них большая часть, а это около 80 %, пришлось на северо-западные районы Кубани [7, с. 89]. Кубанский исследователь В. Ракачев считает, что при оценке количества жертв погибших от голода необходимо учитывать не только общее количество смертей, попавших в общегражданскую регистрацию, составлявшее в 1933 году около 5,7 млн человек, но и не отраженную в статистике убыль населения, при которой эта цифра составила бы 6,7 млн человек, а число жертв голода среди этих умерших примерно 50 %, т. е. более 3 млн человек [15, с. 338]. В любом случае эти данные будут неполными, пока российские историки не получат открытый доступ к архивным документам данного периода.

Нужно отметить, что в течение длительного времени исследователи не могли реально приблизиться к этой проблеме, так как только одно упоминание о ней могло иметь для них негативные последствия. Однако в кубанских семьях о голоде 1932–1933 годов всегда помнили хорошо, и наглядно это проявилось весной 2009 года, когда в Краснодарском государственном историко-археологическом музее-заповеднике им. Е. Д. Фелицына прошла выставка «Рассекреченная трагедия: голод на Кубани в 1932–1933 гг.». Кубанцы проявили к ней не только живой интерес, но и стали передавать в экспозицию дополнительные свидетельства личных воспоминаний и фотографии участников трагедии. Важной составляющей экспозиции стали материалы Центра документации новейшей истории Краснодарского края, и хотя коли-

чество рассекреченных документов весьма незначительно, уже их содержание позволяет более объективно оценить трагедию, охватившую Кубань в период сплошной коллективизации. Документы свидетельствуют, что урожай 1932 года оказался значительно ниже запланированного в связи с сильной засухой, дождей и допущенных агротехнических ошибок осенью 1931 года. Однако план хлебозаготовок был снижен только на 1 млн центнеров [8, с. 10]. Так своим постановлением Староминской райком ВКП(б) сообщал, что дополнительный план хлебозаготовок в размере 2300 т пшеницы район принять не может, так как с выполнением плана сева исчерпаны все возможности, вплоть до перечисления фуража и фондов общественного питания. А отдельные колхозы вынуждены закупать хлеб в соседнем Павловском районе [ЦДНИКК, ф. 1075, оп. 1, д. 74, л. 119]. Однако под угрозой срыва оказалось снабжение городов края, и власти вводят в районе продразверстку. При этом единоличники и кулацко-зажиточные хозяйства в совокупности должны были поставить 18523 центнера продовольственных культур, а колхозники только 12477 центнеров для выполнения плана [ЦДНИКК, ф. 1075, оп. 1, д. 74, л. 128–129].

К концу мая Староминской райком ВКП(б) принимает ряд мер в связи с невыполнением дополнительного плана хлебозаготовок. В частности, кулацко-зажиточные хозяйства за невыполнение плана должны были быть привлечены к судебной ответственности [ЦДНИКК, ф. 1075, оп. 1, д. 74, л. 132]. Меры, вводимые властями, вынуждали колхозников прятать хлеб и расхищать его с полей, что еще более обостряло ситуацию в крае. В начале августа Староминской райком ВКП(б) принял план экспорта пшеницы и ячменя на текущий месяц, согласно которому район должен был поставить 2453 т пшеницы и 1500 т ячменя [ЦДНИКК, ф. 1075, оп. 1, д. 74, л. 21].

За этими сухими цифрами стояли катастрофические последствия для кубанских станиц и их жителей. Напомним, что Политбюро ЦК ВКП(б) утвердило план хлебозаготовок на август 1932 года в размере 285 млн пудов зерна. Из них для Северного Кавказа 60 млн пудов и для Украины 100 млн пудов., т. е. львиная доля из числа областей, краев и республик СССР [14, с. 277–278]. В августе Северо-Кавказский крайком ВКП(б) признал факт срыва хлебозаготовок и обвинил в этом местных коммунистов. Власть применяет самые жесткие меры, вытекающие из постановления «Об охране имущества государствен-

ных предприятий, колхозов и кооперации и укреплении общественной (социалистической) собственности» от августа 1932 г., текст которого написан лично И. В. Сталиным.

22 октября 1932 года Политбюро ЦК ВКП(б) для реализации плана хлебозаготовок в Украине и на Северном Кавказе была создана чрезвычайная комиссия, которую возглавил секретарь ЦК ВКП(б) Л. Каганович. В состав комиссии также входили Г. Ягода (ОГПУ), Я. Гамарник (ПУРККА), А. Микоян (Наркомторг), А. Косарев (ЦК ВЛКСМ), М. Чернов (Комитет заготовок СТО), Т. Юркина (Колхозцентр СССР) [13, с. 349]. Проблемы с хлебозаготовками власть стремилась представить как кулацкий саботаж, и никто из них не думал о людях, которые в условиях тоталитарного государства представляли собой лишь элементы большого механизма, подлежавшие при необходимости замене. 4 ноября 1932 года было принято постановление бюро Северо-Кавказского крайкома ВКП(б) «О ходе хлебозаготовок и сева по районам Кубани», которое было опубликовано в краевой газете «Молот» 5 ноября 1932 года. В частности, в нем говорилось: «Ввиду особо позорного провала плана хлебозаготовок и озимого сева Кубани поставить перед парторганизациями в районах Кубани боевую задачу сломить саботаж хлебозаготовок и сева, организованный кулацким контрреволюционным элементом, уничтожить сопротивление части сельских коммунистов, ставших фактическими проводниками саботажа, и ликвидировать несовместимую со званием члена партии пассивность и примиренчество к саботажникам. Обеспечить быстрое нарастание темпов, полное и безусловное выполнение планов сева и хлебозаготовок, тем самым добиваясь сплочения партийных рядов и укрепления колхозов» [9].

Главным рычагом проведения хлебозаготовок на Кубани становятся репрессивные меры экономического и административного характера. Станицы заносили на «чёрные доски», выселяли семьи кулацко-зачиточных хозяйств. За срыв плана по хлебозаготовкам в ноябре 1932 года на «чёрную доску» попали станицы Полтавская Славянского района, Новорождественская Тихорецкого района, Стародеревянковская Каневского района и др. В отношении станиц, занесенных на «чёрную доску», применялись жесточайшие меры, обрекавшие людей на голодную смерть. Среди них немедленное прекращение подвоза товаров и полное прекращение кооперативной и государственной торговли на

месте и вывоз из кооперативных лавок всех наличных товаров; полное запрещение колхозной торговли – как для колхозов, колхозников, так и единоличников; прекращение всякого рода кредитования и досрочное взыскание кредитов и других финансовых обязательств; проверка и очистка органами РКИ колхозных, кооперативных и государственных аппаратов от всякого рода чуждых и враждебных элементов; арест органами ОГПУ контрреволюционных элементов, организаторов саботажа хлебозаготовок и сева. Все эти факты отражены в документах [ЦДНИКК, ф. 1863, оп. 1, д. 89, л. 18–21, 34–35; ЦДНИКК, ф. 1361, оп. 1, д. 130, л. 61–62, 89; ЦДНИКК, ф. 162, оп. 1, д. 101, л. 58–59; ЦДНИКК, ф. 1071, оп. 1, д. 79, л. 316]. По данным Е. Осколкова, к середине января 1933 года из кубанских станиц было выселено за «саботаж» хлебозаготовок не менее 63,5 тыс. человек [10].

Состоянием на 4 декабря 1932 года секретнополитический отдел ОГПУ сообщал, что «с начала операции по всем районам края арестовано кулацкого и антисоветского элемента 13 803 человек, в число которых входит 1105 участников, 164 контрреволюционных группировок и две контрреволюционные организации. Осуждено судами 6007 человек, приговорено к ВМСЗ (расстрелу) 285 человек. Из общего числа арестованных на территории 13 районов Кубани изъято 4760 человек, ликвидировано 43 контрреволюционные группировки и 2 контрреволюционные организации с 504 участниками. За все время операции на Кубани вскрыто 816 ям и 51 черный амбар, изъято укрытого и расхищенного зерна 36 521,15 ц. В ряде станиц Кореновского, Новопокровского, Павловского, Славянского и др. районов продолжается массовое бегство единоличников. Из ст. Бейсугской за последнюю декаду ушло 321 человек, каждую ночь выезжает несколько семей. В ст. Полтавской Славянского района среди красных партизан усилились антисоветские настроения и тенденции к выезду из станицы» [ЦФ ФСБ РФ, ф. 2, оп. 10, д. 514, л. 324–327].

Меры политического воздействия коснулись и руководящего состава станиц, сопровождаясь чисткой рядов и исключением из партии. Так, из партии был исключен за саботаж хлебозаготовок и мясозаготовок председатель колхоза им. Ворошилова станицы Староминской А. Федоров и председатель правления колхоза «Хуторянин» станицы Староминской С. Галас. В рядах коммунистов станицы Староминской была проведена чистка [ЦДНИКК, ф. 1075, оп. 1, д. 79, л. 45–47, 46–47 об.;

ЦДНИКК, ф. 1075, оп. 1, д. 96, л. 23, 25]. В результате, по данным кубанского исследователя Евгения Осколкова, к концу 1932–1933 годов из рядов партии было исключено более 40 тыс. человек [11, с. 120].

Реализуемая задача ликвидации кулачества как класса переросла на Кубани в социальный геноцид против казачества, т. к. именно оно преобладало в хлебозаготовительных районах. Это наглядно отражает ряд документов того времени. Так, в спецсообщении № 1 секретнополитического отдела ОГПУ «О ходе выселения из станицы Полтавской Северо-Кавказского края» от 29 декабря 1932 года, представленном начальником СПО ОГПУ Молчановым, говорилось, что по состоянию на 26 декабря 1932 года к выселению намечено 2286 семей (9440 человек). Социально-имущественное положение выселяемых: бывшие кулаки – 288 семей; бывшие торговцы – 54; крепкие середняки – 364; середняки – 1173; бедняки – 166; кустари – 33; служащие – 30; лица без определенных занятий – 21; интеллигенция – 8 семей. В документе акцентируется внимание на политическом прошлом выселяемых: служивших в белой армии – 356 семей; родственников эмигрантов – 41; родственников расстрелянных – 27; родственников репрессированных и высланных – 616 семей [ЦА ФСБ РФ, ф. 2, оп. 10, д. 514, л. 402]. В спецсообщении секретнополитического отдела ОГПУ «Об итогах выселения из районов Кубани» по состоянию на 26 декабря 1932 года отмечалось, что 58 декабря из 13 районов Кубани было выселено 1008 зажиточных кулацких хозяйств и 998 единоличных хозяйств, злостно саботировавших сев и хлебозаготовки. Обращает на себя внимание социальный состав выселяемых: бывших атаманов 11 человек; бывших белых офицеров – 13; бывших карателей – 83; репатриантов – 20; служивших в белой армии – 689; белобандитов – 30 человек [ЦА ФСБ РФ, ф. 2, оп. 10, д. 514, л. 403–406].

Обезлюдившие станицы необходимо было заселять, 20 декабря 1932 года Реввоенсоветом Союза за подписью заместителя наркома обороны М. Тухачевского была принята секретная директива № 97299 о порядке вербовки, отбора и отправки красноармейцев в Полтавскую и другие станицы. В начале февраля 1933 года Кореновский райком ВКП(б) принял решение о размещении переселенческих красноармейских хозяйств в станицах района [ЦДНИКК, ф. 1222, оп. 1, д. 214, л. 100, 103]. 11 ноября 1933 года ЦК ВКП(б) издал постановление о заселении Северного Кавказа семьями демобилизованных красноар-

мейцев. В начале декабря 1933 года на Кубань пришли первые эшелоны с переселенцами. В станицу Медвёдовскую прибыло 500 семей, в станицы Троицкую и Голубицкую – примерно 200 семей, 136 семей поселилось в Старомышастовской. География переселенцев была обширна, с Урала, центральных областей России, из южнорусских и украинских областей. К середине декабря 1933 года на Кубань «прибыло 105 эшелонов общим количеством 38 504 чел., из них мужчин 19 499 чел., женщин 11 388 чел., детей 617 чел. В числе прибывших: коммунистов 201 чел., комсомольцев 3 527 чел.» [15, с. 342].

Последствия выселения вынудили власть несколько изменить вектор политики, на основании чего появилась секретная инструкция СНК СССР и ЦК ВКП(б) о прекращении массовых выселений крестьян, упорядочивании производства арестов и загрузке мест заключений. В частности в ней говорилось: «ЦК и СНК СССР считают, что в результате наших успехов в деревне наступил момент, когда мы уже не нуждаемся в массовых репрессиях, задевающих, как известно, не только кулаков, но и единоличников и часть колхозников» [ЦДНИКК, ф. 1075, оп. 1, д. 66 а, л. 22–22 об.].

События, связанные с коллективизацией, хлебозаготовками и массовым голодом в ряде хлебопроизводящих регионов Советского Союза нашли свой отклик и в эмигрантской среде. Эмигрантские газеты и журналы того времени пестрели новыми, неизвестными доселе словами: «колхозники», «трудодни», «черные доски». Где-то эмигрантские издания отражали более или менее реальные события и оперировали подлинными документами и материалами советской периодической печати, где-то скатывались до уровня сплетен и домыслов. Происходящее на Украине или Кубани, Дону или Поволжье иногда приобретало в этих очерках слишком уж гипертрофированные формы. Реальные факты обрастали здесь целым комом подробностей, ужасающих своей натуралистичностью.

Особенное внимание эмигрантская пресса уделяла так называемым «письмам с Родины». Действительно, какая-то часть писем из родных мест могла правдами и неправдами, через десятки руки доходить до адресатов в Париже или Белграде, но в целом представить себе свободную переписку советских людей со своими заграничными, по советским меркам *белоземляскими* родственниками, да еще с негативными подробностями советской действительности, весьма сложно.

Власть активно следила за этим. К примеру, если обращаться к официальным документам, то в апреле 1932 года постановлением Политбюро ЦК ВКП(б) из СССР была выслана корреспондентка «Дейли Экспресс» Клейман, которая, по мнению властей, предоставила в прессу клеветнические и провокационные материалы о «восстаниях и голодных бунтах» [14, с. 325]. Вполне вероятно, что некоторая часть этих «писем с Родины» писалась здесь же, в редакции, людьми, имеющими весьма смутное представление о жизни в колхозе.

Так, наибольший интерес как исторический источник имеет приказ № 1 коменданта станицы Полтавской Славянского района Северо-Кавказского края от 17 декабря 1932 года. Приказ коменданта Кабаева был опубликован в журнале «Кавказский казак», № 7 (121) за сентябрь-октябрь 1933 года [5]. Этот журнал издавался в Белграде находящимися в эмиграции кубанскими и терскими казаками. Текстологический анализ, а также сопоставление фактов, отраженных в приказе, с архивными документами подтверждают подлинность данного исторического источника. В приказе говорится о занесении станицы Полтавской на «черную доску», поскольку она «несмотря на все принятые меры, продолжает злостно саботировать все хозяйственные мероприятия Советской власти и явно идет на поводу у кулака». Далее перечислялись репрессивные меры, примененные к жителям станицы: были *выселены все жители* (выделено в документе) станицы Полтавской, за исключением граждан, доказавших преданность советской власти в гражданской войне, борьбе с кулачеством, а также членов переселенческих коммун; был *распущен* совет станицы Полтавской «за явное потакание кулацкому саботажу в севе и хлебозаготовках» (т. е. советская власть в данной станице де факто ликвидировалась); в станице Полтавской была *организована комендатура*, руководствующаяся в своих действиях «особым положением», во главе которой стоял комендант Кабаев. Главной задачей комендатуры было проведение выселения жителей станицы и обеспечение особого режима по отношению к оставшимся жителям – как коренным, так и вновь прибывшим. Жителям станицы воспрещалось ношение и хранение оружия, боеприпасов и боевой амуниции, выезд из станицы, движение по станице с момента наступления темноты и до рассвета, зрелища и собрания, любая торговля – как на базарах, улицах и площадях, так и в отдельных хозяйствах, поломка, разбор и уничтожение всякого рода

строений, средств производства, насаждений и т. д. За все нарушения приказа грозило применение строжайших мер как административного, так и судебного порядка, вплоть до расстрела.

Данный опубликованный приказ подтверждается подлинными архивными документами. В Центре документации новейшей истории Краснодарского края имеется протокол № 39 заседания бюро Славянского районного комитета ВКП(б) от 26 ноября 1932 года [ЦДНИКК, ф. 1863, оп. 1, д. 89, л. 18–21]. Документ значится под грифом «совершенно секретно» и в нем говорится о занесении станицы Полтавской на «черную доску» «как особо злостно саботирующую хлебозаготовки и осенний сев». Далее перечисляются меры, в основном репрессивного характера, которые должны применить различные структурные подразделения района в отношении жителей станицы Полтавской. Что удивительно: текстологически и фактологически архивный документ, рассекреченный уже в наши дни, и приказ коменданта станицы Полтавской, опубликованный в эмигрантском журнале в 1933 году, – очень близки. Безусловно, это еще одно подтверждение подлинности опубликованного приказа. Остается лишь догадываться, какими путями мог такой документ попасть в Белград, в редакцию журнала «Кавказский казак».

Другие материалы, опубликованные в «Кавказском казаке», о положении на Кубани во время хлебозаготовок и массового голода не обладают, к сожалению, такой документальной достоверностью. Например, в журнале № 5 (119) за июнь 1933 года был опубликован материал (перепечатка из газеты «Возрождение», № 2909), озаглавленный «Людоедство на Кубани» [4]. Материал представляет собой письмо жителя Кубани к своему родственнику за границу с подробностями страшного голода и массового людоедства в данном населенном пункте. Название населенного пункта не указывается, а в тексте встречается не характерный для Кубани термин «деревня». Известно, что на Кубани сельские населенные пункты (казачьи) были представлены станицами и хуторами. Неказачье население (кроме иногородних в станицах) проживало в селах, селениях, поселках. Горцы – в аулах и селениях. Деревни существовали лишь на территории бывшей Черноморской губернии, но эта территория в тот период к Кубани никак не относилась и в качестве таковой жителями не воспринималась. Не мог житель Кубани назвать свой населенный пункт деревней. В письме говорится

о массовом убийстве детей, о торговле человеческим мясом, о якобы найденных сотнях человеческих голов, засоленном человеческом мясе и прочих людоедских ужасах. Конечно, были отдельные случаи людоедства как на Кубани, так и в других регионах СССР, где свирепствовал голод. Это подтверждается документально. Совершали такие страшные поступки люди, отчаявшиеся от голода и практически сошедшие с ума. Таких людей выявляли и судили. Но о людоедстве, как о массовом явлении, конечно же, говорить нельзя. Такое поведение не характерно для славянского населения Кубани (украинцы и русские, казаки и иногородние), населения крещеного и верующего (атеистические кампании «воинствующих безбожников» еще впереди), живущего в согласии с вековыми традициями. Эти люди могли умирать от голода, могли питаться травой и кореньями, съесть всех кошек и собак в станице, но то, что в станицах процветал *массовый каннибализм* (отдельные случаи все-таки были) – явное преувеличение.

Тем не менее, факты людоедства подтверждаются рядом источников. «Факты продзатруднений отмечены в районах: Курганском, Армавирском, Новоалександровском, Лабинском, Невинномысском, Ессентукском, Крымском, Анапском, Ейском, Староминском, Кушёвском, Тихорецком, Медвеженском, Новопокровском, Каневском, Краснодарском, Павловском, Кореновском, Майкопском, Вёшенском, Калмыцком, Константиновском и Тимашевском. По далеко не полным данным в этих районах учтено: опухших от голода 1742 чел.; заболевших от голода 898; умерших от голода 740; случаев людоедства и трупоедства 10 чел. В голодающих населённых пунктах имеют место случаи употребления в пищу различных суррогатов: мясо павших животных (в том числе сапных лошадей), убитых кошек, собак, крыс и т. п.» [ЦА ФСБ РФ, ф. 4, оп. 11, д. 42, л. 62–64]. В другом случае – это факты группового людоедства, выявленные в станице Ново-Щербининской Ейского района [ЦА ФСБ РФ, ф. 2, оп. 11, д. 42, л. 65–67]. Большая часть документов Центрального архива ФСБ РФ с фактами людоедства найдена в интернет-источниках и требует дополнительного анализа их подлинности, так как эти документы до настоящего времени находятся под грифом «секретно». В то же время в фондах ЦДНИКК мы находим подтверждение, что такие случаи имели место. Из отчетного политдонесения политотдела Лиманской МТС Ейского района Северо-Кавказского края за январь-декабрь 1933 года: «Состо-

яние людей в январе 1933 года (к моменту приезда п/отдела) было жутким. За январь-апрель по ряду колхозов умерло от 365 ч. до 290 ч. Итого по 4 колхозам свыше 1000 человек. В Ейукреплении (к/х Кр. Партизан) был ряд случаев трупоедства и людоедства своих близких родных. Трупы разворовывались с кладбища. Не раз “глав. могильщик” член президиума с/совета Лазарева сообщала в совет, п/отдел, что “этой ночью украли труп или полтрупа” и требовала охрану на кладбище и даже на улицу. Причем отношение живых к смерти своего близкого родного было удивительно равнодушное, пассивное. Люди как бы потеряли свои человеческие чувства и сиптомы [так в документе. – И. С., С. С.] человека» [ЦДНИКК, ф. 1689, оп. 1, д. 2, л. 8]. Важным источником, подтверждающим масштабность трагедии, являются воспоминания очевидцев, представленные в сборнике «Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 гг.», изданного по материалам научно-практической конференции в 2009 году в Краснодаре [3].

Похожими материалами («письмами с Родины») оперировали и некоторые другие издания, например журнал «Казак. Вестник Донского атамана», издаваемый в Париже. В № 2 за 1933 год неизвестный казак с Кубани пишет брату за границу: «При царе ни один человек не умер с голоду, а при свободе тысячами мрут...» [6].

Существовали в тот период эмигрантские издания, которые предпочитали эмоциональным публикациям (часто не проверенным) серьезный политический и экономический анализ положения в СССР. В журнале «За рулем», который издавался в Париже с мая 1933 года и позиционировал себя как «ежемесячный иллюстрированный и профессиональный журнал русского шофера», публиковалась самая разная информация – от литературных произведений А. Куприна, И. Бунина и К. Коровина до кроссвордов («крестословица»), юмора, игр, рекламы и технических новинок автомобильной промышленности. Существовал в журнале и раздел «Политический обзор». Уже в первом номере журнала, вышедшем в свет в мае 1933 года, в этом разделе так освещалось положение в СССР: «Ужас, неопикуемый и невообразимый в том, что нет в России угла, который бы не голодал. Самые богатейшие области по хлебу: Украина, Сибирь, Дон, Таврия – разорены, все в одинаковом, безнадежном и безвыходном положении» [1].

В сдвоенном № 3–4 (август-сентябрь 1933 года) журнала «За рулем» дается детальный анализ (перепечатка из «Русского экономиче-

ского бюллетеня», 1933, № 9) такого явления, как голод в СССР. Несколько тезисов из этого обзора: «Голодом охвачена территория около 1 508 000 кв. километров с населением в 65,9 миллионов человек»; «В настоящее время наибольшая острота голода наблюдается в районах, которые в дореволюционное время были наиболее богатыми по количеству производимого хлеба и где сельское хозяйство наиболее быстро развивалось»; «Голодом поражено в большей степени население деревни, чем городов»; «Голод этого года был подготовлен в предшествующие годы и связан, прежде всего, с коллективизацией и разрушением индивидуальных хозяйств» [2].

Подтверждением этого является статистика, пик убыли населения пришелся на середину 1933 года. В Северо-Кавказском регионе в 1933 году родились 138 861 человек, умерли 416 664 человек. Таким образом, смертность втрое превысила рождаемость, большинство из них, а это 75,5 % умерших составили сельские жители [12, с. 21].

В заключение хотелось бы отметить, что украинские и российские ученые проделали большой и плодотворный путь в изучении причин и последствий голода 1932–1933 годов. Мы имеем доступ к ряду подлинных документов, позволяющих понять и оценить причины трагедии 30-х годов прошлого века. Однако для восстановления полной исторической картины событий данного периода необходим детальный анализ документов, многие из которых сегодня по-прежнему недоступны исследователям. В этом вопросе мы можем надеяться лишь на понимание со стороны властей, т. к. только объективный подход к историческим событиям позволяет избавляться от различных мифологем и попыток использования трагедии в политических целях.

ЛИТЕРАТУРА

1. За рулем. Ежемесячный иллюстрированный и профессиональный журнал русского шофера. – Париж, 1933. – № 1.
2. За рулем. Ежемесячный иллюстрированный и профессиональный журнал русского шофера. – Париж, 1933. – № 3–4.
3. Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 гг. – Краснодар, 2009.
4. Кавказский казак. – Белград, 1933. – № 5 (119).
5. Кавказский казак. – Белград, 1933. – № 7 (121).

6. Казак / Вестник Донского атамана. – Париж, 1933. – № 2.
7. *Конквест Р.* Жатва скорби: Советская коллективизация и террор голодом. – Лондон, 1988.
8. *Кропачев С.* Большой террор на Кубани. Драматические страницы истории края 30–40-х годов. – Краснодар, 1993.
9. О ходе хлебозаготовок и сева по районам Кубани: Постановление бюро Северо-Кавказского крайкома ВКП(б) от 04.11.1932 // Молот. – 1932. – 5 ноября.
10. *Осколков Е. Н.* Голод 1932/1933 года. Хлебозаготовки и голод 1932–1933 года в Северо-Кавказском крае. – Ростов-на-Дону, 1991.
11. *Осколков Е. Н.* Голод 1932–1933 гг. в зерновых районах Северо-Кавказского края // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки. – К., 1995.
12. *Осокина Е. А.* Жертвы голода 1933 г.: сколько их? (Анализ демографической статистики ЦГАНХ СССР) // История СССР. – 1993. – № 5.
13. Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) о хлебозаготовках в Украине и на Северном Кавказе // Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007.
14. Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) об уборке урожая и хлебозаготовок // Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007.
15. *Ракачев В. Н.* Голод 1932–1933 гг. на Кубани и его демографические последствия // Кубань-Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия. – Краснодар, 2008. – Вып. 3.

Приложения

ДОКУМЕНТ № 1

Постановление Тихорецкого райкома ВКП(б) о выселении из станиц района кулацко-зажиточных хозяйств

28 ноября 1932 г.

Слушали: О выселении из станиц Тихорецкого района кулацко-зажиточных хозяйств, отказавшихся от земли, сева, выполнения плана хлебозаготовок и др. кампаний.

Постановили: За явное сопротивление мероприятиям партии и соввласти, демонстративный отказ от выполнения плана хлебозаготовок и сева, не платеж налога и анти-совет. агитацию, направленную к срыву сельско-хозяйственных кампаний и проводимых мероприятий по организационно-хозяйственному укреплению колхозов, утвердить к административному выселению за пределы СКК по 1 категории: По ст. Терновской – 15 хозяйств, Н-Леушковской – 4 хоз., Иркилев-

ской – 6 хоз., Фастовецкой – 16 хоз., Н-Малороссийской – 23 хоз., Н-Рождественской – 65 хоз., итого – 129 хоз. и к переселению по 2 категории из станиц: Терновской – 12 хоз., Н-Леушковской – 31 хоз., Ирклиевской – 24 хоз., Фастовецкой – 17 хоз., Н-Малороссийской – 14 хоз., Н-Рождественской – 15 хоз., итого по 2 категории 104 хозяйства. Всего по району по 1 и 2 категории выселить 233 хозяйства.

ЦДНИКК. – Ф. 1361, оп. 1, д. 130, л. 89.

ДОКУМЕНТ № 2

Постановление Армавирского райкома ВКП(б) о мерах в связи с занесением станицы Урупской на черную доску

*Строго секретно
26 декабря 1932 г.*

Слушали: О занесении ст. Урупской на черную доску.

Постановили: За упорный саботаж выполнения осеннего сева, хлебозаготовок, взмете зяби и очистки полей как колхозниками, так и единоличниками – Райкомом ВКП(б) занесена на черную доску ст. Урупская.

Исходя из этого, Бюро РК постановляет:

Поручить фракции РИКа немедленно применить к жителям станицы Урупской все мероприятия, вытекающие из решения Райкома, а именно: прекратить всякого рода кредитования, а также немедленно взыскать все платежи и все виды обязательств.

Поручить РКИ немедленно организовать комиссию по проверке и очистке колхозных, кооперативных и советских аппаратов от чуждых, примазавшихся и враждебных элементов.

Предложить фракции Райсоюза немедленно изъять все наличие товаров из лавок ст. Урупской и передать колхозам, добросовестно выполняющим свои обязательства перед государством.

Поручить прокурору, лично т. Сарана, предсесии Крайсуда т. Головки немедленно выехать в ст. Урупскую для разбора дел контрреволюционных саботажников.

Предупредить жителей ст. Урупской, как колхозников, так и единоличников, что в случае продолжения саботажа хлебозаготовок краевыми организациями будет поставлен перед правительством вопрос об

их выселении из пределов Края в северные области и заселении этих станиц добросовестными колхозниками, работающими в условиях малоземелья на неудобных землях в других краях (из решения Крайкома от 4 ноября).

Поручить начальнику ГПУ по своей линии обеспечить оперативные мероприятия, вытекающие из решения Крайкома о занесении ст. Урупской на черную доску.

Предупредить парторганизацию станицы Урупской и каждого члена партии в отдельности, что если она не обеспечит руководства по слову организованного кулачеством саботажа по хлебозаготовкам и решительно не мобилизует силы на ликвидацию саботажа, – Райком будет рассматривать это как пособничество классовому врагу, расхитившему колхозный урожай и направившему свой удар на развал организационно-хозяйственного укрепления колхозов, что влечет за собой все последствия указанных в решении Крайкома и применявшихся к парторганизации ст. Полтавской.

Предупредить уполномоченных и всех посланных членов партии РК и Крайкомом для помощи местным парторганизациям, что они несут ответственность за не обеспечение слома саботажа, организованного кулачеством.

Бюро РК предупреждает парторганизации и фракции совхозов и колхозов района, что удар по станице Урупской является сигналом для всех парторганизаций, отстающих станиц, которые будут продолжать недопустимые антибольшевистские поступки, как части коммунистов, а также и отдельных колхозных ячеек и партколлективов, которые прямым образом сомкнувшиеся с контрреволюционными саботажниками, ставшими на путь измены партии, Бюро РК будет применять самые решительные меры борьбы вплоть до исключения из партии, отдачи под суд и выселения за пределы Северо-Кавказского Края.

Предложить уполномоченным Райкома и парторганизациям широко проработать решение Крайкома и Райкома о занесении ст. Урупской на черную доску и наметить ряд практических мероприятий, обеспечивающих слом кулацкого саботажа и безусловное выполнение плана хлебозаготовок в намеченный срок – 31 декабря.

*Секретарь Арм. РК ВКП(б) Кобчик
ЦДНИКК. – Ф. 7943, оп. 1, д. 88, л. 170–172.*

ДОКУМЕНТ № 3

Постановление Староминского райкома ВКП(б) о запрещении массовых обысков в колхозных и единоличных хозяйствах и о ситуации в станице Новоминской

30 декабря 1932 г.

Слушали: О массовых обысках (Жмулин).

Выступили: Проскурин, Витте, Соломоненко.

Постановили: 1) Запретить С/Советам, ячейкам и уполномоченным райкома допускать массовые обыски в колхозных и единоличных хозяйствах.

2) Обыски допускать только при условии подтверждения необходимыми данными наличия скрытого разворованного хлеба при обязательном участии в комиссии представителей милиции и из оперативных групп.

Слушали: Сообщение тов. Проскурина по Новоминской.

Постановили: 1) Отметить, что несмотря на прошедшую чистку Новоминской Парторганизации, с первых дней давшей сдвига в работе, сейчас после чистки боевого настроения парторганизации обеспечивающего выполнение стоящих задач перед С/С и парткомом нет.

2) Остатки кулачества и анти-советские элементы по Новоминской об'явились, проявляя свою контр-революционную деятельность, выбрасывая лозунги – «бросайте работу в колхозе» – разговаривая о том, что надо бить котелки приезжающим.

Бюро райкома постановляет:

1) Поручить тов. Жмулину немедленно установить личность контр-революционных элементов и избивших активистку – члена Крайисполкома тов. Бондаренко и принять соответствующие меры.

2) Предложить Орготделу Райкома наметить практические мероприятия по установлению партийного и советского руководства ст. Новоминской.

3) Обязать Новоминской станпартком поднять боеспособность парторганизации – повысить классовую бдительность партийных рядов, ведя решительную борьбу со всякого рода контр-революционным элементом, пытающимся сорвать успешное проведение хозполиткомпании.

ДОКУМЕНТ № 4

**Постановление Павловского райкома ВКП(б) от 12 января
1933 г. о выселении жителей станицы Уманской за срыв
хлебозаготовок**

14 января 1933 г.

Слушали: Решение Крайкома партии.

Постановили: 1. Одобрить решение Крайкома партии от 12/1 – о выселении из станицы Уманской 1200 хозяйств в северные районы СССР, как злостно саботирующих хлебозаготовки идущую на поводу у кулака.

2. Признать, что Павловская парторганизация и парт-руководство района несмотря на ряд категорических предупреждений Крайкома партии, не добилась слома саботажа, организованного кулачеством и контрреволюционным элементом. Отдельные колхозы и в целом станица в эту пятидневку абсолютно прекратили сдачу хлеба – стали на прямой предательский путь интересов партии и рабочего класса.

3. Особо предупредить парторганизации и колхозы ст. Незамаевской и персонально Секретарей парткомитетов и Пред. с/совета (находящейся на черной доске), Павловской, С.-Леушковской и Атаманской, которые предательски срывают выполнение плана хлебозаготовок, что в случае если они не добьются в ближайшие 3 дня решительного перелома в деле завершения в срок данный Крайкомом план хлебозаготовок, Райком партии примет жесткие меры как к явным саботажникам, не желающим выполнять своих обязательств перед пролетарской страной.

4. Обязать все Парторганизации района немедленно проработать решение Крайкома от 12/1 – опубликованное в газете «Молот» на всех партийных, комсомольских, колхозных собраниях о выселении злостных саботажников ст-цы Уманской, а также о роспуске колхоза «Блюхер» под лозунгом мобилизации всей парторганизации, а также преданного делу партии актива на зверский нажим для окончательного разгрома кулачества, контрреволюционного элемента и завершения годового плана в окончательный срок, установленный Крайкомом партии.

ДОКУМЕНТ № 5
Постановление Кореновского райкома ВКП(б) о мерах
по борьбе с бегством колхозников и единоличников
из станиц района

Строго секретно
28 января 1933 г.

Слушали: О ходе борьбы с бегством из станиц (Нежурин).

Постановили: Бюро РК отмечает, что секретари станпарткомов, партколлективов, партячеек, предсоветов и уполномоченные РК ВКП(б), несмотря на неоднократные директивы РК и специальную информацию по данному вопросу на собрании партактива, достаточных мер в борьбе с бегством со станиц не приняли, следовательно не учли всей важности данного мероприятия в борьбе с одним из наиболее вредных методов саботажа, организованного кулачеством и контр-революционным элементом станиц.

Бюро РК предупреждает персонально всех секретарей парторганизаций, предсоветов и уполномоченных РК, что всякое ослабление в борьбе с бегством будет рассматриваться как прямое содействие срыву мероприятий партии и советской власти на селе, со всеми вытекающими отсюда последствиями.

На основе вышеизложенного бюро РК предлагает всем парторганизациям, сельсоветам и уполномоченным РК провести в жизнь следующие мероприятия:

1. На основе широкой массовой работы среди колхозников и единоличников довести до сознания каждого из них, что бегство из станиц и хуторов рассматривается советской властью как одно из наиболее преступных методов саботажа весеннего сева, организованного кулачеством и контр-революционным элементом, а посему к лицам убегающим и пытающимся убежать будут приняты самые строгие меры судебного воздействия вплоть до расстрела.

2. Установить заслоны по всем основным дорогам и систематическое – круглосуточное наблюдение за движением в станицах и хуторах, оказывая всемерную помощь органам ГПУ и милиции в борьбе с бегством, используя в этой работе комсомольцев, актив колхозников и т. д.

3. Обязать парторганизации и советы прекратить всякую выдачу справок и разрешений на выезд из станицы, за исключением только командированным товарищам по различным делам государственно-кооперативных организаций. Эту работу поручить одному из ответственных, проверенных, следовательно надежных товарищей.

4. Обязать парторганизации ст.ст. Пластуновской, Платнировской, Кореновской, Выселковской и хут. К.-Малеванного, расположенных по линии железной дороги, а также жел.дор. ячейкам станций Пластуновская, Платнировская, Станичная, Выселки и Козырки установить строжайший контроль за правильностью выдачи жел.дор. билетов только по командировочным удостоверениям и с особым на то разрешением советов.

5. Обязать секретарей парторганизаций, председателей и уполномоченных РК под их персональную ответственность в 3-х дневный срок выявить все сбежавшие хозяйства, как колхозников, так и единоличников, установить их место настоящего пребывания и с персональными списками выслать в Райотделение ГПУ, не позднее 1/II.33. Вместе с этим установить ежедневную информацию РК ВКП(б) по данному вопросу.

6. Особая папка.

*Зам. секретаря Кореновского Райкома ВКП(б) Нежури
ЦДНИКК. – Ф. 1222, оп. 1, д. 214, л. 87.*

ДОКУМЕНТ № 6

Постановление комиссии по чистке ячейки ВКП(б) хутора Свободного Усть-Лабинского района об исключении из партии председателя колхоза И. Б. Попова за непринятие мер по предотвращению женского бунта

9–11 марта 1933 г.

Слушали:

Попов Илья Борисович, год рождения 1897 г., русский, член партии с 1932 г., работает председателем колхоза, соревнуется с колхозом хут. Железного, бедняк, иногородний, местный, в колхозе с 1929 г., са-

моучка, в РККА с 1918 г. по 1921 г. Красный партизан, политподготовка слабая, был под судом, по суду оправдан.

Установлено:

Попов не вел борьбы по слову саботажа, а допустил, что его жена была инициатором организации женщин против плана хлебозаготовок, был случай, когда женщины выходили вооружившись вилами к колхозным амбарам, чтобы не дать вывозить хлеб в счет плана хлебозаготовок, так же самое жена работает в степи, говорила колхозницам, что ломайте кукурузу и берите себе, а то все равно заберут. Попов, будучи зав. СТФ, по его халатности было отравление свиней, до сих пор Попов не порвал связь с религией, имеет у себя дома иконы. Имеет связь с высланными. Попов замечал расхищения колхозного зерна, мер к предотвращению таковых не принимал, так как его жена участвовала в этом расхищении, он об этом знал, но умалчивал.

Постановили:

За непринятие мер к предотвращению женского бунта, за участие в расхищении колхозного урожая, за религиозные убеждения с работы председателя снять, из рядов партии исключить.

ЦДНИКК. – Ф. 1471, оп. 1, д. 1376, л. 35–36.

ДОКУМЕНТ № 7

Постановление Кореновского райкома ВКП(б) о запрещении занесения колхозов и бригад на черную доску без санкции крайкома ВКП(б) и крайисполкома

7 апреля 1933 г.

Слушали: Предложение тов. Степанова.

Постановили: В соответствии с решением бюро Сев. Кав. Крайкома ВКП(б) от 5 апреля с. г. запретить всем парторганизациям, колхозам и МТС: занесение колхозов, бригад на черную доску, принятие решений о высылке за пределы края, выселение из домов и лишение приусадебных участков колхозников и единоличников, прекращение завоза товаров в колхозы и бригады – без санкции Крайкома, Крайисполкома и Крайповсекома.

ЦДНИКК. – Ф. 1222, оп. 1, д. 214, л. 257.

ДОКУМЕНТ № 8
Постановление Староминского райкома ВКП(б)
о невозможности выполнения дополнительного
плана хлебозаготовок

28 апреля 1933 г.

Слушали: Телеграмму Крайкома о дополнительной заготовке хлеба 2300 тонн пшеницы (Соломоненко, Целиков).

В прениях т. т. Котельников, Смирнов, Андропов, Трут, Белоконь.

Постановили: Дополнительный план хлебозаготовок 2300 тонн пшеницы район принять не может.

Выполнением плана сева колосовых исчерпаны все возможности вплоть до перечисления фуража и фондов общественного питания.

Отдельные колхозы выезжают закупать хлеб в соседний Павловский район на продовольственные нужды.

Секретарь РК ВКП(б) Соломоненко
ЦДНИКК. – Ф. 1075, оп. 1, д. 74, л. 119.

**Кубанские станицы, занесенные на «черные доски»,
и количество населения в них согласно переписи 1926 года**

Название станиц, занесенных на «черные доски»	Количество населения станицы по данным последней переписи (1926 г.)			
	всего	казаков	украинцев	русских
Ладожская	11801	6872	2003	9039
Медведовская	18146	11768	15222	2386
Незамаевская	12133	9318	10150	1801
Новодеревянковская	12481	9534	10507	1862
Новорождественская	12023	8669	–	11550
Платнировская	13925	9756	11628	1870
Полтавская	14306	11130	10985	3124
Стародеревянковская	7330	5616	6529	663
Старокорсунская	12273	9636	10477	1617
Старощербиновская	17001	14173	14453	2314
Темиргоевская	12626	6025	10716	1632
Уманская	20727	14525	17008	3077
Урупская	13182	8018	8190	4592

Список сокращений

СНК СССР – Совет Народных Комиссаров СССР

ЦА ФСБ РФ* – Центральный архив Федеральной службы безопасности Российской Федерации

ЦДНИКК – Центр документации новейшей истории Краснодарского края

ЦК ВКП(б) – Центральный комитет Всесоюзной коммунистической партии (большевиков)

* Цит. по: [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.pseudology.org>.

Наталія ПЕТРОВА

ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ ЯК ЧИННИК ДЕФОРМАЦІЇ ТРАДИЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНЦІВ ОДЕЩИНИ (за матеріалами досліджень Миколаївського району)

Тривалий період замовчувалися наслідки впливу тоталітарного режиму на етнічність українців, а вивчення особливостей української традиційної культури періоду 20–30-х років ХХ ст. взагалі було неможливим. Штучно створена найбільша трагедія українського народу – Голодомор 1932–1933 років та його наслідки в галузі руйнації свідомості українського селянства, традиційної культури – ігнорувалася цілими поколіннями науковців. Останнім часом в українському суспільстві активізувалися питання дослідження руйнівних наслідків колективізації, експропріації, Голодомору та інших «винаходів» тоталітарної системи, що призвели до трансформації, деформації, а також до зникнення більшості унікальних явищ української традиційної культури, зокрема в обрядовості, ментальності, побуті.

У зв'язку із цим актуальними є питання наукового вивчення й осмислення чинників деформації української традиційної культури, один з яких – Голодомор 1932–1933 років. Дослідження цих процесів стало предметом уваги О. Стасюк, яка звернула увагу на загальні тенденції, що призвели до трансформації традиційної культури, а також окремо розглядала питання змін у системі харчування [5; 6; 7; 8].

У сучасній історичній науці кількість праць про Голодомор вимірюється тисячами і зростає щодня, натомість окремі аспекти або потребують додаткової джерельної бази, або майже не досліджувалися з точки зору виявлення, систематизації й узагальнення наслідків зламу структури етнокультури через насильницьку політику влади, особливо з урахуванням специфіки перебігу цих подій у різних регіонах, тому наше дослідження ґрунтується на основі усних свідчень опитаних у

2008–2012 роках свідків Голодомору 1932–1933 років на Одещині, зокрема в Миколаївському районі. Специфіка джерельної бази нашого дослідження обумовлена тим, що донині майже не збереглося архівних джерел щодо перебігу цих подій у Миколаївському районі Одеської області, оскільки більшість документів була знищена під час пожежі ще в радянські часи, тому головним і майже єдиним джерелом стали свідчення очевидців тих жахливих часів. Їх стає дедалі менше, відтак цінність інформації зростає, а наші завдання зі збору цих свідчень уже давно стали першочерговими. Опитування проводилося за методикою, запропонованою професором Валентиною Борисенко [2].

Матеріали досліджень слугували основою для написання монографії «У скорботних 1932–1933 роках» – однієї з низки виданих праць про Голодомор на Одещині [3]. На основі отриманих матеріалів проведено аналіз політики місцевої адміністрації щодо організації хлібозаготівлі, примусової колективізації на Одещині (Миколаївський р-н), що призвели до масової загибелі людей унаслідок голоду, фактів канібалізму. Зібрані свідчення дали можливість визначити рівень трансформації в духовній культурі, повсякденному житті, родинних стосунках, традиційній системі харчування.

Переважає більшість опитаних свідків – люди 1924–1926 років народження. Їхні свідчення – пережите власне життя, спостереження того, що відбувалося навколо них, це враження від спогадів батьків і близьких родичів. Тоді вони були дітьми й запам'ятали події, які сприймали візуально, або чули від своїх батьків коментарі про дії насаперед місцевої влади. Звісно, їхні розповіді – неповні. Очевидці не могли знати, скільки людей померло за два роки, але їм було відомо, що люди гинули від голоду у великій кількості. Багатьох, тоді ще дитячого віку, разом з батьками виселяли з жител, у них забирали майно, навіть у найбідніших відбирали будь-які запаси зерна. Збереглися спогади про дії грабіжницьких бригад.

Деякі зауважень щодо історії. Сучасний Миколаївський район Одеської області утворено в травні 1945 року, проте адміністративно-територіальний поділ цієї території з кінця XVIII ст. неодноразово змінювався [1]. Голодомор 1932–1933 років села Миколаївського району пережили переважно в складі Андре-Іванівського району, до якого входили 19 сільських рад. Починаючи з 1932–1933 років, багато сіл і хуторів зникло. Водночас довідникові видання з адміністративно-

територіальної структури Одеської області за 1932, 1933, 1934 роки не були надруковані.

На основі розповідей свідків ми маємо можливість розглянути цілу низку культурно-побутових і соціальних питань на регіональному (району) і локальному (села) рівнях, дізнатися про механізм здійснення політики Голодомору, простежити спричинені Голодомором культурно-побутові деформації.

Отримана інформація передусім дає можливість реконструювати процес *«розкуркулення»*, *примусової колективізації та хлібозаготівлі*, що призвело до занепаду, а в подальшому – і до фактичного знищення традиційного способу життя й господарювання українського селянства, мало негативний вплив на родинні стосунки, моральний стан суспільства.

Колективізація, розкуркулення та Голодомор – усе це за надзвичайно короткий термін призвело до трагічних наслідків. Продовжувалася політика так званого розкуркулення селян, а по суті – знищення найпродуктивнішої частини сільського населення. Це були родини, члени яких, незалежно від віку, наполегливо працювали на своїй землі. Через таке відношення до праці із часом найбідніші з переселенців ставали заможними. «Куркулями» називали тих, у кого було що брати. Маємо інформацію, що в деяких хуторах (поселеннях), які були засновані тільки в 1923 році, завдяки невтомній праці люди встигли нажити добро, вони вже мали пару коней, корову, телят, бичків. Куркулями такі господарі не були, натомість за те, що не «здалися» (добровільно) у колгосп, прийшла бригада й позабирала все. Отже, продовжувалося створення колгоспів добровільно-примусовими методами – «хто добровільно, а хто під нагайку» [3, с. 231]. Кажали: «Якщо не підеш [у колгосп. – *Н. П.*], не пустимо навіть по вулиці ходити» [3, с. 231]. Маємо свідчення про зменшення кількості землі, яку люди могли обробляти. «На той час у нас у господарстві було: пара коней, корова, волів не було, землі 11 десятин. Залишили 5 чи 6 десятин, іншу забрали до колгоспу» [3, с. 231]. До тих, хто не бажав ставати колгоспником або не виплатив хліб, використовували методи бойкотування: на хатах писали дьогтем «байкот» і не дозволяли виходити з помешкання, навіть у магазин; люди сиділи вдома в суспільній ізоляції, до них також не дозволялося приходити односельцям або родичам: «Нікому ми не нужні» [3, с. 232]. Селяни віддавали все до останнього під страхом

бути висланими на Соловки [3, с. 232]. Та навіть тих, хто віддавав усе, що мав, висилали із сіл. «Ось мій дідусь був хазяїн: мав скотину, сімю велику. Їх багато було. Він ячменя заховав, а коли колективізація пішла, він все віддав, геть усьо віддав, но все рівно його відправили на висилку. Там на висилці він і помер» [3, с. 232].

Одним з жахливих і страшних методів було те, що, крім «бойкоту» й «висилки», застосовували також таке покарання, як *розлучення родини*: «У дідуса і баби нічого не було, була тільки землянка – їх розкулачили. Прийшли до хати, все, що було, забрали, винесли геть усе, це вони колгоспи створювали. Вони діду з бабою не розришали разом жити, баба з дочкою переїхала до Андрієво-Іванівки, а дід там залишився, там вимушений був піти до колгоспу» [3, с. 232]. Єзуїтських вчинків у влади було достатньо. «Було в селі таке, що півхати зерна, а в другій половині люди з голоду пухли та вмирили, і не могли взяти звідти зернину, адже залякані були, бо знали, що прийдуть поб'ють і ще й з хати виженуть» [3, с. 232]. «Ходили забирати зерно місцеві – загон-отряд з комсомольців. Комсомольці жили хорошо, ходили з гармошкою, веселилися, співають, гуляють. Повну підводу везуть барахла, собирали на підводу та й везли» [3, с. 232]. Аморальним і жахливим було те, що серед членів бригад були свої – місцеві, імена яких ще й до сьогодні пам'ятають. «Вони заїжджали прямо бригадами. Людка Токаренчиха, Чумак, Федос – я всіх ще помню. Подошли вони вже. Запирали, і батька мого запирали, заставляли танцювать “яблучко”, били. Наші, наші, сільські. Приїжджали, музика грала, з флагами такими красними» [3, с. 232]. «Хто пішов раніше до колгоспу, ще в 31-му році, то в тих худобу не забирали, а кого заставляли, то все забирали» [3, с. 232].

Водночас у Миколаївському районі не в усіх селах на той час існувала колгоспна система. Наприклад, у с. Переселенці в 1932–1933 роках селяни ще були власниками землі. Можливо, саме тому в цьому селі від голоду загинула лише одна родина [3, с. 232].

Об'єктивних умов для голоду в 1932–1933 роках не було. Урожай тоді зібрали, що підтверджують усі, кого запитували. Штучність Голодомору визнає переважна більшість опитаних. Звинувачують у цьому владу. «Я вважаю, що причиною була влада <...> може, їм те зовсім і не треба було, може, вони виїхали за село і викинули те, що узяли, але щоб я остався голодний і холодний» [3, с. 233]. «Ті, хто зробив колгосп, ті й голод зробили» [3, с. 233].

Очевидно, що на початку 1930-х років влада створила ситуацію, за якої селянська традиційна хліборобська система була розвалена, а нова – колгоспна – перебувала на стадії становлення. До того ж у колгоспників, учорашніх селян-одноосібників, не було належної мотивації до ефективної праці. Навіть за мінімального харчування колгоспників результативність роботи не покращувалася. Колгоспники, знесилені фізично, не могли працювати. Влада за таку «бездіяльність» і небажання працювати застосовувала до них каральні санкції. Їх штрафували – списували 25–50 трудоднів. А це означало, що колгоспник не отримував за вже виконану роботу навіть мінімуму продуктів харчування. Під виглядом штрафів у таких «недисциплінованих» селян бригади відбирали все, що потрапляло в поле зору, – будь-які продукти харчування (навіть їжу, що варилася на плиті), хатне начиння, одяг тощо. «Що їм понравиться – все забирали. Знаю, що мама понадіває на нас багато, і ми лягали на печі, то нас не трогали. А в людей, воно заїде і, що понравиться, забирає. А люди не надіялись, що одягу будуть брати, то так не сильно ховали» [3, с. 233]. Так що й серед колгоспників було чимало тих, хто страждав від свавілля бригад.

Селян у колгоспах відверто експлуатували. Працювали в полі цілий день. За виконану норму ввечері давали якогось зерна чи крупи або готували «їжу» для колгоспників. «Дали якусь норму тобі, ти її висапала чи викопала. Варили таку баланду. Такий був колгоспний котьол. Дали тобі чи сто, чи двісті грам... Ну, то було, що хоч голову помий, крупа крупу доганяє» [3, с. 233]. Зарплата була раз на рік – півмішка зерна, але вже в 1933 році навіть колгоспникам перестали давати хліб [3, с. 233].

Що ж прийшло на зміну традиційній організації праці в приватному господарстві українського селянина? Маємо свідчення про організацію праці в колгоспі під час жнив. «Як наставали жнива, в'язали снопи, і за кожною в'язальницею назначали школярів. Тоді не давали сидіти вдома. Ми підгрібали колоски і пусті, і повні граблями, збирали в торбочки, мішки. Увечері в контору все несли. Нас геть облапували, щоб ніде нічого. Після цього бригада перевіряла, як прибране поле» [3, с. 234]. «Колоски збирали зі школою, у них були відра, але вони все здавали до колгоспів. Собі не дозволялося брати нічого, якщо побачать, то заберуть» [3, с. 234]. Влада примушувала ходити на роботу.

Більшість респондентів засвідчує, що люди навіть не мали необхідної або достатньої кількості одягу: «Голі й босі були, нема що передіти.

Візьмеш платок, обв'яжешся, приходе міліціонер з бригадиром та й питає: “Чого ви дома? Чого не на роботі?” – “А шо я цілий тиждень в одному платті ходила. Тепер постірала, та й не маю шо вдіти, у мене тіки перед закритий, а зад голий”» [3, с. 234].

Засобів для існування позбавляли насамперед тих, кого зараховували до стану класових ворогів. Переважну більшість заможних селян вислали, чимало було й таких, хто потрапив у заслання за намагання допомогти людям.

Слід зазначити, що населення було настільки пригнічене, що майже не протестувало. «Ніхто тоді за нас не боронився. Нікого ми не били, але спорили з ними, і спорили, та хіба воно нам допомогло, спорили, доки нагайкою не вперіщать. Тих, хто пручався, відсилали на висилки» [3, с. 234].

Колективізація, розкуркулення та Голодомор – явища, пов'язані між собою. Дії влади виконувалися відповідно до розроблених інструкцій, постанов. Ініціатива місцевих органів влади ще більше загострила ситуацію.

Трагічні наслідки мала хлібозаготівля. Існували так звані *бригади* – групи, уповноважені державними органами на здійснення обшуків осель селян з метою відбирання в них зерна. Насправді члени таких бригад не обмежувалися відбиранням тільки зерна. Руйнівні наслідки мало те, що вони забирали практично все: продукти харчування, одяг, хатнє начиння, господарський реманент тощо. «Бригади ходили і забирали все. Я вважаю, що хотіли, щоб весь народ наш вимер». «Їх супроводжували комсомольці, підвода, грузчики» [3, с. 235].

Як правило, такі бригади склалися з п'яти-шести осіб – жителів села і не тільки. Членами бригад здебільшого були селяни, які не мали особливого бажання працювати й не займалися власним господарством, до того ж не вирізнялися бодай мінімальними моральними чеснотами. Під час виконання такої роботи вони нерідко йшли по селу, танцюючи під гармошку. Члени бригад на свій розсуд визначали, хто куркуль. До тих, хто, на їхню думку, був злочинцем, застосовували різноманітні форми покарання, зокрема, на хату чіпляли дощечки з написом: «Той, хто гноїть госуларственний хліб». Існувала ціла система доносів, унаслідок яких людей засуджували на 10–15 років, вивозили на Соловки [3, с. 235].

Ці люди керувалися власним розумінням щодо виконання доручених завдань і досить часто задовольняли свої потреби насамперед про-

дуктами харчування. «Старший був, з сільської ради. А ходили комсомольці, біднота ходила, ті, що ледарі, ті йшли у бригади» [3, с. 235].

Одним з методів морального тиску було те, що встановленого й жорсткого дотримання графіка проведення рейдів з метою виявлення прихованого зерна та його відбирання в селян не було. Не випадково люди оцінювали дії таких бригад не як виконання державної «програми» з хлібозаготівлі, а як наслідок існування в країні безвладдя: «Безвладстїє було» [3, с. 235].

Зерно, яке відбирали в селян, звозили до «глибинок» («голубинок»). Це були житла, що їх забирали в куркулів, приміщення громадського користування, поміщицькі садиби [3, с. 236].

На основі зібраного в результаті пошукової роботи матеріалу доходимо висновку, що нищівна хвиля Голодомору негативно вплинула на традиційну культуру, зокрема, можемо стверджувати *про занепад традиційних видів господарської діяльності*. Усі без винятку сектори виробничої сфери занепадали, а розвинуті в регіоні дослідження види господарської діяльності (вівчарство, ткацтво) у повоєнний час не відновилися навіть до рівня 1920-х років.

Північні райони степової зони, до яких належить також Миколаївський район Одеської області, уважаються придатними для розвитку вівчарства. У другій половині XIX – на початку XX ст. ця галузь господарства була досить розвинена. Однак, за свідченнями респондентів 1915–1920-х років народження, можна дійти висновку про поступове зменшення ролі вівчарства, незважаючи на переселення в цей регіон молдован, у яких ця галузь господарства завжди зберігала провідні позиції. Причини скорочення поголів'я овець наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років ще потрібно додатково з'ясувати, однак незаперечним є те, що не всі заможні селяни тримали овець. «У нас овець не було і у мами не було», – засвідчує К. Артюх. Інша заможна родина мала вівці: «Овець було багато. Наймали чабана. Малі діти пасли ягнята». Овець випасали сільськими отарами в степу поблизу села. «Чабанів наймали із сільських. Він пас овець на горбах і робив бринзю» [3, с. 236].

Скорочення поголів'я овець призвело до суттєвого зменшення сировинної бази для ткацтва, що у свою чергу негативно вплинуло на його розвиток. Унаслідок цього в 1920–1930-х роках масштаби ткацтва стрімко скорочувалися. Килими робили бабусі наших інформато-

рів, натомість їхні мами вже таких виробів не виготовляли. Переважна більшість наших респонденток уже не ткала насамперед тому, що їх вік як сільських дівчат, яких мали активно залучати до ткацтва, припав саме на період Голодомору. І ці жахливі роки та події унеможливлювали залучення дівчат до навчання ткацтву. Натомість ті родини, де овець тримали більше десяти голів, мали вовну і ткали килимові вироби. Але навіть ці вироби були конфісковані: «Знаю, що ходили <...> з стенив здирали коври шерстяні. Знаю, що батьків брат приніс коври, такі красиві були, квітками, розами. Та мама вчепила, в нас старий був. А вони зі стінки зняли та забрали» [3, с. 237].

Респонденти ще пам'ятають, що з вовняних ниток виготовляли су-конне полотно, з якого шили бурки. Крім килимів, робили також пілки, але килими виготовляли дуже рідко. Не робили «паратарів», рушників, бо для цього потрібен був льон. Полотно для одягу не виготовляли, тільки для пілок і мішків. Важливими є спогади про процес ткання. Вони засвідчують те, що, по-перше, традиції ткацтва підтримувалися, і воно перебувало на досить високому рівні. По-друге, навіть у ситуації діючого ремесла перелік виробів, що їх виготовляли, порівняно із сусідніми районами лісостепу, скорочувався, хоча до 1930-х років робили килими, пілки, рядна. Уже не виготовляли полотна для одягу, не ткали рушників, виготовлення килимів стало справою епізодичною, хоча, крім верстатів, ще використовували так званий «розбой». По-третє, навіть у родині з розвинутою традицією ткацтво занепадало. Є дві причини цього: перша – ліквідація індивідуального господарства та колективізація призводили до знищення сировинної бази; друга – політика та дії влади в роки Голодомору не залишали ніяких можливостей і перспектив для розвитку не тільки ткацтва. Власне, це й підтверджують самі респонденти: «Збирали окремо плоскінь, потім матірку, бо вона достигала раніше. У 1932–1933 році прадіво не сіяли. Горе було» [3, с. 237]. Безпосередня участь у процесі ткацтва в дитинстві дозволила нашим респонденткам оволодіти технологією виробництва. Килими робили на «розбої». Вони пам'ятають процес переробки конопель, підготовку верстата до ткання, натомість наголошують, що виготовляли ткацькі вироби старші сестри. Унаслідок розкуркулення були конфісковані верстати, подальший розвиток і збереження традицій ткацтва було доволі ускладнено: «Коли нас розкулачили в кінці 33 року, забрали верстат. Все забрали» [3, с. 237].

Більшість опитаних нами жінок зауважили, що після остаточного утвердження радянської системи та Голодомору ткацтво не відроджувалося, а навпаки – остаточно занепадало: «Перестали ткати у радянські часи – у 1928–30-х роках. Коли стали колгоспи – позакидали верстати» [3, с. 237]. Так, респонденти ще пам'ятають технологію виробництва ткацьких виробів, процес переробки конопель, натомість уже наступному поколінню ці вміння не передали.

У сфері *духовної культури* в роки Голодомору простежувалися суттєві руйнівні зміни. Виконання традиційних обрядів максимально звужилося. Навіть у таких стійких і найпоширеніших обрядах, як родинні, спостерігалися помітні деформації. Респонденти зазначали, що ще з початку розкуркулення, колективізації вже максимально спрощувалися традиційні форми зібрань молоді, вечорниць не влаштовували. Збиралися тільки в неділю вдень по черзі в кожній з дівчат, але вже не приносили із собою «роботу», а просто сиділи й розмовляли. Маємо інформацію також про зібрання молоді просто неба, які відбувалися влітку в неділю на вулиці біля хат. Зберігався принцип вузьколокальних зібрань: кожний на своєму краю. Однак у 1932–1933 роках уже не влаштовували дівування, не справляли весілля, не було ніяких свят, не збиралися на вечорниці.

Отримана інформація дає підстави стверджувати, що наслідком Голодомору було те, що обрядовість максимально спрощувалася. Показовими в цьому плані є свідчення респонденток про деталі своїх знайомств і весіль, які відбувалися після Голодомору. Так, у весіллі українців цього регіону зникла обрядодія «розвідки», максимально спрощено відбувалося сватання, про відхід від традиції свідчить також відсутність весільного атрибута – «гільця».

Руйнація обрядовості відбувалася навіть у таких стійких сферах культури, як дошлюбне спілкування молоді, передвесільна обрядовість. Порушення регламентних норм, спрощення й недотримання звичаїв в умовах, спричинених Голодомором, мало негативні наслідки. У суспільній свідомості з'явилося переконання про можливість недотримання й навіть ігнорування усталених звичаїв, що не є природним для традиційного суспільства, яким на той час воно ще було. У розповідях про весільний обряд тих часів чітко простежуються відступи від традиційної обрядовості. Але все-таки можна стверджувати, що усталених обрядів та звичаїв, у тому числі й весільних, ще дотримувалися.

Люди подекуди відчували страх за невиконання чи порушення обрядової практики. Для прикладу можна навести епізод з життя М. Гульпи, яка, усупереч звичаю, двічі одягала фату (під час першого і другого шлюбів), за що (на її власне переконання) й була покарана: «Одягла двічі вінок, тому й мучилася все життя» [3, с. 240].

Спогади про післявесільну обрядовість – фрагментарні. У них переплітаються обряди весільні й післявесільні, що також є проявом відходу від традиції.

Розповіді про весілля середини 1930-х років слід сприймати не стільки як відображення стану традиційного весілля українців, характерного для регіону, скільки як відображення тенденції, спричиненої Голодомором, відходу від обов'язковості дотримання обрядовості, яка продовжувалася в повоєнний період. Так, у розповідях про весілля повоєнного часу сватання, хоча й мало місце, відбувалося не за традицією. Збереглися тільки окремі елементи обряду, зокрема: дарування хустини як знак згоди на шлюб, демонстрація хустини як свідчення факту сватання, що відбулося.

Кардинальні зміни сталися в поховальному обряді. Не має сенсу вести мову про трансформацію обряду, оскільки його практично не існувало. Померлих від голоду здебільшого не ховали за обрядом, а закопували інколи навіть у хаті. Та й закопувати не завжди було кому. Маємо численні свідчення про колективні поховання людей у великих ямах, жажливі спогади про те, що до таких поховань потрапляли ще живі люди: «Кожного отдельно не хоронили, а яма примерно метрів 5 в длину, у вишину 4, в глубину 3. Туди складали їх як сельодок, того туди, того туди, і шаром землі закривали. Я дивлюсь: одного закривали, а він ще живий, щось говоре, шепчеться, плямає губами, та на це не обращали вніманія» [3, с. 241]. Зібрано чимало свідчень про поховання померлих за межами кладовищ, так звані склепи, братські могили (як кажуть свідки, уже після Голодомору їх перезахоронили на кладовищі). Жахливими є розповіді про те, як люди помирили у своїх оселях, і там їх закидали в підвалі хати або цілими родинами ховали коло хати, не відвозили навіть на кладовище.

Зафіксовані спогади про те, що влада (місцева) навіть не дозволяла дізнатися, де знаходилося поховання. Про яку обрядовість можна говорити? «Давали підводу і давали по 2–4 чоловіка, щоб вивозили на кладовище і хоронили в яму, ніхто і не знав, де і хоронять, он сусід

був та бачив, де хоронили, і ото говорив, що скидали всіх: і мертвих, і таких, хто ще ледве дихав. А ще й ганяли тих, хто там був, щоб ніхто не знав, де ховають» [3, с. 241].

Важливий етап переходу душі у світ пращурів у таких умовах не міг бути виконаний згідно з традиціями, було унеможливлено омивання небіжчика, нарядження, відспівування, оплакування, поминальні обіди. Як засвідчують очевидці, інколи небіжчиків загортали в ряднину, по можливості намагалися декого поховати в «матках» (плетива з комишу), іноді навіть не могли викопати «гарну» (глибоку) могилу, так запорпували та присипали, а поминки робили пізніше, «коли вже було з чого» [3, с. 242]. Маємо інформацію про те, що тим, хто копав ями, віддячували – давали по коржу. Люди навіть не мали можливості та сил поставити хрест на могилі.

Багато було таких людей, які в пошуках їжі потрапили до сіл району. Однак, не знайшовши ні їжі, ні будь-якої підтримки, вони масово вимирали. Для їх поховання виділяли підводу з колгоспу і трьох-чотирьох чоловіків, щоб хоронили: у викопану яму скидали тих, хто мертвий, і тих, хто ще дихав (це була братська могила). Тим, хто хоронив, за це зараховували трудовні.

Події 1932–1933 років негативно вплинули на моральний стан суспільства. Цинізм і подвійні стандарти в діях радянського режиму, на жаль, стали орієнтиром для багатьох селян, для яких пограбування, крадіжки, доноси ставали одним із засобів виживання. Крім питання, чому, маючи врожай зернових, селян знищували голодом, було й багато інших. Наприклад, чому в той час не голодували представники місцевих адміністрацій, члени бригад, які відбирали в людей хліб, робочу й м'ясо-молочну худобу, птицю, господарський реманент, майно, чому мало місце особливе ставлення влади до представників інших етнічних груп. Свідки стверджують, що в неукраїнських селах ситуація була кращою.

За надзвичайно короткий термін радянський режим створив таку ситуацію, за якої чимало людей, щоб не загинути, удавалися до радикальних заходів кримінального характеру. Респонденти зазначали, що «нас вчили зразу: не вкрадеш – не проживеш». «Виживали багаті і ті, хто міг щось украсти, помирили найбільше старі і німечні, а молоді виживали, ото шукали, молоде находило. Сильне було воровство, коли

і в багатих, і в колгоспі крали коней, корів і хліба, а ми що украдемо, так і проживемо» [3, с. 242].

«Виховна робота» влади не оминула й дітей шкільного віку. Їх зобов'язували доносити на своїх батьків і родичів. Ця «місія» покладалася на вчителів, які мали робити публічні допити учнів і розпитувати їх про батьків та господарство [3, с. 242].

«Законні» дії влади здійснювалися у формі відвертого пограбування. Важко уявити масштаби крадіжок. «Оті, що робили у колгоспі, ховали щось, крали. Але усі тоді крали і ховали, але ж все одно помирили. Помирили від голоду. Важко у це повірити, але факт – у роки Голодомору свиней годували значно краще, ніж колгоспників. Свиням і молоко давали. І кашу варили, і пряжили ячмінь, і пшеницю, й жито» [3, с. 243].

У роки Голодомору з'явилися неприродні для традиційної кухні українців *страви*, хоча те, що доводилося людям споживати, не можна назвати їжею. Такі страви, як влучно назвав відомий поет Олекса Різників, не що інше, як «їдло» [4]. Багато з них навіть не мали назв. Їжа 1932–1933 років була практично непридатна для вживання. Але люди їли, щоб вижити, щоб не померти від голоду. Кардинальні зміни в традиційній кухні українців проявлялися в приготуванні страв. Важливе значення для харчування селян мав степ, де вони знаходили придатні для споживання коріння і трави, полювали на звірів.

Те, що готували й уживали, можна поділити на декілька груп. 1. *Дикоростучі трави, коріння, кора й листя дерев тощо*. 2. *Відходи виробництва продуктів харчування, городництва, зерна, технічних культур*. 3. *М'ясо свійських і диких тварин, м'ясо мертвих домашніх тварин і навіть мертвих людей*.

Найжахливішими й нелюдськими були випадки канібалізму. Назавжди закарбувалися в пам'яті очевидців випадки, коли матері вбивали власних дітей. Розповідали, що в с. Амбарів Миколаївського району Одеської області стара бабка, на яку залишили дітей, повбивала їх і з'їла. Маленький хлопчик, який утік, прибіг до людей і розповів їм про це. Люди божеволіли, не контролювали своїх дій, удавалися до непередбачених вчинків. Маємо свідчення й такого характеру: «У сусіда була корова, він з жінкою, бувало, давали мені молока, а потім він сказав моїй матері: “Не пускай до мене своєї дівчини, бо я її можу з'їсти”» [3, с. 248].

Отримана інформація – не просто сумна, вона – жахлива. Іншої нам не розповідали. Немає тих, хто в ті роки не бідував і не голодував. Очевидці не підтримують тих, хто й сьогодні продовжує стверджувати, що причиною голоду слід визнати несприятливі погодні умови, неврожай, а не сплановані радянським режимом дії, спрямовані на знищення українського селянства, української культури. Переважна більшість свідків Голодомору визнають, що винуватцем була тодішня радянська влада, і не тільки місцева. Про те, що Голодомор був штучним наслідком продуманої політики радянського уряду, знали пересічні селяни. Вони мали достатньо незаперечних доказів – досить непоганий урожай зернових культур, утримування в місцевих складах зібраного в селян збіжжя та ін. І це при тому, що в центральних степових районах Буго-Дністровського межиріччя, Миколаївському районі Одеської області, порівняно із селами сусідніх областей, наприклад, Вінницької, Кіровоградської, ситуація виглядала дещо кращою. Тут існувала розгалужена хутірська система, були значно сприятливіші умови для розвитку індивідуального господарства. У цьому районі селяни жили заможніше, продовольчих запасів мали більше. Владі не вистачало ресурсів для здійснення грабівницьких рейдів. Тому найвідчутніший удар отримали жителі великих сіл. Але й тут Голодомор закінчився масовими жертвами, масштабними деформаціями культурно-побутової сфери. Тоді вони ще не стали катастрофічними для традиційної культури загалом, однак негативні тенденції 1932–1933 років прискорили її руйнацію, значно послабили українську свідомість у цілому.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бачинский А. Д., Ващенко В. П., Кульчицкий С. В.* Изменения административно-территориального деления Одесчины (конец 18 в. – 1975 г.) // Археологические и археографические исследования на территории Южной Украины. – К. ; О., 1976. – С. 68–92.
2. *Борисенко В.* Свіча пам'яті: усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках. – К. : Стило, 2007. – 288 с.
3. *Кушнір В. Г., Петрова Н. О., Поломарьов В. М.* У скорботних 1932–1933 роках. – О. : Вид-во КП ОМД, 2008. – 298 с.
4. *Різників О.* Їдло 33-го. – О., 2003. – 79 с.

---

5. *Стасюк О. О.* Деформація української традиційної культури в 1929–1934 роках // Етнічна історія народів Європи : зб. наук. пр. – К. : УНІСЕРВ, 2005. – Вип. 20. – С. 95–99.

6. *Стасюк О. О.* Трансформація сімейної обрядовості українців наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. // Етнічна історія народів Європи : зб. наук. пр. – К. : УНІСЕРВ, 2007. – Вип. 22. – С. 102–109.

7. *Стасюк О. О.* Трансформація традиційної культури українців в кінці 1920-х – на початку 1930-х рр. // Наукові записки. – Вінниця, 2006. – Вип. 10. – С. 134–138. – (Серія «Історія»).

8. *Стасюк О. О.* Харчування та замітники їжі українського селянства на поч. 30-х років ХХ століття // Етнічна історія народів Європи : зб. наук. пр. – К. : УНІСЕРВ, 2006. – Вип. 21. – С. 97–102.

Віктор ТКАЧЕНКО

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ ТА СПОГАДИ ОЧЕВИДЦІВ ПРО ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ

Дослідженню Голодомору 1932–1933 років в Україні присвячено багато праць. З кожним роком історіографія висвітлення цієї теми збільшується новими розвідками в українській та закордонній історичній науці. Досить вагомими у правдивому висвітленні подій на Україні у ці роки є писемні джерела та усні свідчення очевидців.

Матеріал, що аналізується, було віднайдено у фондах Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» та Архівних наукових фондах рукописів і фонозаписів ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Перший документ – «Річний звіт колгоспу “Соціалістична перебудова” с. Лецьки Переяслав-Хмельницького р-ну за 1932 р.». Зовсім іншим документом є «Щоденники» В. Кравченка за 1930–1933 роки. У цей період відомий український етнограф працював в історичному музеї м. Дніпропетровська. Для дослідників його спадщини вони відомі давно. Більш детальне вивчення змісту документа дало можливість серед значного інформативного матеріалу вибрати свідчення про голод. На сторінках джерела вони вписані у записи з відряджень у села Дніпропетровської та Запорізької областей для опису і збору інформації про колгоспне життя. На наш погляд, дивно, що ці «Щоденники» взагалі збереглися, а не були вилучені ОДПУ, адже В. Кравченко перебував під їхнім пильним стеженням.

Кожне історичне явище має свої причини і наслідки. Коли йдеться про голод у 1932–1933 роках в Україні, то його неможливо зрозуміти без висвітлення економічного питання.

Створення командної економіки у другій половині 20-х – першій половині 30-х років ХХ ст. у СРСР та включення сільського господарства до її складу шляхом суцільної примусової колективізації селянства відводить для економічного фактора другу, залежну від політики роль.

Як свідчать наявні матеріали, урожай 1932 року був на все – як на збіжжя так і на городину. Цього року було зібрано 12,8 млн т зерна, а

доведений план здачі державі становив 7,7 млн т. Фактично це була непосильна цифра для селян, вони залишалися без хліба.

Передвісником страшного голоду 1932–1933 років на Україні була й сама природа. Так, І. Ф. Гришко із Сумщини у листі за 1931 рік до Етнографічної комісії пише про те, що неподалік одного із сіл весною на деревах гніздилася велика кількість граків, ворон, глок. Вони нанесли яєць, вилупили пташенят і кинули свої гнізда разом із пташенятами. Автор листа вказує, що «тепер за 5 км навколо села не побачиш ні одного птаха». Відліт птахів і залишення пташенят селяни пояснювали тим, що «буде війна, голод» [1, арк. 51].

Негативну роль зіграли й погодні умови, що були на частині території України. В. Кравченко під час експедицій у 1932 році у своєму щоденнику занотував, що в багатьох селах на полях не походили рослини. Так, у с. Лагівка на Дніпропетровщині буряків пропало 20 га. Ці площі були пересіяні гречкою, урожай якої науковець оцінив як «кепський», огірками, які були «добрі», та просом, якого зібрали по 7 центнерів з гектара [2, арк. 105 зв.].

Сільськогосподарська артіль «Соціалістична перебудова» с. Лецьки Переяславського р-ну (нині – Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.) була організована в листопаді 1930 року. Основна галузь господарства – зернова. У звіті перевіряючим було дописано також – скотарська. Станом на 01.01.1932 року у колгоспі був 301 двір, а на 01.01.1933 року – 275 дворів. Загальна кількість людей, які працювали в колгоспі станом на 01.01.1932 року, – 1440 чол., із них працездатних 773 чол., а на 01.01.1933 року – 1365 чол., із них працездатних 754. Причинами зменшення чисельності дворів називають добровільний вихід з колгоспу 12-ти дворів, виключення 3-х дворів, перехід в інші колгоспи при розподілі колгоспу 24 двори [3]. Про існування у с. Лецьки інших сільськогосподарських об'єднань є свідчення Ю. С. Канівець (1906 р. н.), записані Ю. В. Авраменком. Зокрема, вона вказує, що в селі була створена комуна «Маяк батраків», яка існувала з 1928 по 1934 роки [4, с. 236].

Аграрні постанови 1932–1933 років передбачали, що колгоспи, виконавши свої зобов'язання щодо здачі зерна державі, крім цього, повинні були заплатити МТС (машинно-тракторна станція), оплатити вартість насіння та інші державні позички, створити насінневі резерви та кормові запаси відповідно до річних потреб колективізованої

худоби. Лише тоді колгосп міг робити будь-який розподіл «прибутків» серед своїх членів. Стосовно самого селянина-колгоспника варто наголосити, що колгоспне керівництво менше всього турбувалося про його добробут. Праця колгоспника оплачувалася через систему так званих трудовнів. Проте цей спосіб оплати праці зовсім не означав платню за день. Навпаки, дефініція «трудодня» передбачала можливість кількденної праці в полі, перед тим як селянин міг записати один робочий день на свій рахунок. Про такий підрахунок В. Кравченко записав у своєму щоденнику, перебуваючи в с. Латівка на Дніпропетровщині: «Здибав хлопчика, що лає колгосп: працював 3 міс., а записали (18 трудовнів)» [2, арк. 105]. Відомо, що місцеве керівництво, коли приїжджали керівники республіки, часто вдавалися до таких кроків, про які розповів хлопчик етнографу: «Як Петровський має приїхать, то дають білий хліб». Також дослідником був записаний один куплет із варіантів народного вірша: «Батько в СОЗі, мати в СОЗі / Нема хліба, нема сала / Контракція забрала» [2, арк. 105].

«Трудодень» офіційно було запроваджено урядовою постановою від 17 березня 1933 року. Проте вже у 1930–1931 роках за один «трудодень» у деяких колгоспах видавали 300 г хліба, у деяких – 100 г або й зовсім нічого. Щотижнево бригадир підраховував, скільки тому чи іншому селянині належало зароблених днів, і залежно від цього міг виплатити аванс готівкою або зерном. Але готівкою могли виплачувати лише в кінці року, і практично така форма оплати була найпоширенішою.

Є свідчення, що в одному з українських колгоспів селянам оплачувалося лише 150 «трудонів» з розрахунку 800 г хліба та 56 копійок за один зарахований день. На душу виходило менше 200 г хліба [5, с. 200].

Аналіз звіту колгоспу «Соціалістична перебудова» показує, що 1932 року колгоспникам усього було нараховано 44684 «трудонів» за роботу. Без жодного «трудодня» було 9 дворів, а менше 25 і найбільше до 500 мали різну кількість садиб. Основна маса людей мала від 100 до 150 зарахованих днів, це 153 колгоспники 57 обійсть [3].

У власному користуванні членів колгоспу була орна земля, садки, коні, велика рогата худоба, свині, вівці, кози, птиця, кролі, бджоли. У колгоспі станом на 01.01.1932 р. була свиноферма, на якій було понад 50 голів свиней. Також у звіті вказується, що «були робочі коні у кількості – 160 шт., молодняк – 20 шт., корови – 3 шт., телят – 3 шт.».

Проте вже станом на 01.01.1933 р. в документі зазначається, що протягом 1932 року «було продано робочих коней – 62 шт., молодняка – 3 шт.; зарізано корів – 3 шт., телят – 3 шт., свиней – 1 шт., 39 – здохло і пропало».

Валовий збір зерна 1932 року в колгоспі становив: «жито озиме – 696,78 цнт, фактичні рештки на 01.01.1933 р. всього залишилось – 6,38 цнт, воно ж і насіннєве – 6,38 цнт; пшениця озима – 94,09 цнт, на 01.01.1933 р. всього залишилось 6,86 цнт, у тому числі насіннєве – 6,86 цнт; ячмінь ярий – 75,84 цнт, на 01.01.1933 р. всього залишилось – 6 цнт, у тому числі – 5,3 цнт насіннєвого й 0,7 – фуражного; овес – 248,11 цнт, на 01.01.1933 р. не залишено нічого; гречка – 139,55 цнт, на 01.01.1933 р. всього залишилося 39,39 цнт, у тому числі насіннєвий фонд – 22,37 цнт, фуражний – 17,02 цнт» [3]. Ці дані свідчать про те, що виплачувати натуроплату за трудовні не було чим.

На підтвердження звіту щодо непоганого урожаю в цьому селі 1932 року слугують і спогади А. Г. Батрак (1915 р. н.), записані Н. Гнатюк. Зокрема, нею згадується, що «вродило в 1932 році гарно, хліб забрали в колгосп. Більше собі забирали добра активісти. Ніхто з них не вмер» [4, с. 234]. Зі спогадів жителя цього села І. П. Канівця (1922 р. н.), записаних С. Канівець, довідуємося, що 1932 року одного дня до них у двір прийшло 5 чоловік, які забрали корову, телицю, зерно. Далі він згадує: «А ще через рік забрали останнє просо й гречку, квасолу та ще на додачу полотно, одяг хороший і взуття – навіть і пірване. З голоду померли батько, мати і старший брат...» [4, с. 235].

Про те, що врожай цього року був непоганий, згадують багато респондентів у різних областях України. Так, І. Приступній, 1916 р. н., із с. Сторівки Одеської області згадує, що «голод почався ще у 1932 році. Врожай був не поганий, але увесь хліб намолочений забрали под мітлу... в поле нікому було виходити, люди мерли, як мухи... за день вмирало до 20 душ. Не було кому ховати...» [6].

У звіті подаються й інші дані про врожаї різних культур, що вирощував колгосп. Необхідно відзначити й те, що було заготовлено і корми для тварин, яких залишилося не так уже й багато станом на 01.01.1933 року.

Цікавими і промовистими є матеріали звіту щодо надходжень до колгоспу продуктів і матеріалів у 1932 році. Так, «жита куплено 7 цнт, одержано від держави в кредит 3 цнт; жито насіннєве та фуражне у

борг у колгоспників – 0,18 цнт; пшениця насіннева та фуражна у борг у колгоспників – 0,82 цнт; овес одержано від держави в кредит – 145 цнт; картопля насіннева та фуражна у борг у колгоспників – 1,64 цнт; борошно всіяке, насіння та фураж, у борг у колгоспників – 1,16 цнт; інші надходження поза колгоспу – 0,63 цнт; крупа, інші надходження поза колгоспу – 0,10 цнт; висівки, інші надходження поза колгоспу – 7 цнт; макуха, інші надходження поза колгоспу – 1,3 цнт; хліб печений, інші надходження поза колгоспу – 0,08 цнт».

Куплено було для колгоспу: гас, цвяхи, сіль [3]. Такі позначки у звіті як «в борг у колгоспників» та «інші надходження поза колгоспу» свідчать про те, що в селян забирали те, що залишилося.

Загальний прибуток колгоспу в 1932 році у карбованцях становив 38165,75. Різні витрати та відрахування до фондів становили 30569,47 крб. Решта загального прибутку для розподілу між колгоспниками становила 7596,28 крб. Натурою в карбованцях – 6348,53 у тому числі грошима 1247,75. Аналіз цифр та підрахунки вказують, що на один трудовдень у цьому колгоспі припадало 17 коп., в тому числі натурою – 14 коп., а грошима – 3 коп.

Загалом видатки колгоспникам у рахунок трудовнів 1932 року мали становити 300 крб 28 коп. За один трудовдень належало видати: «пшеницею – 12,2 г; житом – 84 г; просом – 407 г; картоплі – 190 г» [3]. Таким чином, за 100 «трудоdnів» на 1 чоловіка за рік у колгоспі припадало: «пшениці – 1 кг 200 г; жита – 8 кг 400 г; проса – 40 кг 700 г; картоплі – 19 кг».

Підсумовуючи дані з колгоспу с. Лецьки, можемо твердити, що якби селянам було видано хоч щось із зазначеного вище та не вивезено з господарства практично весь урожай 1932 року, то не було б такої кількості (за даними досліджень приблизно 456 чол.) жертв голодомору в цьому селі.

Досить цікавою є статистика з колгоспів, які відвідував у 1932 році Василь Кравченко на Дніпропетровщині. Так, у згадуваному вже с. Латівці усіх працівників було 280 чол., а фактично працювало 186 чол. Колгосп мав: коней – 64, корів – 119, свиней – 5 голів.

У період весняної посівної компанії на полях були посіяні такі сільськогосподарські культури: «жито – 183 га, зібрано – 5,5 цнт /га; пшениця – 168 га, зібрано – 492 цнт/га; ячмінь – 25 га, зібрано – 176,8 цнт/га; вівса – 15 га, зібрано – 75,8 цнт/га; ярої пшениці – 22 га, зібра-

но – 180,5 цнт/га; соняшнику – 30 га, зібрано – 2 цнт /га “кепсько”; баштан – 49 га, “був гарний”; кабачків – 5 га, “пішли свиням”; картоплі 21 га, зібрано – 300 цнт/га; баклажанів – 32 га, 25 % кондитеру [очевидно, мається на увазі, що як податок були здані державі. – *В. Т.*], 50 % через базар [були продані. – *В. Т.*]; капусти – 2 га [відомостей немає. – *В. Т.*]; сіна було 42 га, зібрано – 500 цнт/га; проса – 34 га, зібрано – 7 цнт/га; гречки – 11 га, “кепсько”; огірків – 11 га, “добрі”; моркви – 0,5 га – “нема”; буряки – 20 га пропало, не зійшли».

Пересівали гречкою, просом та огірками. За кавуни працівники колгоспу вторгували 45 тис. крб, а на трудовень давали селянам по 2 кг. Меду здали лише 1 центнер. Така невелика кількість пояснювалася сухим літом і перебудовою самої пасіки [2, арк. 105]. Мається на увазі, що збільшувалася кількість вуликів, відбувався розподіл бджолиних сімей, а відповідно зменшився і збір самого меду.

В іншому колгоспі, зазначає В. Кравченко, «корови голодні, а яма засилосена – буде на 3 місяці. Пересічна кількість молока з кожної корови – 1,3 літра, а дійних корів 66» [2, арк. 107 зв.]. Про відвідування ще одного колективного господарства у 1932 році В. Кравченком записано: «Був у СОЗі, але нема чого їсти. Допіро живуть кавунами. В СОЗі – на ½ місяця хліба хватає, а на ½ місяця корова» [2, арк. 54]. Що мав на увазі дослідник, записуючи останні слова, невідомо. Чи це йдеться про молоко від корови, чи про те що її, можливо, зарізали на м'ясо. Загалом записи є досить стислими, короткими.

У с. Старі Кодаки Дніпропетровської обл. було створено колгосп «Червоне поле». У господарстві «було 1332 чол., їдців – 1281 чол., працівників (працездатні) – 782 чол. Пересічно працювало – 150–180 чол.». Із записів видно, що селянами було посіяно чимало с/г культур і на значних площах. Проте майже не зазначено, скільки ж було зібрано врожаю. Зокрема, «землі було 851 га; жита – 108 га, зібрано – 301 цнт; озима пшениця 162 га (частина загинула), 66 га – вимерла, залишилося 96 га; ячмінь – 90 га; овес – 30 га; просо – 32 га; кукурудза, зерно – 43 га (6 га – загинуло на полях, на силос 30 га – загинула вся); мачар (трава) 75 га – на корми; суданка – 31 га; кабачки – 2 га, загинули; буряка 13 га, кормові – загинули; картоплі – 72 га, – 3 т./га; сонях – 40 га, 10 загинуло; баштан – 54 га (20 загинуло, пересіяли 10 га – просом, а те щось іззіло); херсонський пар 12 га (кукурудза – загинула на полях); ячменю змолочено 60 га і одержано 141,6 цнт; овес

із 30 га, зібрано 184 цнт; просо з 22 га, зібрано 311,9 цнт; коней було на весні – 94 шт., лошат – 15 шт., загинуло – 18 шт., залишилося – 61 шт.; корів 6 шт. – куплені робітниками у дит’ясла, хворими; свиней було 13 шт. – закололи 1 шт., залишилось 12 шт. Овець 13 шт.».

Про вплив природних умов на врожай В. Кравченко пише: «Те що не полят – росте, а полят – пропало» [2, арк. 56]. Мається на увазі, що забур’яненість на полях під час посушливого літа сприяла збереженню с/г рослин, тим самим вироснуванню хоч якого-небудь урожаю.

Очевидно на Дніпропетровщині, в одному з радгоспів було записано такі дані: «землі у володінні господарства було 600 десятин. На них засіяли: пшениці озимої – 46 га, зібрано “капля по 15 цнт”; овес – 20 га, зібрано 35 цнт; жито – 31 га, зібрано 43 цнт; ячмінь – 124 га, зібрано 15 цнт; баштан – 1,1 га, немає даних; кукурудза – 56 га, “гарна”; соняшник – 25 га, “середній”; картопля – 20 га, зібрано 300 цнт; коней у радгоспі було – 46 шт., здохло – 2 шт.» [2, арк. 53].

У серпні 1932 року В. Кравченко відвідав Запоріжжя і область. У своєму щоденнику він занотовує: «У залі, на жilізнодорожному вокзалі, ходить вагітна молодиця й хто що не зів – доідає... Хлопчик-босячок з пораненою ногою підійшов до столу, взяв чужий недоїдок хліба, на другому столі намастив гірчицею, посолив – їсть. По залу блукають голодні собаки – збирають кришки, худі вони» [2, арк. 73].

У розмові з одним із керівників «Комуни інтенсивних культур» на Запоріжжі щодо планів осінньої сівби В. Кравченко з’ясував, що озимої пшениці можна засіяти 500 га, а вимагають 1200, погодились на 1050. У комуні бракує людей. Навесні 1932 року корів із корівників виносили на руках. Силос для годівлі худоби ще не закладено. У господарстві було 700 голів рогатої худоби, 150 тяглових коней, 200 свиней. Під час відвідин їдальні, у якій харчувалися комунарівці, дослідник записав: «Хліб – суржик – гарно випечений». Селянам також крім хліба давали їсти кавуни [2, арк. 74].

У травні 1933 року Василь Кравченко перебуває в одній з лікарень м. Дніпропетровська. Йому необхідно було зробити операцію. Тут він теж продовжує вести свій щоденник, в якому записує різні розповіді людей, які лежали з ним у палаті, занотовує їхні та свої думки з приводу ситуації у країні. Про лікарню він пише: «Наша лікарня, власне один з її головних корпусів визначено на 600 чол., а лежить 1100. Лежать по 2 чол. на ліжку. Це так зв. “іонітики” – с.(єб)т.(о) – голодні.

В кожного “бігачка”. Їх намагаються нагодувати, та з того нічого не виходить!» [2, арк. 135 зв.].

Як відомо, 7 серпня 1932 року керівництвом СРСР, з метою вберегти урожай від голодних людей, було видано постанову, згідно з якою вся колгоспна власність проголошувалася державною. У народі її називали законом «про п'ять колосків». Ось як про це згадує П. Олизка, 1921 р. н. із смт. Петропавлівка Дніпропетровської обл.: «Когда мне было 12 лет, осудили за колоски меня маленького на 5 лет к тяжелым работам. Мама пухла вместе с сестрой и умерла на моих глазах. Одно спасенье: мыши наносили в норки запасы, землей обворачивали в круглых кучках, а мы уже ее раздолбывали зимой и забирали эти запасы...» [6]. Дію цієї постанови відображено в «Щоденниках» В. Кравченка, у словах одного з пацієнтів лікарні Давиденка: «Послав дітей назбирати колосків. Вимолотив, біля хати посіяв, кавалочок пшениці. – Де взяв зерно? Конец. А вони за це на шість років у бутір мене...» [2, арк. 134]. Як відомо, за цією постановою карали не тільки дорослих, а й дітей. Останні, нарівні з дорослими, могли отримати за законом ув'язнення або порцію свинцю. У лікарню він потрапив, читаємо далі у В. Кравченка, через те, що «він, власне селянин, але працює на хлібзаводі й найвся гарячого хліба, а йому “порвало кишки”» [2, арк. 135]. З такою самою проблемою лежав і хлопець, слюсар, якому було 20 років. Він з'їв одразу 2 фунти чорного, гарячого глевкого хліба. Йому перевернуло кишки. Привезли до лікарні вночі [2, арк. 135 зв.]. Відповідно їм у лікарні зробили операції. Таких випадків було дуже багато, коли голодна людина їла гарячий хліб і їй робився «заворот кишок», їжа зупинялася, і якщо вчасно не надати допомоги, вона помирає. Цікавими є занотовані висловлювання й інших хворих про Давиденка: «Певне не захотів працювати в колгоспі – перебрався до міста, таких допіро безліч спить по ярах, нетрях, по різних шляхах» або: «Часом ці протестанти сплять у спільній ямі десь за селом» [2, арк. 135]. Чому ці люди спали по ярах, нетрях або у ямі за селом, нам сьогодні зрозуміло. Очевидно, було зрозуміло і тим, хто про це висловлювався. Але відкрито говорити про голод вони не могли, вважаючи, що це люди, які були не задоволені радянською владою.

Далі про Давиденка та його стан В. Кравченко пише: «Випросив у мене хліба, ззів свій запихаючись, знищив мій хліб і обід. Подали чай, а в Дзюбенка [інший хворий у палаті. – В. Т.] ще стоїть каша, він тягне

руку й до неї. Виринає все й у кожного що може – “хоч вовна аби кишка повна”. Коли прийшов сніданок, ... біжить у куток і все що є випиває з миски одним духом. Отже, можливо, найбільш яскравий примірник голодної людини являє з себе мій сусіда Давиденко» [2, арк. 135 зв.].

Занотовано у «Щоденниках» і такий прикрий випадок, який стався в лікарні із згадуваним уже Дзюбенком: «Як тільки бувало Дзюбенко з’їсть зі смаком каші кукурудзяної, або чаю з цукром, одержуються вітри, які мучать, не дають йому дихати! Стогне, кричить 4 ночі підряд. Яюсь уночі захотів пити. Жена розвела йому води з цукром. Випив – мучивсь, а на ранок помер!» [2, арк. 135 зв.].

З інших матеріалів із «Щоденників» довідуємося, що люди намагалися додатково заробити гроші і тим самим купити собі на них продукти харчування. Та не завжди їм виплачували їх. Так, один із хворих розповідав: «Мені треба їсти, я – голодний, мене голова болить з думок, – закінчивши роботу в депо, біжу, щоб десь збоку підробити... заробив 350 крб. у Хемінституту, а отам уже 8 міс. надають» [2, арк. 137 зв.].

У цей скрутний час населення часто втрачало контроль над собою через бажання їсти. Про такі випадки В. Кравченко пише, що одному з хворих, які лежали в лікарні, дружина принесла сухарів «фунта півтора». Жінка раділа, що чоловіку вистачить їх днів на два, але він з’їв «за одним духом» [2, арк. 138].

Найбільшою смертністю була серед дітей. Багато їх блукало містами в пошуках їжі, їх виловлювали і забирали до різних спецприймників. Як їм там жилося, можемо судити з таких слів: «Не так давно 18 “безпритульних” попідпилювали в БУПрі грати й повискакували. Більшість із них підстрелено й попали до лікарні. Один з того товариства помер. Років йому 21–22, тіло біле – панське, тлустий. Коли його запитали – чому він не кине свого “ремества”, то він каже: “Всі люди допіро бідують – з голоду вмирають, а я “торгсіновськими” паляничками живу... Ніколи не їв чорного хліба»» [2, арк. 137].

На що хворіли такі пацієнти, лікарі майже не записували в медичних картках, адже влада заборонила реєструвати смертність від голоду. Підтвердження цьому також знаходимо у В. Кравченка. Так, юнакові лікарі записали діагноз «геморой», «анемія». Дослідник же зазначає, що бажання спати виникли на ґрунті голоду. Юнак більше часу спить, ніж ходить [2, арк. 137 зв.].

Відсутність їжі, постійне голодування призводили до того, що людина втрачала і нормальний фізичний стан. Організм не відчував природних потреб, що негативно впливало на її психіку. Ось як про це записав автор «Щоденників»: «Сяде людина на “судно” – “стриляє” довго, а нічого нема! Простирadlo забруднив... Стає нечутливий» [2 арк. 135].

Про всю складність ситуації з їжею, що була не лише в селі, а й у місті, та про те, що тварин не було чим годувати, і їх під час голоду поїдали, засвідчує такий факт, записаний В. Кравченком із слів пацієнта лікарні: «Собак не стало – пішли на ковбаси, а ті що будь-де є – чомусь почали робитися тлустими. От у нас, у музеї, є великий чорний пес Жук. Його тримають на ланцюзі, а їсти не дають, бо нема де взяти. Не платити щодень по 5 крб. за хунт хліба для собаки? Вночі, коли десь Жук зачує “весілля”, а ще й голодний, то виє. А це в мене під вікном. Мушу сам годувати. Тим то сим годую вже рік, а на ніч пускаю. Але чомусь останній місяць Жук зробивсь тлустим, а наших помийок уже він не любить. З чого він стає тлустим, адже падла нема, бо його поїдають люди. Гайвороння теж не тримається вже міста. По шляхах-ярах та по пушах великих шукає їжу...» [2, арк. 135–135 зв.].

Апогей голодомору тривав з травня по серпень 1933 року. Він був наслідком не тільки засухи чи неврожаю, а став результатом цілеспрямованої політики радянської влади. Шляхом масового вилучення харчів та репресій, в Україні були створені умови, несумісні з життям. Закінчився голод з появою нового врожаю картоплі та зернових культур.

Отже, на наш погляд, з метою глибшого і всебічного висвітлення питання Голодомору в Україні варто більше уваги приділяти розгляду будь-яких документів 1932–1933 років, що зберігаються в архівах України. Адже в них можна віднайти багато беззаперечних фактів щодо цих подій. Важливе значення для розкриття злочинної політики радянської влади щодо українського селянства мають усні свідчення очевидців тих страшних років. І хоч їх зібрано вже чимало, варто продовжити збирати цю інформацію, поки ще є живі свідки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України. Ф. 1-1. Етнографічна комісія, од. зб. 46. Листування окремих дописувачів у справі збирання етнографічних та фольклорних матеріалів. Літера «Г». – 1925–1930 рр., 68 арк.
2. Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України. Ф. 15-1. В. Кравченко, од. зб. 64. Щоденники. 1930–1933 рр., 305 арк.
3. Фонди НІЕЗ «Переяслав». Річний звіту колгоспу «Соціалістична перебудова» с. Лецьки Переяслав-Хмельницького р-ну за 1932 р. – Група «Р» – рукописи.
4. Голодовка: 1932–1933 роки на Переяславщині: Свідчення / [упорядники: Ю. В. Авраменко, В. М. Гнатюк]. – Переяслав-Хмельницький ; К.; Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коць, 2000. – 445 с.: іл.
5. *Конквест Р. Жнива скорботи* / Роберт Конквест – К. : Либідь, 1993. – 382 с.
6. Проспект «Засвіти свічку!» – К., 2007.

ВИЛУЧЕННЯ НЕЗЕРНОВИХ ЗАПАСІВ СЕЛЯН ЯК ПОЧАТОК ГОЛОДОМОРУ: ОФІЦІЙНІ ДОКУМЕНТИ VS СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

Історики, які працюють з усною історією, зіштовхуються з проблемою офіційної та персональної пам'яті. Як знайти коректне співвідношення між подіями, що мають місце у двох пластах, що часто, як видається, не просто не накладаються, а й не перетинаються? Триває дискусія, чи варто вірити персональному наративу, якщо офіційні документи представляють інший бік проблеми.

Частиною проблематики усної історії став і Голодомор. З одного боку, маємо сотні документів союзного, республіканського та районного рівнів, з другого – опубліковано потужний масив свідчень очевидців Голодомору. Дослідники усної історії відзначають розмаїтішу картину події, відображену в пам'яті тих, хто вижив, і записану фактично в останній момент – з огляду на відхід покоління. За твердженням української дослідниці Голодомору О. Веселової, наратив спогадів очевидців Голодомору та офіційні документи цілком накладаються один на одного [1]. А як же співвідносяться дві картини, представлені офіційним та персональним наративом щодо головного інструменту вбивства – вилучення незернових запасів?

Загалом, істориками на Заході погоджено, що персональне свідчення варте уваги й довіри за умови застосування джерелознавчої критики [25, с. 65; 26, с. 37; 24, с. 290]. Усну історію як повноцінне джерело активно використовують у різних проектах – від дослідження Катастрофи євреїв під час Другої світової війни та геноциду вірмен до історії локальної громади.

Навіть розходження між відомими джерелами та даними респондента, свідоме чи несвідоме викривлення поданої інформації може багато сказати досліднику. Усна історія відмінна від інших джерел тим, що вона розповідає менше про події, ніж про їхнє значення для особи. Інтерв'ю, проте, часто проливають світло на невідомі події чи невідомі

аспекти відомих подій. З цього погляду єдиною проблемою є верифікація джерела [26, с. 36].

Інший аспект достовірності усної історії – це проблема пам'яті. Загальноприйнятою є думка, що не варто довіряти пам'яті людини літнього віку, а тим паче використовувати її спогади як повноцінне джерело. Однак проведені дослідження спростували це твердження. Згадування залежить від індивідуальних інтересів і потреб. Старші люди (70-ти, 80-ти, навіть 90-та років) в основному не відрізняються від молодих людей у яскравості згадування деталей. Це пояснюється тим, що люди вибирають спогади, важливі для них, «вони повторюють їх роками, намагаючись укріплювати сенс у їхньому житті» [29, с. 38].

У результаті експерименту два дослідники так сформулювали один з висновків. Є форма довготривалої пам'яті, яку краще назвати «архівною», де зберігаються спогади, що легко активізуються в пам'яті, мало змінюються з плином часу (якщо взагалі модифікуються) і чинять опір збільшенню обсягу навіть якщо надається додаткова інформація, пов'язана зі спогадами. Очевидно, саме до такої пам'яті можна зберегти свідчення про Голодомор, записані в другій половині 2000-х років за активної присутності в українському медійному просторі інформації про нього. Інший висновок – згадана додаткова інформація ні збагатила пам'яті й свідчення, ні спродукувала нову пам'ять. За невеликим винятком, і записані свідчення збігалися з історичними фактами [23, с. 279–281]. Люди різного віку пам'ятають те, що важливо для них [29, с. 39].

Персональна чи автобіографічна пам'ять, на думку психологів, є «персональною, довготривалою і (звичайно) має значення для "єго"» [29, с. 36]. Також відомо, що травматичні події сильніше відбиваються в пам'яті й краще відтворюються навіть з плином часу. Скажімо, Д. Шахтер у своєму дослідженні зауважує, що деякі спогади не розпливаються і не зникають. У цьому разі пам'ять має схильність до включання травми чи будь-яких інших негативних емоцій. Він вважає, що всі емоції ведуть до посилення пам'яті, але саме негативні емоції можуть посилювати її до точки, де вона стає нав'язливою й заважає нормальному функціонуванню [23, с. 288].

Ведучи мову про роботу з подіями, які можна кваліфікувати як «травму» (зрозуміло, що Голодомор належить до таких подій, адже ламався усталений устрій родини через голодування та смертність),

дослідники усної історії мають усвідомлювати, що, працюючи з досвідом, пов'язаним із сильними емоціями, вони можуть очікувати почути про ядро подій, які їх цікавлять, але периферійні деталі навряд чи будуть згадані [29, с. 46–47].

У ракурсі пам'яті про Голодомор як про травматичну подію подібним пластом пам'яті є спогади про Голокост. Лоренс Ленжер, один з дослідників Катастрофи, писав, що пам'ять про Голокост не вмирала в спогадах людей, «їхні ментальні очі ніколи не спали». Фактичні помилки в спогадах свідків трагедії трапляються, але вони видаються несуттєвими порівняно зі «складними прошарками пам'яті, які дають народження інтерпретаціям себе», що досліджують історики [27, с. 231].

Якщо перейти до офіційних документів, то варто констатувати переважно «хлібозаготівельний» акцент у період Голодомору. На нашу думку, хлібозаготівлі стали водночас причиною, тлом, прикриттям, поясненням та інструментом убивства голодом. Однак офіційні документи представляють лише перший аспект – потреба держави отримати врожай під час хлібозаготівлелі стала причиною жорстких заходів влади на селі. Використовуючи тільки офіційні документи, дослідник отримує уявлення лише про цей аспект Голодомору, проте не знайде відповіді на запитання, чому надвисока смертність припала на період зими – весни 1932/1933 років і куди поділися продукти.

І тут маємо констатувати змістовий розрив між наповненням офіційних документів та спогадами очевидців. Тоталітарна держава ретельно працює як над проблемою створення / відтворення історичної пам'яті, так і над її джерельним підґрунтям. Наведемо слова голови Освітніх молодіжних програм для організації Меморіалу в Росії І. Щербакової: «Для радянського режиму пам'ять сама по собі була серйозною загрозою. Уся історія минулого, і передусім революції та громадянської війни, була переписана та міфологізована. Пам'ять змусили функціонувати у правдиво оруелівському стилі: що було миром, тепер було проголошено війною, і радянська версія пам'яті стала безпам'ятством» [28, с. 522]. Подібно до контролю над пам'яттю, тоталітарна держава контролює процес фіксації подій в офіційному історичному наративі, що згодом перетвориться на ретроспективні документи.

Наведемо спочатку хронологію документів, які вдалося ідентифікувати як такі, що мають стосунок до вилучення продуктів – тут ідеться

переважно про зернові запаси. Відтак проаналізуємо свідчення очевидців під кутом вилучення в них продуктів – і тут з'ясовується, що мова йде не тільки про зернові резерви селянських господарств.

Хвилю реквізицій кінця 1932 року спричинила постанова Політбюро ЦК КП(б)У про заходи з посилення хлібозаготівель від 18 листопада 1932 року. У всіх районах давали вказівки негайно організувати вилучення в колгоспників та одноосібників хліба, «викраденого» при зборі врожаю, його обмолоті та перевезенні. А колгоспи, які зривають хлібозаготівлі, мають додатково сплатити штраф з м'ясозаготівель [5, с. 388–395].

У листі ЦК КП(б)У до ЦК ВКП(б) про стан хлібозаготівель в Україні від 8 грудня 1932 року зазначено, що, з погляду репресій, найбільший результат дає натуральне штрафування [5, с. 458]. 24 грудня 1932 року за наполяганням Л. Кагановича було відмінено постанову від 18 листопада в тій частині, де мовиться про створення ряду зернових фондів у колгоспах. Було наказано протягом п'яти днів вивезти з колгоспів, які не виконали плани хлібозаготівлі, усі наявні колгоспні фонди в рахунок виконання плану хлібозаготівель [5, с. 521].

А ось на другу хвилю реквізицій, у тому числі незернових запасів, звернув увагу відомий український дослідник Голодомору С. Кульчицький. Сигналом до обшуків стала новорічна телеграма за підписом генерального секретаря ЦК ВКП(б) Й. Сталіна від 1 січня 1933 року про добровільне здавання приховуваного хліба; щодо тих, хто приховує врожай, мали застосовуватися покарання, передбачені постановою ЦВК та РСН СРСР від 7 серпня 1932 року [8, с. 300–304].

Озброївшись таким підходом, дослідження свідчень очевидців Голодомору на предмет фіксованих ними фактів обшуків їхніх обійсть відкриває нову картину. Без знання про сигнал на тотальні обшуки селянських господарств розповіді тих, хто вижив, про вилучення зернових та незернових запасів асоціюються лише з періодом колективізації та частково обшуків кінця 1932 року.

Розуміння того, що відповідно до Сталінського новорічного «вітання» реквізиції мали відбуватись і після настання нового (1933) року, дає змогу відмежувати згадки у свідченнях про реквізиції зерна (переважно) та продуктів (зрідка) під час усупільнення майна, коли селян заганяли до колгоспів, від повального вилучення знайденого зерна та продовольства в повному обсязі, іноді разом з худобою, домашньою

птицею, одягом та хатніми речами. Для колгоспу ці речі вже не потрібні – формально вони є завершеним фактом першої п'ятирічки. А от для позбавлення селян останніх засобів до існування, конфіскація незернових запасів є свідченням наміру виховати селян голодом.

С. Кульчицький так пояснює цей убивчий механізм: телеграма Й. Сталіна поєднала обшук з натуральним штрафуванням (яке застосовувалося раніше, тільки в менших розмірах) для тих, у кого не знайдуть зерна (якщо знайдуть, то діяти на основі вказівок згадуваної постанови від 7 серпня 1932 р.) [8, с. 303].

Проте офіційні документи, датовані січнем 1933 року, не містять згадок про вилучення незернових запасів селянських господарств – як і раніше, ідеться про накладання грошових та м'ясних штрафів [5, с. 574–575] та виявлення «розкраденого і прихованого хліба» [5, с. 620–621].

На сьогодні маємо два документи, які фіксують факт вилучення незернових запасів у селян після новорічного «привітання» Сталіна. Це «Інформаційне зведення Знам'янського райпарткому про організацію роботи по виявленню та вилученню розкраденого та прихованого хліба в районі» (на жаль, дати не зазначено). Відповідно до зведення, на початку січня 1933 року приховані продовольчі запаси було вилучено в жителів десяти сіл. Крім зерна, вилучали картоплю, крупи, борошно, дерть, квасоллю [10, с. 9].

С. Кульчицький правильно зазначає, що поки не вдалося знайти документи з прямою вказівкою вилучення незернових запасів селян. Тут відсутність офіційних указівок частково компенсується свідченнями очевидців Голодомору, які майже одноставно фіксують факт вилучення в них продуктів (зернових і / або незернових).

Перш ніж перейти до свідчень, слід зауважити, що існувала ще одна «димовая заслона» для вилучення зернових і / або незернових запасів селян на початку 1933 року: підготовка до весняної посівної. Остання складається з двох кампаній, дотичних до проблеми вилучення продуктів: збирання насіння на посів та продуктів на годування учасників посівної кампанії.

5 лютого 1933 року постанова ЦК ВКП(б) оголошувала припинення хлібозаготівель в Україні та збір насіння для весняної сівби. Формально це був ще один привід для «активістів» навідатися до селянських господарств [5, с. 640]. Відповіддю став оперативний наказ по ДПУ

УСРР «Про чергові завдання агентурно-оперативної роботи органів ДПУ УСРР» від 13 лютого 1933 року, у якому знову йдеться про виявлення прихованого селянами хліба [5, с. 672–684].

Уперше вказівка про допомогу голодуючим за рахунок внутрішніх ресурсів зафіксована в постанові Політбюро ЦК КП(б)У від 17 березня 1933 року про заходи, спрямовані на подолання голоду в Київській області: вжити заходів, які забезпечать пошук та мобілізацію внутрішніх продовольчих ресурсів шляхом самозаготівель, взаємодопомоги колгоспів тощо [5, с. 776–777]. Подібне формулювання трапляється в доповідній записці Вінницького обкому ЦК КП(б)У про продовольчі труднощі в області та заходи щодо надання допомоги голодуючому населенню: мобілізація ресурсів як всередині колгоспів, так і в колгоспників, а також шляхом проведення «децентралізованих заготівель» хліба, м'яса, картоплі, овочів тощо з прикріпленням району, який потребує допомоги, до більш міцних районів [5, с. 781].

Зрозуміло, що не було загальної статистики, скільки продуктів вдалося зібрати такими методами. Натомість виявлено постанову Зміївського райкому КП(б)У Харківської області від 21 березня 1933 року про надання продовольчої допомоги голодуючим колгоспникам та одноосібникам, у якій йдеться про те, що не було розпочато мобілізації місцевих ресурсів [5, с. 793–794]. У директивному листі Одеського обкому ЦК КП(б)У та облвиконкому до Миколаївських міськкому партії і міськвиконкому від 27 березня 1933 року про вжиття рішучих заходів щодо ліквідації голодування населення зазначається, що децентралізовані заготівлі не розпочато [5, с. 796–797]. Незважаючи на реалії, постанова ЦК КП(б)У від 31 березня 1933 року про хід підготовки до весняної сівби та організація продовольчої допомоги населенню Київської області пропонує посилити діяльність районів та колгоспів у пошуку внутрішніх продовольчих ресурсів [5, с. 802]. В інформаційному зведенні Наркомзему УСРР від 14 червня 1933 року про організацію громадського харчування для голодуючих колгоспників зазначається, що в низці регіонів «не забезпечено мобілізацію колгоспами внутрішніх ресурсів продуктів харчування та децентралізованих заготівель, через те низка колгоспів харчами не забезпечена» [5, с. 883].

Отже, документи засвідчують, що формальними підставами для подальшого вилучення зернових і / або незернових запасів у селян наприкінці зими та протягом весни 1933 року була підготовка до посівної

кампанії, незважаючи на відсутність повноцінних запасів продуктів, вилучених шляхом оподаткування, штрафування чи під час попередніх обшуків.

На відміну від офіційної документації, з якої уривками можемо скласти навіть не картину того, що відбувалося, а її тло, ми маємо потужний масив свідчень, де зафіксовано вилучення незернових продуктів (що часто супроводжувалося вилученням одягу, хатніх речей) взимку 1932/1933 років. Такі ревізії, що здійснювалися в умовах терору, принижень, страху, цілком вкладалися в схему максимального залякування українських селян позбавленням засобів до існування.

Звісно, на змістовності свідчень очевидців Голодомору позначилися різні методики опитування, відсутність єдиного координаційного центру, широкі хронологічні межі процесу збирання свідчень тощо. Іноді питання до респондентів фокусувалися лише на вилученні зерна. Інколи очевидців Голодомору запитували про конфіскацію продуктів, але задовольнялися ствердною відповіддю, не уточнюючи, які саме продукти відбирали. Зазвичай спеціально не питали й про часові рамки обшуків та вилучення продуктів: маємо лише свідчення, що наприкінці осені 1932 року почалися масові обшуки селянських господарств.

Пропонуємо класифікацію вилучених у селян продовольчих запасів. Ми свідомі того, що ця схема є недосконалою й до певної міри суперечливою. Однакові назви запасів подеколи трапляються в кількох категоріях. Однак коректно розписати кожен категорію окремо не вдасться можливим: переліки вилучених продуктів є надто варіативними і не завжди корелюються між собою. Також часто свідки спочатку згадували про конфіскацію всього майна і продуктових запасів, а потім починали деталізувати, які саме речі та продукти було відібрано, тобто подані об'єкти конфіскації часто вкладаються в кілька категорій. Тож, не вдаючись в одичне групування продуктів та спираючись на мовну специфіку свідчень, наведемо основні групи продуктів, що стали предметом конфіскації і, як наслідок, – безпосередньою причиною голодної смерті. Це є переконливим свідченням того, що насправді не йшлося, як випливає з офіційних документів, лише про відбирання *зерна, м'яса та картоплі*, тобто продуктів *товарного* характеру; мова йде про *тотальне вилучення всіх продуктів харчування, разом з тими, які неможливо перерозподілити або виставити на продаж*.

Запропонована схема класифікації базується на виокремленні груп, які містять 1) категорію «все» як неідентифіковані респондентами конфісковані продукти та інші речі; 2) категорію «врожай», що асоціюється переважно із зерновими; 3) категорію різних зернових культур у різних стадіях обробки – від зерна до борошна та висівок; 4) аморфну категорію «харчі, продукти, їжа, їстівне», адже залежно від регіону та можливостей родини наповнення цієї категорії значно варіюється; 5) конкретні назви продуктів; 6) узагальнену респондентами категорію, до якої входять овочі, городина та бобові; а також 7) розпливчасту категорію «вирощене в господарстві», що має ознаки фактично всіх категорій.

1) Категорія «**Усе**». Таке формулювання трапляється чи не найчастіше, і то в поєднанні з констатацією факту, що саме після цього розпочався голод. Не завжди було уточнено запитання: чого саме? Продуктів – тоді яких саме? Одягу? Хатнього начиння? З одного боку, не дуже інформативне повідомлення. З другого, – якщо респондент згадував про забирання всього як точки відліку голоду в родині, отже, таке повідомлення має право на життя, бо для цієї конкретної родини це стало переломним моментом перетворення голоду на Голодомор. Наведемо приклади відповідей: забирали «абсолютно все з дворів» (І. О. Родько, с. Веснянка Хмельницької обл.) [22, с. 168]; «з хати все, а як вже не було що забрати з харчів, то забирали вишиті рушники, одяг...» (Л. К. Осадчук, с. Луги Вінницької обл.) [21, с. 23]; «геть чисто все із селянських засіків» (У. Т. Климова, с. Березноватівка Дніпропетровської обл.) [16, с. 268].

2) Категорія «**Урожай**». Відсутність уточнення заважає розумінню, якого саме врожаю. Часто опис конфіскованого поєднується з подальшою деталізацією або додаванням вилучення корови, одягу тощо: «В 1932 році був хороший урожай, але все вивезли» (В. Г. Виноградський, с. Мала Слобідка Одеської обл.) [7, с. 103]; «Врожай 1932 року був не те, щоб дуже поганий. Але його весь забрали. [...] Так, навіть не лишили людям зерна, все відправили в центр. І почався 1933 року на селі страшений голод» (І. Т. Войтова, с. Коржівці Хмельницької обл.) [16, с. 221].

3) Категорія «**Зерно (пшениця, просо, овес, гречка, пшоно), збіжжя, хліб, крупи, насіння, борошно, висівки**». Наведемо приклади свідчень очевидців: «Часто разом з конфіскацією незернових запасів

забирали “крупы, зерно та квасолу” (Г. Н. Колісник, с. Воронківці Хмельницької обл.) [22, с. 164]; “картоплю, квасолу, жито” (Г. П. Пукас, с. Доброгорща Хмельницької обл.) [22, с. 202]; “хліб, усі харчі, насіння” (М. В. Ковальчук, хутір Михайлівка (нині не існує), близько до с. Глибочок Вінницької обл.) [17, с. 17]; “зерно з попереднього року чи дещо було з квасолі, кукурудзи, проса”» (І. Д. Барладин, с. Примощаниці Вінницької обл.) [3, с. 105]; «Наказали забирати всі продукти до грама, не лишати нічого[...]. Забирали також картоплю, буряк, квашнину з діжками, брали й хатні речі. [...] вузлик з висівками» (Г. Я. Юраш, с. Чичиркозівка Черкаської обл.) [15, с. 850]; «30 два відра кукурудзи [...], горщик із вівсом та горохом» (І. Тарасюк, с. Старі Бабани Черкаської обл.) [15, с. 657]; «3 горщечків, з вузликів висипали в один мішок просо, гречку, квасолу, горох, пшоно. Хто ж його і як потім перебирав?!» (М. Х. Орленко, м. Чигирин Черкаської обл.) [22, с. 308]; «Торбинки з насінням конопель, соняшнику, не говорячи вже про кілограм зерна чи якоїсь муки» (П. Д. Єременок, селище Новий Биків Чернігівської обл.) [3, с. 555]; «Не тільки хліб, а навіть і квасолу, буряки, ну, все, що люди запасли на зиму 1933 року» (П. В. Бут, с. Ковтунівка Чернігівської обл.) [13, с. 938]; «Зерно і всякі продукти», «Два відра соняшникового насіння», «Два стакани пшо-на» (Г. Г. Липка, м. Апостолове Дніпропетровської обл.) [19, с. 667]; «Гострою палицею проколювали все, що можна: солому, стріхи, навіть подушки, щоб ніде не залишилось чи зерно, чи ще якісь харчі» (Є. О. Овод, с. Сергіївка Чернігівської обл.) [22, с. 240]; забирали «все, що можна було їсти: збіжжя, картоплю, городовину, бобові – все, що знаходили» (Л. М. Чубина (Чорна), с. Омельник Кіровоградської обл.) [15, с. 785]; «Ймовірно, що під час того страшного голоду наша сім'я вижила б, якби ще з осені не стали забирати у нас пшеницю, пшоно та інші продукти харчування» (Г. В. Панченко, с. Костянтинівка Запорізької обл.) [14, с. 14]; «Все, що було під руками: квасолу, сушеню, навіть тютюн і той забрали» (Н. А. Гумінська, с. Гута Яцьковецька Хмельницької обл.) [12, с. 476].

4) Категорія «**Харчі, продукти, їжа, їстівне**» (часто екстраординарність події підкреслюється словом «все»). Тут можемо говорити про додавання до цієї групи і незернових ресурсів. Часто поєднується вилучення зерна і продуктів: «В основному всі продукти і реманент забрали активісти ще восени 1932 року» (Г. І. Тимошук, с. Сивки Хмель-

ницької обл.) [12, с. 497]; «Забрали усі харчі. Зерно вимітали із засіків віником, витягали з льохів усе їстівне, розбивали діжки» (Є. П. Хміль, м. Бершадь Вінницької обл.) [17, с. 19]; «Забрали їжу, речі, усе, що їм подобалось, забирали і передавали начальству» (В. М. Мірошник, с. Перервинці Черкаської обл.) [20, с. 469]; «І на день харчів не залишали, забирали все до зернинки, до насінинки» (С. Петрушко, смт Лихівка Дніпропетровської обл.) [4, с. 238].

5) Категорія **«Деталізований перелік вилучених продуктів»**, часто в поєднанні з одиницями з інших категорій. Найбільш промовиста категорія з погляду доповнення офіційної картини вилучення лише м'яса, зерна і картоплі. Одиниці цієї категорії засвідчують майже тотальний грабунок будь-якої їжі із селянських господарств. До переліку таких ресурсів селянського господарства входять (у різних комбінаціях): картопля, квасоля, горох, кукурудза, буряк, гарбуз, сушка, кваснина (капуста, помідори, огірки тощо), капуста, цибуля, сухарі, сало, м'ясо. Звичайно, кожен регіон мав свої «городні» пріоритети, але тенденція на позбавляння будь-якої їжі, незалежно від місця проживання, стає очевидною. Наведемо приклади: забирали «все до бубки, останні гарбузки з печі вигрібали» (В. Г. Безверхня, с. Жемелинці Хмельницької обл.) [12, с. 404]; «навіть квасолню повисипали з горщиків» (К. С. Пальчик, с. Перервинці Черкаської обл.) [20, с. 468]; «все, що находили, забирали: зерно, картоплю, гречку, горох» (К. А. Небесна, с. Топилівка Черкаської обл.) [22, с. 304]; «заготовлені на зиму овочі, фрукти, квашені в діжках капусту, яблука, навіть замішане тісто» (І. К. Безкровний, с. Рудівка Чернігівської обл.) [19, с. 317]; «усе: капусту, буряки, трохи борошна (лишилася запарка), одяг, сільськогосподарський реманент. Нічого не залишилося!» (Є. Н. Ступаченко, с. Березова Балка Кіровоградської обл.) [10, с. 871]; «не тільки залишки зерна, а й інші харчові запаси – сухарі, картоплю, буряки, сало, соління» (Н. В. Захарченко, с. Володимирівка Миколаївської обл.) [11, с. 528]; «хліб, картоплю, квасолню, молоко, м'ясо, олію, соняшник, кукурудзу, буряки – усе, що можна було з'їсти [...]» (Н. С. Любчик, с. Молочки Житомирської обл.) [20, с. 420]; «все, що було їстівне: кукурудзу, цибулю, зерно, птицю і хотіли навіть забрати корову» (Я. М. Туз (Новак), с. Сатанівка Хмельницької обл.) [12, с. 404]; «у кваснину – капусту, огірки, борщ – напаскудять або ж перевернуть діжки в погребі» (Г. Ф. Миронюк, с. Тимошівка Черкаської обл.) [3, с. 329].

б) Узагальнена категорія («овочі», «городина», «бобові»): забирали «все, що знаходили з городини чи зерна» (Н. С. Шалінська (Савулко), с. Садки Вінницької обл.) [17, с. 44]; «зерно, картоплю, боби, квасолі» (Г. П. Климець, с. Городище Чернігівської обл.) [13, с. 875]; «все, навіть вигребли всю квасолі, яку залишили посадити навесні. А помідори, які стояли в бочках, повиносили надвір і порозбивали [...]» (П. М. Трипільський, с. Боромля Сумської обл.) [20, с. 217].

7) Категорія (розпливчата) «**Вирощене в селянському господарстві**»: забирали «вирощене в полі і на городі» (М. С. Богдан, с. Мала Білозерка Запорізької обл.) [9, с. 826]; «вирощене на полі, в городі» (А. О. Туркот, с. Війтівці Хмельницької обл.) [18, с. 198]; «людей заставили віддати все, що виростили» (Ф. М. Рибак, с. Адамівка Хмельницької обл.) [9; с. 408].

Виходячи з наведених свідчень, можна говорити про неоднорідність застосовуваних репресій щодо вилучення незернових запасів. З деяких прикладів видно, що однаковий підхід в обшуках спостерігали як колгоспники, так і одноосібники. В інших випадках можна говорити про більші «труси» у тих, хто не був членом колгоспу, порівняно з членами колективних господарств. Згадувана постанова від 25 січня 1933 року також засвідчує, що належність до колгоспу не рятувала від повальних обшуків та не давала індульгенції: «Помирали колгоспники й одноосібники» (М. М. Франко, с. Каришків Вінницької обл.) [2, с. 594]; «Забирали [їстівне] в усіх, навіть у тих же бідних колгоспників, пояснюючи це тим, що вони нібито переховують куркульське збіжжя» (П. Д. Єременок, селище Новий Биків Чернігівської обл.) [3, с. 555].

Не можна опустити інші категорії опису, згадані очевидцями, пов'язані з діяльністю сумнозвісних бригад. Свідки одностайні в думці, що за умови наявності в родині корови шанси вижити стрімко зростали. Тому респонденти часто згадують про вилучення худоби загалом: забирали «зерно та корову» (Ю. П. Андрійчук, с. Криштопівка Хмельницької обл.) [22, с. 163]; «худобу» (З. І. Клопова, с. Кузьмин Хмельницької обл.) [12, с. 454]; «хотіли навіть забрати корову» (Я. М. Туз (Новак), с. Сатанівка Хмельницької обл.) [12, с. 404].

Забирали й одяг, особливо теплий, у розпал холодів: «одяг, а також хліб, харчі, худобу» (Т. С. Романова та Н. Г. Стрельбіцька, с. Майдан-Голенищівський Вінницької обл.) [22, с. 192–193]; «хліб, усі харчі, усі пожитки» (Н. А. Жук, с. Безбородьки Черкаської обл.) [21, с. 440]; «одяг

і рядно, а також останню миску зерна чи круп і картоплі» (М. М. Франко, с. Каришків Вінницької обл.) [2, с. 594]. Розповідали також про те, що забрали хустки, бо їжі в хаті уже не було (Г. М. Петрук, с. Веснянка Хмельницької обл.) [22, с. 167].

Здебільшого очевидці фіксують неодноразовість проведених обшуків: «Одну поставку дали – виконали, додатковий план виконали, третє завдання – також виконали. Якщо не можуть виконати, то ходять шукають. Немає зерна – забирають картоплю, немає картоплі – інше» (А. О. Токарчук, с. Шекеринці Хмельницької обл.) [22, с. 161].

Іноді у свідченнях присутні вказівки на хронологічні параметри вилучення продуктів і початок через це масового голодування. Як правило (хоча обшуки почалися наприкінці осені 1932 року, про що респонденти згадують частіше), мова іде про початок 1933 року: «Перед різдвяними святами» (М. Г. Мисюків, с. Шельвів Хмельницької обл.) [22, с. 218]; «Під кінець зими 1933 року голодувала більша половина села в результаті вилучень» (М. М. Франко, с. Каришків Вінницької обл.) [2, с. 594]; «До Нового року, 1933, року, ще дещо зосталось з продуктів, то трохи їсти, а з Нового року люди стали більше голодувати» (Ю. Р. П'ятак, с. Степанівка Вінницької обл.) [2, с. 601]; «Було це [безпідставне винищення селян] взимку 1933 року, десь в січні місяці» (О. Г. Лисий, с. Городище Вінницької обл.) [2, с. 620].

Очевидці засвідчують також атмосферу страху, брутального поводження «активістів», намагання принизити селян. Активісти під час вилучення всієї їжі казали, «що селяни все рівно ще мають їжу і тому не “здохнуть”» (Г. Г. Лисак, с. Копистин Хмельницької обл.) [22, с. 198]; погрожували при вилученні їжі, у тому числі тієї, яка була на столі (О. Ф. Степанюк с. Вільха Житомирської обл.) [22, с. 32]; «комсомольці з Москви» вилучили торбинки з горохом та згноїли його в спеціально викопаній ямі (М. І. Ярова, с. Скибин Вінницької обл.) [22, с. 11].

Застосовувалися також тортури: «Прийшли до нього [хлопця] п'ятеро – від влади – і почали допитувати, де він сховав пшеницю. Він довго мовчав. Його допитували, доки не розчахнули за ноги. Тоді він признався. Пшеницю забрали. Хлопець помер...» (анонімний респондент, с. Мліїв Черкаської обл.) [17, с. 223]. В іншому свідченні розповідається, як за вузлик висівок вкинули в льох на п'ять діб жінку з немовлям, обоє померли (Г. Я. Юраш, с. Чичиркозівка Черкаської обл.) [15, с. 850]. Інша історія цього ж респондента: «Багатьох викли-

кали до сільської ради, вимагали гроші, яких у людей не було, і били. Для допиту відвели спеціальну кімнату. Під стіною посередині сидів уповноважений з району, а по кутках стояли активісти. Вони по черзі били жертву кулаками, а коли упаде – ногами. Так до смерті забили нашого сусіда – Сокирка Юхрема, і Могричного Ахтимона. Де поділи їхні трупи – невідомо [...]» (Г. Я. Юраш, с. Чичиркозівка Черкаської обл.) [15, с. 850].

Те, що відбувалося в українському селі в кінці 1932 – у першій половині 1933 року, найбільш влучно описав М. С. Жарій: «Люди, дивлячись на страхіття і жорстоку байдужість влади, ховали зерно, продукти та худобу». «Буксири, з червоними і п'яними пиками» забирали сховане, ще й одяг (с. Бджільна Вінницької обл.) [2, с. 625]. Ще один влучний доказ на спростування тези про неврожай як причину Голодомору: «А що було причиною цього голоду? Неврожай? – Ні. Весь хліб забрали у селян. Ходили по хатах бригади і в кого знаходили щось із зерна, крупи, квасолу, все забрали». (Г. І. Ковальчук, с. Зарічне Вінницької обл.) [2, с. 629].

Отже, маємо опис двох реалій, створених офіційними документами та персональним наративом. Аналізовані окремо, ці реалії не перетинаються і не мають причинно-наслідкового зв'язку, випадаючи з історичного контексту. Однак накладання документів на свідчення очевидців створюють одну площину, у якій причинами виступають дати й факти з документів, а ходом та наслідком – опис механізму Голодомору в конкретній родині, хтось із якої фактично в кожному випадку згадував про діяльність бригади з вилучення запасів.

Офіційні вказівки влади з листопада 1932 року по червень 1933 року створили таку ситуацію, коли селяни змушені були віддавати уповноваженим від держави зерно, картоплю, овочі, незважаючи на те, чи були в них ці продукти і скільки членів родини було на утриманні дорослих. Першим кроком до обшуків стала постанова від 18 листопада 1932 року про повернення «незаконно» розданого зерна на трудові. Оскільки відрізнити «законно» від «незаконно» розданого неможливо, розпочався грабунок запасів селян. Курс на тотальне пограбування підкріплювався іншими директивами, які стосувалися вже посівної кампанії, у ході підготовки до якої (з метою створення насінневих резервів та концентрації в колгоспах продуктів для годування працівників, задіяних у посівній) вилучення зернових та не-

зернових запасів у селян тривало й після закінчення хлібозаготівель з урожаю 1932 року.

Якою ефективною була для посівної конфіскація продуктів, – питання залишається відкритим, але більшість очевидців Голодомору вказує на тотальний відбір у них запасів з їхніх господарств під час неодноразових обшуків, починаючи з пізньої осені 1932 року.

З іншого боку, людська пам'ять зафіксувала акти обшуків та відмежувала їх від часів колективізації. Незважаючи на варіативність категорій свідчень про вилучення запасів, переважна більшість свідчить про вилучення, крім зерна, й незернових запасів (картоплі, буряків, квасолі, кукурудзи, гороху, гарбузів, сушки). Очевидці часто наводять перелік вилученого в них владою, який підтверджує тезу про те, що саме вилучення незернових запасів стало одним із завершальних акордів створення в українському селі умов, несумісних з виживанням – коли вузлик квасолі, сушки чи насіння на посадку вилучалися в розпал голодування, бо все селянство апріорі вважалося винним перед державою в неповноцінному виконанні плану хлібозаготівель.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Веселова О.* Усне джерело у вивченні геноциду українського народу голодом 1932–1933 років / Олександра Веселова [Електронний ресурс] // Краєзнавство. 2009. – № 3–4. – С. 269–281. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/kraeznavstvo/2009_3-4/37.pdf – Назва з екрана.
2. *Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр.* Зб. документів та матеріалів / кол. авт. та упоряд. – Вінниця : ДП «ДКФ», 2007. – 704 с.
3. *Голод 33: Народна книга-меморіал* / упоряд. : Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк. – К. : Рад.письменник, 1991. – 584 с.
4. *Голодомор 1932–1933: Запорізький вимір.* – Запоріжжя : Просвіта, 2008. – 320 с.
5. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: Документи і матеріали* / упоряд. : Р. Я. Пиріг ; НАН України, Інститут історії України. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1128 с.
6. *Голодомор 1932–1933 років на Харківщині* / О. С. Гнезділо, О. С. Коптева, Л. А. Панасенко, О. В. Сафонова, А. В. Скупневська. – Х. : Оригінал, 2008. – 272 с.
7. *Голодомори в Україні: Одеська область (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр.): Дослідження, спогади, документи* / кол. авт. та упоряд. – О. : Астропринт, 2007. – 460 с.

8. *Кульчицький С. В.* Голодомор 1932–1931 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення / С. В. Кульчицький. – К. : Наш час, 2008. – 424 с.

9. Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Запорізька область / обл. редкол. : О. В. Старух, М. О. Фролов, С. М. Тимченко, Ф. Г. Турченко, О. С. Тедєєв ; Український інститут національної пам'яті; Запорізька обласна державна адміністрація. – Запоріжжя : Дике Поле, 2008. – 1080 с.

10. Національна Книга Пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Кіровоградська область / кол. авт. та упоряд. – Кіровоград : ТОВ «Імекс ЛТД», 2008. – 920 с.

11. Національна Книга Пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Миколаївська область / кол. авт. та упоряд. – Миколаїв : Вид-во «Шамрай», 2008. – 864 с.

12. Книга Пам'яті про жертви Голодомору 1932–1933 років в Україні: Хмельницька область. Ч. 1. / редкол.: І. К. Гавчук (співголова редкол.), І. В. Гладуняк (співголова редкол.), П. Я. Слободянюк (наук.ред.), Г. Г. Осадча (відп. ред.) та ін. – Хмельницький, 2008. – 752 с.

13. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Чернігівська область / Український інститут національної пам'яті, Чернігівська обласна державна адміністрація, Чернігівська обласна рада ; редкол. : В. М. Хоменко (голова редколегії) та ін. – Чернігів : Деснянська правда, 2008. – 1060 с.

14. Неоголошена війна (спогади свідків, архівні документи та роздуми сучасника про голодомор 1932–1933 років) / авт.-упоряд. В. Тимофєєв. – Т. : Збруч, 1993. – 136 с.

15. Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. У 2-х кн. Книга друга / упоряд. : О. Веселова, О. Нікілев ; відп. ред. В. Смолій. – К. : ВД КАЛИТА, 2009. – 920 с.

16. Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив / упоряд. Юрій Мицик. – К. : Вид. Дім «Києво-Могилянська Академія», 2005. – Т. 1. – 296 с.

17. Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив / за ред. Ю. Мицика.– К. : Вид. Дім «Києво-Могилянська Академія», 2004. – Т. 2. – 443 с.

18. Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив / упоряд. Ю. Мицик, Л. Іваннікова.– К. : Вид. Дім «Києво-Могилянська Академія», 2007. – Т. 4. – 504 с.

19. Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив / упоряд. Ю. Мицик. – К. : Вид. Дім «Києво-Могилянська Академія», 2008. – Т. 6. – 690 с.

20. Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив / упоряд. Ю. Мицик. – К. : Вид. Дім «Києво-Могилянська Академія», 2010. – Т. 7. – 542 с.

21. Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив / упоряд. : Ю. Мицик, І. Тарасенко, Л. Іваннікова, Н. Кукса. – К. : Вид. Дім «Києво-Могилянська Академія», 2012. – Т. 8. – 466 с.

---

22. Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив / упоряд. : Ю. Мицик, І. Тарасенко, ієрей О. Овчинников, Н. Кукса, С. Хандучка, Т. Сіб'якіна, Г. Велько. – К. : Вид. Дім «Києво-Могилянська Академія», 2013. – Т. 9. – 380 с.

23. *Hoffman A. M.* Memory Theory: Personal and Social / Handbook of Oral History / [ed. by Thomas L. Charlton, Lois E. Myers, and Rebecca Sharpless; with the Assistance of Leslie Roy Ballard]. – Lanham ; New York ; Toronto ; Oxford : Altamira Press ; A Division of Rowman and Littlefield Publishers, INC., 2006. – P. 275–296.

24. *Jessee E.* The Limits of Oral History: Ethics and Methodology Amid Highly Politicized Research Settings / Erin Jessee // *The Oral History Review*. – 2011. – Vol. 38, No. 2. – P. 287–307.

25. *Eltringham N.* «We Are Not a Truth Commission»: Fragmented Narratives and The Historical Record at the International Criminal Tribunal for Rwanda / Eltringham Nigel // *Journal of Genocide Research*. – 2009. – 11(1), March. – P. 55–79.

26. *Portelli A.* What Makes Oral History Different / Alessandro Portelli // *The Oral History Reader*. Second Edition. Edited by Robert Perks and Alistair Thomson – London and New York : Routledge Taylor and Francis Group. – P. 32–42.

27. *Roseman M.* Surviving Memory: Truth and Inaccuracy in Holocaust Testimony / Mark Roseman // *The Oral History Reader*. Second Edition / [Ed. by Robert Perks and Alistair Thomson]. – London ; New York : Routledge Taylor and Francis Group, 2006. – P. 230–243.

28. *Sherbakova I.* The GULAG in Memory / Irina Sherbakova // *The Oral History Reader*. Second Edition / [Ed. by Robert Perks and Alistair Thomson]. – London ; New York : Routledge Taylor and Francis Group, 2006. – P. 521–530.

29. Yow Valerie Raleigh. Recording Oral History. A Guide for Humanities and Social Sciences. – Second Edition. – Walnut Creek ; Lanham ; New York ; Toronto ; Oxford : Altamira Press ; A Division of Rowman and Littlefield Publishers, INC., 2005. – 398 p.

НАРОДНІ ПІСНІ Й ВІРШІ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ГОЛОДУ ТА РЕПРЕСІЙ В УКРАЇНІ

Немає чогось такого в житті, чого б не оспівав народ у своїй творчості. Чи добро, чи горе, а вони знаходять у ній точну і влучну оцінку, жартівливий чи гіркий показ. Не оминули люди у своїй творчості й більшовицького лихоліття та організованого ним страшного голоду на родючих українських землях. Навіть з перших років приходу більшовиків до влади люди не сприймали її, ставилися до неї якщо не вороже, то з підозрою, іронічно. Розбійницьке єство більшовицького режиму підказувало людям, що до добра він не доведе. Той, хто приходив до влади на місцях, старався прислужитися райпарткомом, а самому певним чином нажитися. Так було в Тальному 1920 року з членами волосного ревкому. Комісаром із фінансів був Каплюченко. Він мав кількох дочок і поки був при посаді, швиденько їм поприкуплював хати, землю і повіддавав заміж. Комісар Іван Кулик відав земельними питаннями. Продавав землю наліво й направо, а гроші прогулював з молодими дівчатами. У цьому люди вбачали погибель, тому й пісню склали за зразком гімну України, який тоді був широко відомим серед людей.

Ще не вмерла Україна
Та думає вмерти.
Каплюченко і Кулик
Доведуть до смерти.

Каплюченко у мішки,
А Кулик в кармани.
Каплюченко п'є з зятями,
А Кулик з дівками.

*(Записано від Микити Кульбіді
в м. Тальне 28 серпня 1967 р.).*

Якщо хтось прислужував більшовикам, його вважали таким, що робить зло не лише для когось, а й для себе також. З утвердженням більшовицької влади на народ накладалися непосильні податки, якими людей оббирали до нитки, залишаючи мізер для прожиття. Це підтверджує пісня, яку свого часу вдалося записати від відомого народного майстра гончара Дем'яна Оверковича Косяченка:

Хто пішов в енкаведе –
До добра не доведе.
Хто пішов у комнезам –
Себе й других наказав.
Сталін грає на гармошці,
Ленін ріже тропака,
І намітив таку книгу:
По п'ять грам на їдока.
Ой дивіться, комісари,
Як танцюють комнезами:
Попадає нога в ногу,
Щоб не було продналогу.

*(Записано від Дем'яна Косяченка
в с. Гнилець Звенигородського р-ну 1977 р.).*

Кобзарі, лірники, як носії і вісники народної правди і честі, були вірними давній традиції. Вони співали про те, що коїлося з народом, які біди людям допікали. Пісні, особливо співанки на одну-дві строфи висміювали владу і її приспівників. Слова були іскрометними і дуже влучними. Жителька села Попівки Онися Сенченко, за чоловіком Довжик, згадувала, що в райцентрі Рижанівці (тепер Звенигородського р-ну) на базарі сидів лірник і, ні на кого не зважаючи, співав пісні про владу:

Сидить Ленін на луку,
Натяга кінську ногу.
– Хву, яка гадіна
Сталінська гов'ядіна.

(Записав Микола Корнієнко 1992 р.).

Цінні спогади залишив уродженець села Великий Хутір Драбівського р-ну (тепер Черкаська обл.) Прокіп Карпович Чепіга. На початку 1930-х років він був поводитирем у кобзаря Івана Реміня з Полтави. Народний співець знав і складав пісні про голод, про невластиву їжу, про злочини більшовицької влади, розправи над людьми. Особливо дошкульними були «частівки-скоробрехи», як їх називав сам кобзар. Ось уривки з них:

Голод косить Україну,
Голод гірше смерти,
Нема села, нема хати,
Де б люди не мерли.

***

Соловки ви, Соловки,
Далека дорога:
Вісім літ за колоски,
П'ятірка – за Бога.

***

Соловки, Соловки,
Далека дорога.
Серце мліє, болять груди,
На душі тривога.

***

Полоняники-картопляники,
Лободяники-голодяники,
Голодом наречені,
На сльозах запечені,
Хай би ті, що хліб забрали,
Весь би вік їх споживали!

Колективізація спочатку призвела до руйнації хліборобського господарства, садиб людей, а вивершилася небаченим у світі голодом. У багатьох піснях, приказках 1930-х років ідеться про те, що його спричинила влада, символами якої були, хоч як це не парадоксально, знаряддя праці: «На сільраді серп і молот, а у хаті – смерть і голод». Особливо реально відтворюють жахливий стан українського села пісні, варіантів яких дуже багато:

Устань Ленін, подивися
До чого ми дожилися:
Хата раком, клуня боком
І кобила з одним оком.

Іван Митрофанович Івасюк із с. Степківки на Уманщині розповідав про свого земляка Сергія Кондратюка, який пас коней у колгоспі. За пісні та вірші «антирадянського змісту» його так засудили і заслали, що й досі ніхто не знає куди. У пісні І. Івасюка виступає гірка правда й трагедія життя людей періоду страшного голодомору:

Батьку Сталін, подивися,
Як ми в СОЗі розжилися:
Хата раком, клуня боком,
Трое коней з одним оком.
А на хаті серп і молот,
А у хаті смерть і голод,
Ні корови, ні свині,
Тільки Сталін на стіні.

***

Тато в СОЗі й мама в СОЗі,
Діти плачуть на дорозі.
Нема хліба, нема сала,
Все місцева власть забрала.
Не шукайте домовину,
Батько з'їв свою дитину.
З бучком ходить бригадир,
Виганяє на Сибір.

Про одного з мужніх співців-кобзарів розповів журналіст Григорій Сім'я, який на базарі в Ромнах не просто співав, а подавав хроніку голодних років:

В тридцять першому году
Вже пізнали ми біду.
В тридцять другому году
Їли люди лободу.
В тридцять третьому году
Помирають на ходу.

Від цієї пісні-хроніки кобзаря записувач переходить до відомої історичної пісні часів пізньої Козаччини. Додана остання строфа змінює пісню – вона вже розкриває злочинну сутність московсько-більшовицького режиму:

А тепер все пройшло, все минуло,
Чорна хмара кругом облягла
І на горе синам України
Лиха доля у гості прийшла.

Забирають дітей України,
Засилають в далекий Сибір,
Щоб не чули, як плаче Вкраїна,
І не сміла б вертатись відтіль.

Однією з найвідоміших пісень є «Дума про голод», складена славетним кобзарем Єгором Мовчаном у страшні роки Голодомору. Її він співав у Харкові на базарі. Міліціонери схопили сліпого чоловіка, але людям вдалося відстояти кобзаря і не дати посадити в буцегарню. Фольклорист Ігор Бугаєвич 26 листопада 1967 р. в Пущі-Водиці записав від кобзаря думу: «Співав у селах по хатах, там свої не видадуть, Плакали жінки, слухаючи думу, бо там суцзя правда». І. Бугаєвич опублікував думу та розповідь кобзаря «про суцзя правду» в газеті українців Польщі «Наше слово» 4 лютого 1989 року, а пізніше – 1992 р. – у виданні «Голод-33. Народна книга-меморіал». Порівняно з іншими творами про голод, вона має 16 строф та 69 рядків. Фольклорист високо оцінює твір: «За своїм змістом дума відзначається історичною вірогідністю описуваних подій, вірною трактовкою причин і наслідків голоду. Вона гостро викриває суть політики “великого голови” (Сталіна – В. М.). Твір цей – безпосередній, щирий іронічний і гнівний – треба віднести до кращих зразків народної творчості... “Дума про голод” Єгора Хомича Мовчана яскраво ілюструє сутність кобзарства і промовисто свідчить про те, як кобзарі ставали в оборону народу в трагічні години його історії» (Голод-33, с. 468). Ось уривок із думи:

Так робили ми панам,
Що ніколи сісти,
А тепер собі ми робим,

Що нічого їсти.
Гей, гей, що нічого їсти.

Ну, вже в тридцять другім році,
Як його діждали,
Знайшли люди дуже гарну
Справу з гарбузами.

Качанами, гарбузами
Перезимували,
Тридцять третього весни
Все-таки діждали.

В тридцять третьому году
Їли люди лободу,
Пухли люди із голоду,
Помирили на ходу.

Отощали усі люди,
Падали, як мухи,
Кропивою-лободою
Не наповниш брюха.
Гей, гей, не наповниш брюха.

Хліб качали-вимітали –
Весь народ сумує,
А великий голова
Мовби і не чує.

Пролилися на Україні
Великі сльози,
Як великий голова
Гнав народ у сози.

Отаке-то, добрі люди,
Зчинилося лихо:
Побив голод мужиків –
Сидіть в созі тихо.
Гей, гей, сидіть в созі тихо.

Не лише мотиви «Думи про голод», а й деякі її звороти є у творах малих фольклорних форм.

Перший етап колективізації був ще мирним, так звані СОЗи – спільний обробіток землі. Однак люди в ці товариства не поспішали йти, оскільки розподіл був несправедливим. Пізніше колгоспи зневажливо називали «созами», люди ляляли їх, приспівуючи:

Я до созу не піду,
Бо я бачив ту біду.

***

Тато в созі, а я – ні,
Коло с...и він мені.

(Записала Ярина Мицик).

Людей, які вміли господарювати, розкуркулювали. Під «розкулачку» часто потрапляли й господарі середньої руки або ж і бідняки, які чимось не вгодили сільській владі. Людей цькували, принижували, зневажали. Це також відтворено в народних співанках:

Тато в созі, мама в созі,
У нас хата стоїть лозя.
А на хаті – один куль
І всі кричать, що куркуль.

(Записала Ярина Мицик).

Сільським та колгоспним керівникам дозволялося застосовувати до людей злочинні й аморальні методи. Таких активістів люди називали по-своєму – «кативістами», що відповідало їхнім учинкам. «Ударниками» були ті, що добре били («Як ударить, так аж кров юшить»). «Благодьорами» називали бригадирів, які під виглядом благородної справи забирали людське добро, а «комствольцями» – озброєних комсомольців, які і розкуркулювали, і вичищали в людей зерно під мітлу та вивозили його червоними валками. Люди називали їх «червоною мітлою». Прикладів подібних «кативістів» можна навести чимало. У селі Гордашівці головою колгоспу була Мотря Пироженко – прозвана «Зубата», мабуть за прототипом Зубихи із «Конотопської відьми». Комсомоль-

ському серетареві Спотикайлу дали найвідповідніше йому прізвисько – Цуцик. Голову сільради, який влаштував голод у селі, прозивали Джусом. Навіть пісеньку створили:

Ще не вмерла Україна,
А прийдеться вмерти:
Петро Джус – комуніст
Доведе до смерти.

Основними органами влади були різні районні організації. Назви їх були скороченими, як ось: «райпартком», «райвиконком», «райвідділ енкаведе», «райземвідділ». Вони не давали людям жити, а лише займалися здирствами: податки на продукти, грошові, чим доводили людей до крайньої бідності й голоду. Про цей «рай» та його суть також створено чимало пісенок:

Рай, рай, рай, рай
Обідрав ти наш край
І бички, й телички,
І останні сорочки.

Через ці «раї» держава диктатури пролетаріату Радянський Союз чинила тиск на українське село. Через них влада розгорнула і нищення українців голодом. Представників райорганізацій посилали в села уповноваженими «з викачки хліба», часто вони очолювали буферні чи ударні бригади в тих селах, які не виконували план хлібозаготівель. До осені 1932 року майже все зерно забрала держава. Загнані в колгоспи люди опинилися під загрозою вимирання. До кінця року ще рятувалися – в основному гарбузами, буряками. Ярина Мицик у книжці «Голод у Вишнополі» писала, що в людей нічого було їсти і вони від тих гарбузів, а особливо діти, геть пожовкли.

Дядина, дядина, жито жала,
Дядина, дядина ще й овес.
Жито й пшеницю взяли за границю,
Ячмінь й кукурузу –
Для Радянського Союзу.

А кабак задається –
На Україні застається.

Справді, багато зерна тоді йшло на експорт, особливо в Німеччину. У 1933 році, коли в Україні масово помирили люди голодною смертю, на українській пшениці в Німеччині фашистська партія на чолі з Гітлером прийшла до влади. Люди в піснях реально відтворювали вивезення зерна. А ще влада у 1930-х роках оголосила злочинцями... коней, бо вони з'їдають овес. Їх мають замінити «залізні коні» – трактори. А поки що коні тинялися селами. Ніхто їх не мав права забирати. Чимало пісеньок складено про цих вічних трудівників і помічників людини. Часто записки з піснями чіпляли до хвостів, грив коней:

Ходжу, блукаю,
СОЗу шукаю.
СОЗу не знайду –
На ковбасу підую...

(Записав Іван Хохич в Кременчуцькому р-ні).

***

Жито й пшениця
Пішли за границю.
Ячмінь й кукуруза –
Для Радянського Союзу.
А я голодний лежу
Й дожидаю фуражу.
А хто цим Союзом керує,
Нехай мене під хвіст поцілує.

(Записав Вадим Мицик).

***

Упала та й лежу,
Дожидаю фуражу.
А хто нами керує,
Нехай мене у с... поцілує.

*(Записав Ілля Шульга
у с. Верещаки Лисянського р-ну на Черкащині).*

Крім податків та силоміць забранного зерна і продуктів, була ще й контракція: представники влади описували тварин і людина не мала права їх ні продати, ні зарізати без дозволу. Із худобини забирали більшу частину м'яса, шкіру. Це також доводило до злиденного життя, як описано ось у таких приспівках:

Нема хліба, нема сала –
Контракція забрала.
Ні корови, ні свині,
Тільки Сталін на стіні.

(Записала Ярина Мицик).

***

Нема хліба, нема кики,
Тільки кіно та музики.
Ми голодні та сумні,
Тільки Сталін на стіні.

*(Записав Максим Божик
в с. Криштопівка на Хмельниччині).*

Зароблене зерно також забирали. Групи комсомольців у селах не тільки витрушували збіжжя, а й розбивали жорна. Якщо ж вони залишалися, то люди потайки, з острахом мололи ту нещасну пригорщу зерна:

У колгоспі я робила –
Кіло гречки заробила,
Кіло гречки, два ячменю
Та й боюся, де я змелю.

Як бачимо, в основі творів були реальні факти голоду і злочинної політики московсько-більшовицького режиму. Голова ГПУ В. Балицький у доповідній записці до керівництва УРСР у березні 1933 року в дусі партноменклатури писав: «Основна маса голодних – одноосібники і колгоспники, які мають обмаль трудоднів...» Секретар ЦК КП(б) У також казав, що з голоду помирають тільки петлюрівці, повстанці та хулігани. Цинічними словами намагалися прикривати злочини московсько-більшовицького режиму – геноцид українського народу. Голод знищував людей, незважаючи на соціальне походження, ідейну належність та відданість. Пісенька про колгоспника та «індуса» (принизлива

назва одноосібника, який індивідуально вів господарство) відтворює це реально:

Йшов колгоспник,
Здибав «індуса».
Розцілувалися у вуса,
А тоді ще й у бороду:
– Помираєм із голоду!

Нестатки, злидні наслідали на селян. Голод викошував поголовно і дітей, і дорослих. Тут би рятувати їх усіх, але у влади було одне завдання: знищити українців, розкуркулити заможних, загнати всіх селян у колгоспи. У чотирьох рядках співомовки так оцінено злочинний наступ більшовицького керівництва на українське селянство:

Нема хліба, нема моні,
Тільки плещем у долоні,
Про колгоспи галасуєм,
Куркуляками воюєм.

(Записав Вадим Мицик).

Через колгоспи в людей забрали найцінніше – землю, а з нею і мільйони життів – від невинних дітей до літніх людей.

Ой придибав тато з лану,
Не дав йому Бог талану.
Плачуть діти у запічку:
– Хочем їсти, наш таточку!

***

Сидить баба на рядні,
Кухвайку лагає.
Женуть бабу до колгоспу,
Баба колгосп лає.

Сидить баба на стерні
В порваній кухвайці.
Видлубує корінці,
Облизує пальці.

(Записав Вадим Мицик).

Заробітки в колгоспах, за всю історію їхнього існування, були мізерними. Люди працювали за палички, тобто трудовні – «дурнодні», а коли доводилося йти отримувати зароблене, виявлялося, що немає нічого. Вживай, як хочеш:

Сидить баба на рядні
Та рахує трудовні:
Сім день – трудовень,
Дайте хліба хоч на день.

Праця в колгоспі за такі ось заробітки доводила людей до злиденності – ні заробітку, ні наїдку, ні одежини.

Сидить дівка на рядні
Та рахує трудовні.
Трудовень, трудовень,
Трудоодиниці –
Батько ходить без штанів,
Мати – без спідниці.

(Записав Хижняк на Житомирщині).

Запровадження п'ятирічок також було однією з форм примусового визиску, пригноблення трудящого люду. Народна творчість не оминула і їх, дошкульно висміюючи:

Голі, босі, небо в клітку –
Виконуєм п'ятилітку.

Записка на хвості в коня іронічно закликала тварину до виконання накресленого п'ятирічного плану:

Пий воду, їж січку
І виконуй п'ятирічку.

(Записав Вадим Мицик).

Часто висміювалося місцеве керівництво, як ось у цій приспівці з с. Криві Коліна Тальнівського р-ну на Черкащині. Один із персонажів Аврам був членом комнезаму, а другий, присланий 25-тисячник Нікулін, очолював колгосп. Обидва, як бачимо, били байдики:

Ходить Аврам понад річку, –
Виконує п'ятирічку.
А Нікулін взявся в боки:
– П'ятирічку за три роки!

(Записав Олександр Пироженко).

Для проживання в таких керівників була колгоспна комора. Із того добра, що пригарбували в людей «на усупільнення», ласий шматок залишався в руках «благодьорів». Керівництво району різних ланок голоду не знало – отримувало продпайки. Народна творчість висвітлила і ці факти:

– Куди йдеш, куди йдеш,
Куди шкандибаєш?
– У райком за пайком,
Хіба ти не знаєш?

(Записав Олександр Пироженко).

Масове вимирання людей від голоду могло призвести й до занепаду колгоспів. Про що й гірко виспівували:

Сидить баба на мосту,
Чухає коросту.
В тридцять третьому году
Не стане колгоспу.

(Записала Ярина Мицик).

На колгоспників дивилися зверхньо. Про них говорили зневажливо, постійно принижували:

Ви, колгоспники вухаті,
А ми – комуністи.
Ви – робіть, робіть, робіть,
А ми будем їсти.

Україножерна політика московсько-більшовицького режиму – розстріли, умертвіння народу голодом у 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр., репресії, нищення народної культури й архітектури, рабська

праця на колгоспних полях – підточувала фізичні й духовні сили українського народу, вела його до збайдужіння. Про це трагічно звучала пісня «Сердешна Україна» з уст кобзаря Євгена Адамцевича. Перейняв він її у 1930-х роках від кобзаря Марченка, а той «схоронив її у білих ведмедах» – був репресований. Її автором дехто вважає Андрія Бобенка. З огляду на унікальність пісні наводимо її повністю:

Моя сердешна Україна,
Тебе й свої не пізнають,
Ти засохла як билина
І буйні вітри тебе б'ють.

Пропала всю твою оздоба,
Змарніла вся твою краса
І, мов з великої хороби,
Посіклась русая коса.

І квіти й ті позасихали,
Що мали сонце на устах,
І очі геть позападали,
Погас огонь в ясних очах.

Неначе труп коло могили,
Стоїш ти мовчки над Дніпром,
Тобі неначе все обридло,
Що робиться тепер кругом.

Ти закриваєш свої очі,
Неначе хочеш все забуть.
І під густим покровом ночі
В безодні вічній потонуть.

*(Записав В. Мицик від кобзаря Євгена Адамцевича
з Ромен у Києві в листопаді 1969 року).*

Наукове видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Міжнародної асоціації українців

**Research Papers
of the International Association
of Ukrainian Studies**

Випуск № 6

Редактор-координатор: *О. Щербак*

Комп'ютерна верстка: *М. Голя*

Редактори:

Н. Ващенко, Л. Тарасенко, В. Чумак, Л. Щириця

Оператори:

Н. Маршева, І. Матвєєва, Т. Миколайчук, Е. Пустова

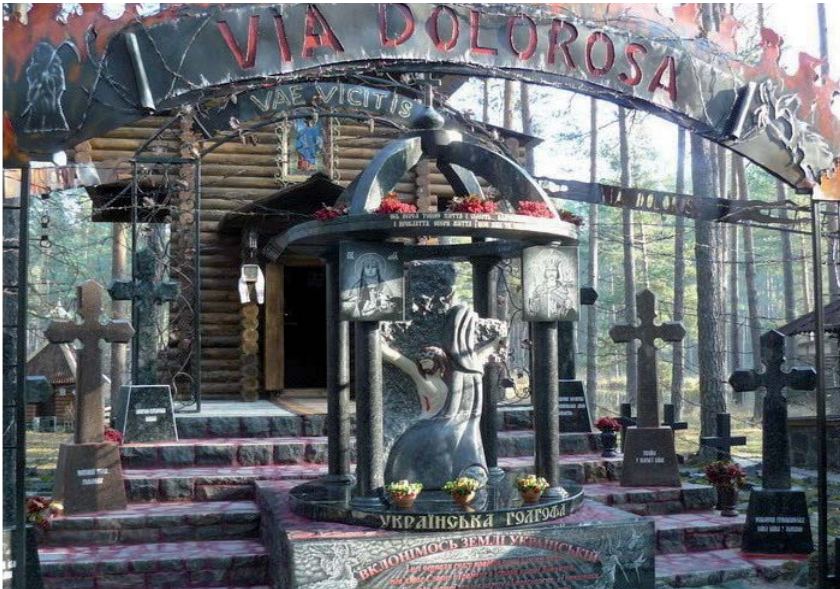
Формат 60 x 84/16

Умовн. друк. арк. 16,71. Обл.-вид. арк. 17,97.

Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології
ім. М. Т. Рильського НАН України
01001 Київ, вул. Грушевського, 4

*Пам'ятний знак на пошану жертв Голодомору 1932–1933 рр.
с. Варварівка Гуляйпільського р-ну Запорізької обл.*

*Архітектурний комплекс «Українська Голгофа» на пошану жертв Голодомору
1932–1933 рр. Автор проекту архімандрит Антоній, настоятель
Святодухівського чоловічого монастиря. Городська сільська рада
Коростишівського р-ну Житомирської обл.*

*Пам'ятний знак на пошану
жертв Голодомору
1932–1933 рр.
смт Новомиколаївка
Новомиколаївського р-ну
Запорізької обл.*

*Пам'ятний хрест на пошану
жертв Голодомору 1932–1933 рр.
Автор-виконавець А. Семибратський.
м. Чугуїв Харківської обл.*

*Пам'ятний знак на пошану
жертв Голодомору 1932–1933 рр.
с. Кірове Іванківського р-ну
Київської обл.*